

A portrait of a middle-aged man with glasses, wearing a dark suit, white shirt, and dark tie. He is holding a large, dark book with both hands. The book's cover has the word 'Bijbel' (Bible) written on it. The background is a solid blue color. The image is overlaid with a large orange rectangle containing text.

redactie Hans Vollaard | Gerrit Voerman

Mannen van Gods Woord

De
Staatkundig
Gereformeerde
Partij
1918 | 2018

Mannen van Gods Woord

Mannen van Gods Woord

De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-2018

Redactie HANS VOLLAARD en GERRIT VOERMAN

Hilversum
Verloren
2018

Illustratieverantwoording

Algemeen Nederlands Persbureau te Amsterdam (omslag, p. 8, p. 86) | Nationaal Archief (omslag) | Erdee Media Groep te Apeldoorn (omslag, p. 37) | Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (p. 10, p. 14, p. 78, p. 114, p. 176, p. 178, p. 180) | Historisch Museum Vriezenveen te Vriezenveen (p. 20) | Zeeuwse Bibliotheek te Middelburg (p. 21) | Collectie Familie Lemans te Vriezenveen (p. 28) | Collectie John Exalto te Apeldoorn (p. 32) | Historisch Archief De Groene Amsterdammer (historisch.groene.nl) (p. 34) | Collectie A. Meeuwssen, Krabbendijke (p. 44) | Collectie C.S.L. Janse te Apeldoorn (p. 48) | ds. G.H. Kerstenschool te Yerseke (p. 55) | Collectie J.H. Schimmel te Woerden (p. 58) | SGP te Rotterdam (p. 86) | Evangelische Omroep en NOS Journaal te Hilversum (p. 106) | Jos Collignon te Amsterdam (p. 130).

Afbeelding op het omslag: ds. Hette Abma, onder meer partijvoorzitter van de SGP (1961-1985) en fractievoorzitter van de SGP in de Tweede Kamer (1971-1981).

ISBN 978-90-8704-717-7

© 2018 Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht

Layout: Rombus, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

1	Inleiding. De SGP: een religieuze partij in een democratie GERRIT VOERMAN en HANS VOLLAARD	7
2	Staatkundig gereformeerd verleden. Ontstaan en overleven van een protestpartij FRED VAN LIEBURG	19
3	Kerk, school en partij. De SGP als politieke representatie van de bevindelijk gereformeerden JOHN EXALTO	47
4	Van theocratie naar godsdienstvrijheid. De SGP over religie en politiek KLAAS VAN DER ZWAAG	69
5	Een gespannen relatie. De SGP en de vrouw HENK POST	93
6	Meebewegende stabiliteit. Organisatie en aanhang van de SGP JOOP VAN HOLSTEYN, RUUD KOOLE en JOSJE DEN RIDDER	119
7	De SGP ingetekend. De geografische spreiding van de staatkundig gereformeerde kiezers tussen 1918 en 2017 RON DE JONG	149
8	Getuigen of samenwerken? De SGP in de politieke praktijk HANS VOLLAARD en RICK VAN WELL	167
	Dankwoord	200
	Bijlage	201
	Gebruikte afkortingen	203
	Personenregister	204
	Over de auteurs	206

I Inleiding

De SGP: een religieuze partij in een democratie

GERRIT VOERMAN EN HANS VOLLAARD

Op 24 april 2018 bestaat de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) honderd jaar. Daarmee is zij verreweg de oudste – en ook de enige vooroorlogse – politieke partij die in de Tweede Kamer is vertegenwoordigd. Lange tijd speelde de kleine SGP een rol in de marge van de Nederlandse politiek. Sinds haar steun aan het eerste minderheidskabinet-Rutte (2010-2012) is ze meer in de schijnwerpers komen te staan. Premier Mark Rutte omschreef de partij toen als ‘een leuke partij met leuke mensen’.¹ De SGP roept echter ook andere associaties op, van mannen uit zwartekousenkerken die op grond van de Bijbel tegen een politieke rol van vrouwen zijn, en abortus en euthanasie ten strengste afwijzen. Veel meer is er buiten haar achterban echter niet over de SGP bekend. Haar honderdjarig bestaan is daarom een goede aanleiding voor een studie naar deze partij in al haar facetten.

Een stabiele en gouvernementele partij

Een opvallend kenmerk van de SGP is allereerst haar electorale stabiliteit: in 1922 maakte de partij haar opwachting in de Tweede Kamer en sindsdien was zij bij elke verkiezing goed voor twee à drie Kamerzetels (zie ook tabel 1 in de bijlage achter in deze bundel). Het verhaal wil dat daarom opinie-onderzoekers het aantal SGP-kiezers in hun enquêtes gebruiken om het representatieve gehalte van hun peilingen te bepalen. De SGP kent echter nog meer constanten in haar geschiedenis. Zoals Ron de Jong in zijn bijdrage aan dit boek laat zien, heeft de partij gedurende haar lange bestaan vooral kiezerssteun gekregen in de zogeheten Biblebelt of Refogordel, die loopt van Zeeland via de Alblasserwaard, de Betuwe en de Veluwe naar de kop van Overijssel.

De SGP staat ook te boek als een gouvernementele partij. Dat zou betekenen dat ze geen oppositie voert om een regering weg te sturen, maar bij elk voorstel afweegt of dat strookt met de staatkundig gereformeerde wensen. Omdat volgens de SGP de overheid is ingesteld door God, is gehoorzaamheid inderdaad geboden. Niettemin heeft de SGP ook luid en duidelijk protest tegen de regering gevoerd, binnen én buiten het parlement. Al snel naar haar intrede in de Tweede Kamer droeg ze in 1925 zelfs bij aan de val van het door premier Hendrik Colijn geleide

1 *Reformatisch Dagblad*, 3 maart 2011.

SGP-leider Kees van der Staaij spreekt op 16 maart 2013 het hoofdzakelijk mannelijke publiek toe op de jaarlijkse partijdag, waarop werd besloten vrouwen op kandidatenlijsten toe te staan.

coalitiekabinet van christelijke partijen, toen ze een amendement kreeg aangenomen om de Nederlandse diplomatieke vertegenwoordiging bij het Vaticaan te beëindigen. Naar de naam van haar medeoprichter, het eerste Tweede Kamerlid van de SGP en haar langdurig leider, is deze crisis als ‘de Nacht van Kersten’ de geschiedenisboeken ingegaan. Verder voerde de SGP in haar beginjaren felle actie tegen de vaccinatie- en verzekeringsplicht. Vervolgens liet ze in de jaren dertig van de twintigste eeuw scherp protest horen tegen het landbouwbeleid van de kabinetten-Colijn, onder meer vanwege het ruimen van vee om de lage prijs ervan proberen op te drijven.²

In het interbellum heeft de SGP zich dus zeker niet uitsluitend gouvernementeel opgesteld. Na de Tweede Wereldoorlog was dat meer het geval, ook al was in 2001 andermaal het ruimen van vee, dit keer in het kader van de bestrijding van monden-klauwzeer, reden tot protest, bij monde van SGP-senator Gerrit Holdijk. Het was in een tijd dat de SGP sowieso moeite had met het regeringsbeleid. De paarse kabinetten van PvdA, VVD en D66 hadden de wetgeving ten aanzien van het homohuwelijk, de winkelsluiting op zondag, het bordeelverbod en euthanasie verder geliberaliseerd, wat allemaal lijnrecht tegen de christelijke principes van de SGP inging. Toen minister van Volksgezondheid Els Borst (D66) Jezus’ kruiswoorden ‘Het is volbracht’ in de paastijd aanhaalde om het einde van het langdurige wetgevingsproces over euthanasie te omschrijven, brak er iets bij de SGP. De partij diende samen met ChristenUnie en CDA haar eerste motie van wantrouwen in. Haar gou-

² W. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal* (Houten, 1990), 184.

vernemente le houding kende dus grenzen. Wel zou de SGP op andere vlakken met alle paarse partijen soms nauw samenwerken (zie daarvoor de bijdrage van Hans Vollaard en Rick van Well aan deze bundel).

Vaste beginselen

Een andere constante van de SGP is haar beginselprogramma. Veel opvattingen in haar eerste programma van 1918 komen terug in de meest recente versie uit 2000. Dat betekent echter niet dat de partij onveranderd is gebleven. Naar de structuur van een klassieke gereformeerde preek is haar ontwikkeling in drie punten te schetsen: 1. Oordeel, 2. Genade en 3. Toepassing. In de beginjaren van de SGP onder de dominees Gerrit Hendrik Kersten en Pieter Zandt klonk vooral de waarschuwing voor Gods oordeel over de verkeerde weg die Nederland was ingeslagen. Die voerde namelijk verder weg van het droombeeld van de SGP van de Nederlandse republiek in de zeventiende eeuw, waar de Bijbel de basis zou zijn geweest voor politiek en maatschappij, met de Gereformeerde kerk in een eigenstandige, bevoorrechte positie. Ook al was dat feitelijk niet het geval, toen zou nog uitwerking zijn gegeven aan een artikel over de rol van de overheid ten aanzien van godsdienst uit een van de kerkelijke geschriften, de Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB).³ Dat voorschrift, vastgelegd in artikel 36 van de NGB, geeft aan dat de overheid een taak heeft om de ‘valse godsdienst’ te weren en de christelijke religie alle ruimte te geven (zie daarvoor de bijdrage van Klaas van der Zwaag in deze bundel). De SGP zag in de jaren twintig van de twintigste eeuw vooral in de opkomst van de katholieken haar ideaalbeeld van Nederland als gereformeerde natie bedreigd. Het feit dat de protestantse Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en – weliswaar schoorvoetender – Christelijk-Historische Unie (CHU) samenwerkten met de katholieken, vervulde haar met afschuw. En daar kwam ook nog bij dat de staat dwang uitoefende om tegen Gods wil in, vaccinatie, verzekeringen en stemmen te verplichten. De economische crisis van de jaren dertig, de Tweede Wereldoorlog en de watersnoodramp van 1953 waren in de ogen van de SGP daarom straffen van God voor het afvallige Nederland. SGP-voorman Kersten legde zich zelfs aanvankelijk neer bij de Duitse bezetting, omdat hij daarin Gods straffende hand in zag.⁴

Dat God spreekt via rampen en crises, is soms nog wel eens te horen. In 2009 zag SGP-fractievoorzitter Bas van der Vlies de economische crisis als ‘het spreken van God (...) die onze consumptiemaatschappij tot de orde roept en ons wakker schudt ...’⁵ Niettemin stelde de SGP zich vanaf de jaren zestig onder leiding van dominee Hette Abma genadiger en minder oordelend op, waarmee de tweede fase in de ontwikkeling van de partij aanbrak. In Abma’s ogen zou God zelf wel uit-

³ A. van der Schans, ‘Artikel 36 NGB in de schijnwerpers. Traditionele uitleg door SGP spoort niet met de geschiedenis’, in: *Protestants Nederland*, 5 (2015), 127-13.

⁴ Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 221 en verder.

⁵ *Nederlands Dagblad*, 16 maart 2009.

Affiche voor de Tweede Kamerverkiezingen met Pieter Zandt als lijsttrekker.

eindelijk het onkruid van het koren scheiden, daarvoor had Hij de overheid niet nodig. Dat was ware theocratie, Godsregering (zie daarvoor de bijdrage van Klaas van der Zwaag). Gods Woord gold niet alleen als bron van oordeel en straf, maar ook als proclamatie van het goede leven hier op aarde. Dat zou de SGP dan ook moeten voorleven en uitdragen. Dat werd juist toen steeds lastiger, omdat het ooit zo religieuze Nederland vanaf de jaren zestig sterk seculariseerde. De bevindelijk gereformeerde achterban van de SGP zocht daarom maatschappelijk het isolement door de verdere uitbouw van de refozuil. Politiek gezien ging de SGP zich evenwel onder leiding van ingenieurs als Henk van Rossum en Van der Vlies in de Tweede Kamer en lokale bestuurders geleidelijk aan meer toeleggen op de praktische toepassing – de derde stap in haar evolutie. Daarbij werkte ze ook samen met andere partijen, zowel christelijk als niet-christelijk. In het gefragmenteerde partijpolitieke landschap ontpopte de SGP zich vervolgens onder leiderschap van Kees van der Staaij als volwaardige medespeler door het eerste en tweede kabinet-Rutte te ondersteunen.

Deze ontwikkeling van de SGP is intern niet zonder slag of stoot gegaan. De veranderende opvatting over theocratie is Abma lang niet door iedereen in dank afgenomen. Het droeg mede bij aan de oprichting van een stichting die als doel had de klassieke staatkundig gereformeerde beginselen te handhaven. Over het stemmen door vrouwen is vanaf het prilleste begin verschillend gedacht binnen de partij, tot in haar leiding toe (zie daartoe de bijdrage van Henk Post in deze bundel). Door het toetreden van enkele vrouwelijke leden in de jaren tachtig van de twintigste eeuw laaide de discussie over de politieke rol van de vrouw hoog op. Mede door allerlei rechtszaken door buitenstaanders tegen het door de SGP gemaakte onderscheid tussen man en vrouw, heeft dat uiteindelijk in 2006 geleid tot de acceptatie van vrouwelijke leden en in 2013 tot de formele erkenning van de mogelijkheid van vrouwen om zich te kandideren voor de SGP. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in 2014 en 2018 kwamen vervolgens vrouwen ook daadwerkelijk op enkele SGP-kandidatenlijsten te staan. Dat ging het conservatieve kamp in de achterban van de partij al een aantal stappen te ver. Dat gold ook de samenwerking voor praktische politieke doeleinden met andere partijen in de Tweede Kamer, de Eerste Kamer, gemeenteraden, Provinciale Staten en het Europees Parlement. Het is er niet van gekomen, maar uitgetreden SGP-leden hebben wel eens gesuggereerd een nieuwe landelijke partij op te richten die de aloude beginselen weer oversneden zou laten horen.

Religieuze partijen en de democratie

Een ander kenmerk van de SGP is dat het een religieuze partij is. Dat is op zich niet zo bijzonder. De Nederlandse politieke geschiedenis herbergt veel christelijke partijen, zoals het CDA, de ChristenUnie en diverse voorlopers van de PvdA en GroenLinks. Buiten Nederland zijn eveneens allerlei religieuze partijen aan te wijzen, van joods en hindoeïstisch tot islamitisch en christelijk. Er zijn ook protestantse partijen in het buitenland te vinden, van Scandinavië en Noord-Ierland tot Nicaragua en de Fiji-eilanden.⁶ Het religieuze karakter van deze partijen roept vaak de vraag op of ze wel democratisch zijn. Is een beroep op een heilige waarheid immers wel te rijmen met het sluiten van compromissen tussen allerlei diverse groepen en mensen? Ook de SGP is regelmatig als niet-democratisch omschreven, onder meer door PvdA-leider Joop den Uyl in 1984. Zo'n aanduiding is er niet zonder reden. De SGP wijst immers de volkssoevereiniteit af, omdat het gezag van God afkomstig is. Uit de doelstelling van het huidige, uit 2000 stammende beginselprogramma dat de partij 'streeft naar een regering van ons volk geheel op de grondslag van de in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening Gods' klinkt niet meteen de bereidheid door dat iedereen mee mag doen om gezamenlijk tot besluiten te komen. Daarnaast zijn in artikel 4 van het beginselprogramma vrijheid van godsdienst en meningsuiting in het geding, aangezien 'ongeloofspropaganda, valse religies en anti-christelijke ideo-

6 P. Freston, *Protestant political parties. A global survey* (Aldershot, 2004).

logieën door de overheid uit het openbare leven [dienen] te worden geweerd.’ Verder geeft het programma nog steeds aan dat mannen en vrouwen een andere politieke rol zouden moeten hebben, wat op gespannen voet staat met het democratische principe van gelijkheid.

Vooral naar aanleiding van de opkomst van islamitische partijen in het Westen en het Midden-Oosten is er een wetenschappelijk en maatschappelijk debat gaande over de vraag hoe om te gaan met religieuze partijen die ondemocratische principes huldigen: moeten die worden verboden om te voorkomen dat zij de democratie ondermijnen door hun ondemocratische principes vrijelijk te propageren of zelfs bij een meerderheid in te voeren? Of zouden ondemocratische religieuze partijen juist door deelname aan de democratie hun religieuze opstelling matigen en de democratische spelregels en principes leren aanvaarden?⁷ Nu zijn er religieuze partijen in allerlei soorten en maten.⁸ Progressieve en christendemocratische partijen omarmen de democratie uit principe; bij hen is angst voor het behoud van de democratie sowieso niet op zijn plaats. De (aanvankelijke) wens van de SGP om vrouwen het passief en actief kiesrecht te ontfangen en de vrijheid van meningsuiting in te perken zou echter het zelfcorrigerend vermogen van de Nederlandse democratie kunnen ondermijnen.⁹ Toch bleek in de praktijk de SGP geen gevaar voor de democratie te zijn geweest.

In het wetenschappelijke debat over het verband tussen deelname aan de democratie en de matiging van ondemocratische partijen wordt allereerst gewezen op het politiek-bestuurlijke speelveld als oorzaak.¹⁰ Met de stap om aan dat spel mee te doen, hebben religieuze partijen het democratisch spel in ieder geval tactisch geaccepteerd. De stap om de SGP op te richten om toegang te krijgen tot het politiek-bestuurlijke bestel is dus op zich al een democratische stap te noemen. Daar komt bij dat de partij erin slaagde om ook burgers een stem te geven in de Tweede Kamer die zich tot dan toe afzijdig hadden gehouden van de politiek. Deze vaak eenvoudige burgers waren nog maar beperkt nationaal georganiseerd en wachtten vaak lijdzaam af of ze tot het hemelse vaderland mochten binnengaan. De SGP trad ook pas toe tot dat bestel toen de parlementaire democratie al enigszins geconsolideerd was, waardoor ze minder mogelijkheden had om het stelsel in ondemocratische richting bij te sturen – haar geringe omvang beperkte die speelruimte overigens nog verder. Wilde de partij nog enigszins invloed uitoefenen, dan moest ze wel gaan samenwerken met partijen die de staatkundig gereformeerde principes niet aanhingen teneinde langs deze weg alsnog een meerderheid voor (een deel van) haar wensen te ver-

7 J. Schwedler, ‘Can Islamists become moderates? Rethinking the inclusion-moderation hypothesis’, in: *World Politics*, 63 (2011), nr. 2, 347-376.

8 L. Ozzano, ‘The many faces of the political god. A typology of religiously oriented parties’, in: *Democratization*, 20 (2013), nr. 5, 807-830.

9 Vergelijk B. Rijpkema, *De grenzen van democratische tolerantie* (Amsterdam, 2015).

10 Zie voor de diverse oorzaken die hier behandeld worden: M. Brocker en M. Künkler, ‘Religious parties. Revisiting the inclusion-moderation hypothesis – introduction’, in: *Party Politics*, 19 (2003), nr. 2, 171-186; S. Tepe, ‘Moderation of religious parties. Electoral constraints, ideological commitments, and the democratic capacities of religious parties in Israel and Turkey’, in: *Political Research Quarterly*, 65 (2012), nr. 3, 467-485.

werven. Deelname aan het spel vergde zo in ieder geval een gematigder opstelling, zoals dat zeker op lokaal niveau bleek (zie daartoe de bijdrage van Hans Vollaard en Rick van Well in deze bundel).

Het is overigens niet alleen insluiting, maar ook bepaalde vormen van uitsluiting die de SGP tot een gematigder opstelling bewoog.¹¹ Associaties met ondemocratische islamitische bewegingen brachten de partij ertoe nadrukkelijker de grondrechtelijke verworvenheden van de zogeheten joods-christelijke cultuur te benadrukken. Ook haar afwijzing voor verdere onderhandelingen bij de kabinetsformatie van 2003 leidde tot verdergaande bezinning over haar opstelling, waarna ze zich meer in de media ging profileren, tegen haar vroegere aversie tegen televisie-optredens in.

Bovenstaande factoren leidden vooral tot gedragsmatige aanpassingen. Dat hoeft echter nog niet te betekenen dat het gedachtegoed is veranderd. Door mee te doen hebben in beginsel ondemocratische partijen als de SGP het spel tactisch aanvaard, maar dat hoeft nog niet te betekenen dat ze de democratie principieel omarmen. Er zijn echter diverse factoren aan te wijzen die er bij de SGP toe hebben geleid dat haar gedachtegoed is gematigd. Dat kwam mede doordat dat gedachtegoed rekbaar was. Hoe geharnast Kersten aanvankelijk ook zijn theocratische boodschap bracht, naderhand wist partijleider Abma daaraan een nieuwe invulling te geven die ruimte bood om het gedachtegoed te verzoenen met de democratie.

In de laatste vijftien jaar lijkt de SGP steeds meer nadruk te leggen op het bewaren van de 'vrede in de stad'. Waren die woorden aanvankelijk nog bedoeld om aan te geven dat er slechts één soort vrede – gereformeerde vrede – was, naderhand bedoelden deze woorden uit het Bijbelboek Jeremia veeleer dat de SGP vooral ook beoogt de maatschappelijke rust te bewaren.¹² De rijke variëteit aan mogelijke interpretaties van de Bijbel leent zich er zo voor om andere, ook gematigder posities in te nemen. Zeker SGP'ers die (lokaal) bestuursverantwoordelijkheid dragen, zal een dergelijke opstelling aanspreken. Politici en bestuurders merken dat hun principes lang niet altijd eenvoudig in de praktijk toepasbaar zijn. Dat leidt net als eerder bij de ARP tot een grotere bescheidenheid ten aanzien van de mate waarin een politiek program uit het geloof kan worden afgeleid.¹³

Een andere interne factor is de emancipatie van de SGP-achterban zelf. Het hogere opleidingsniveau heeft geleidelijk aan naast andere leidsmannen dan dominees ook jongeren en vrouwen de gelegenheid gegeven zich te ontwikkelen en te manifesteren. Dat heeft uiteindelijk ook bijgedragen tot de wens van grotere gelijkheid tussen jong en oud alsook man en vrouw. Aanvankelijk leidde het naar binnen gekeerde karakter van de SGP en haar achterban ertoe dat niet-reformatorische groe-

11 L. Ozzano en F. Cavatorta, 'Conclusion. Reassessing the relation between religion, political actors and democratization', in: *Democratization*, 20 (2013), nr. 5, 959-968; 965.

12 D.J. Budding, 'Zoek de vrede van de stad', in: W. Fieret e.a., (red.), *Christelijke politiek in een geseculariseerde samenleving. SGP in de 21^e eeuw* (Den Haag, 1999), 13-16; W. Visscher, 'Breed beraad nodig over plaats religie', in: *Reformatorisch Dagblad*, 20 januari 2005.

13 R. Zwart, *Gods wil in Nederland* (Kampen, 1996), 121-162.

Affiche van de SGP voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2002.

pen electoraal buiten beeld bleven. De verlokking om ook stemmen van katholieken, joden en conservatieven te trekken is echter toegenomen en zal het strak vasthouden aan gereformeerde waarheden verder kunnen temperen.

Van een volledige omarming van democratische principes zoals vrijheid en gelijkheid is bij de SGP evenwel nog geen sprake. Zoals toenmalig SGP-leider Van der Vlies het in 1998 bij de tachtigste verjaardag van de partij verwoordde, verkeert de partij eerder in de fase van tactische aanvaarding:

De SGP was, is en blijft voorstander van de parlementaire democratie. De ruim tachtigjarige geschiedenis van de SGP – met stip de oudste en de langst in het parlement vertegenwoordigende partij – is daarvan het beste bewijs. (...) Maar om nu de ongenormeerde democratie als ideaal in zichzelf te belijden, dát gaat te ver als tegelijk met droefheid moet worden vastgesteld dat de resultaten land en volk in vaarwateren sturen die niet of nauwelijks worden gevuld uit de Bron van levend water.¹⁴

¹⁴ B.J. van der Vlies, 'Moslims en liberalen ook bij SGP in veilige handen', in: *Reformatisch Dagblad*, 13 januari 2005.

De SGP is nog niet zover als de ARP dat zij niet meer gelooft dat haar politiek program direct is af te leiden uit Gods Woord, althans niet op papier. Maar in de praktijk blijkt dat de partij zich al veel langer laat leiden door meerdere bronnen van kennis zoals waterbouwkunde. Dat betekent dat het belang en de zeggenschap van Gods Woord voor het dagelijks handelen van bestuurders en politici is verminderd. In die zin is het leven niet langer één, zoals Kersten zo vaak benadrukte. Bovendien heeft de SGP ook al lang geaccepteerd dat Nederland niet een gereformeerde natie kan worden. Juist ook door de opbouw van een eigen zuilnetwerk van bevindelijk gereformeerde organisaties heeft ze het pluralistische karakter van de Nederlandse maatschappij feitelijk erkend en mede vorm gegeven (zie daarvoor de bijdrage van John Exalto aan deze bundel). Zeventiende-eeuws Nederland geldt dan ook nauwelijks meer als ideaal voor de SGP.

Een volgende stap in het proces van matiging van de SGP zou zijn als haar vertegenwoordigers en leden niet langer denken Gods wil onomstotelijk te kunnen kennen. Dat zou leiden tot een verdere acceptatie dat er verschillende mensen met verschillende opvattingen zijn, waarmee zij tot een akkoord moeten komen in onderling debat. Niettemin heeft de casus van de SGP inmiddels al laten zien dat onder bepaalde voorwaarden deelname aan het democratische spel tot matiging kan leiden van een in beginsel ondemocratische religieuze partij. Omdat de genoemde matigende factoren vaak ook van toepassing zijn bij andere religieuze partijen, bijvoorbeeld van islamitischen huize, is de angst voor de aanwezigheid van religieuze partijen in een democratie niet zonder meer noodzakelijk. Het is daarom de vraag of een verbod van niet-democratische partijen op zijn plaats zou zijn. Zo'n ban zou bovendien de vrijheid van vergadering, vereniging en meningsuiting inperken, en een bepaald deel van de bevolking niet de gelegenheid geven zich te laten horen in de volksvertegenwoordiging. In zo'n geval is het middel erger dan de kwaal.

De toekomst van de oudste partij van Nederland

Een laatste opvallend kenmerk van de SGP is haar leeftijd. Ze is met haar honderd jaar niet alleen de oudste partij in het Nederlands parlement, maar ook bijna de oudste partij ooit in de Nederlandse politieke geschiedenis. Binnen enkele jaren – *Deo volente* (zo God het wil), zou men in SGP-kring zeggen – heeft zij de ARP ingehaald, die in 1879 werd opgericht en in oktober 1980 in het CDA is opgegaan. De SGP heeft zo een bijzondere prestatie geleverd. Veel partijen sneuvelen al bij gebrek aan geld, mensen en ondersteuningsverklaringen als ze zich moeten registreren om deel te nemen aan verkiezingen.¹⁵ Het lijkt gemakkelijk om in de Tweede Kamer te komen door het kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging: hiervoor is immers maar twee derde procent (tot 1956 een procent) van de stemmen nodig. Veel par-

15 M. Pedersen, 'Towards a new typology of party lifespans and minor parties', in: *Scandinavian Political Studies*, 5 (1982), nr. 1, 1-16.

tijen hebben het dan ook gewaagd, maar vaak zonder succes. Als partijen het toch lukte om vertegenwoordigers verkozen te krijgen, dan leidden concurrentie op de kiezersmarkt en interne twisten nogal eens tot hun ondergang, of tot een fusie om te overleven. Behoudens een korte onderbreking tijdens de Tweede Wereldoorlog, is de SGP echter blijven voortbestaan. Haar relevantie is allengs gegroeid door betrokkenheid bij het lokale, provinciale en – sinds 2010, toen het eerste minderheidskabinet-Rutte aantrad – ook het landelijke bestuur.

Waarin schuilt dan de kracht van de SGP? SGP'ers zullen zelf wijzen op de hulp van hun God. Nu zal het beroep op God in zekere zin wel hebben bijgedragen aan het voortbestaan van de SGP. Een heilig appèl van (kerkelijke) voorgangers vormt immers een extra aansporing om de partij te (blijven) ondersteunen. De organisatie van gezagsgetrouwheid door een steeds hechter verbond van bevindelijk gereformeerden heeft de stabiele steun zeker bestendigd. Het is echter de vraag of de SGP haar stabiele achterban in de toekomst weet vast te houden. Lichtere kerkelijke gemeenten blijven leden van zwaardere gemeenten trekken; de laatsten weten het leidental slechts op peil te houden door een hoger geboorteaantal.¹⁶ Daarnaast is er ook in de SGP-achterban meer sprake van een toegenomen voorkeur voor individualistische waarden, ook al is dat nog een stuk minder dan onder de aanhang van PVV, GroenLinks, PvdA, vvd of SP.¹⁷ De SGP kan dus nog wel een tijdje vooruit, maar als ze alleen op haar klassieke achterban blijft leunen, lijkt geleidelijke afkalving van de aanhang van de partij het voorziene lot.

De SGP is niet de enige christelijke partij. Christelijke partijen wissen in een steeds kleinere vijver van christenen, van wie er ook steeds minder zijn die op een religieuze partij wensen te stemmen.¹⁸ Dat dwingt de christelijke partijen na te denken over samenwerking om zo te overleven. De SGP doet dat al, door vooral met de ChristenUnie op te trekken om in gemeenteraden, Provinciale Staten en het Europees Parlement zetels te verwerven. Het zou een opstap kunnen zijn tot een fusie, zoals dat eerder al bij CDA, GroenLinks en ChristenUnie gebeurde. De ChristenUnie is op zich de meest voor de hand liggende partner, omdat die partij godsdienst eveneens ziet als de basis voor politiek optreden. Hoe weinig de SGP ook opheeft met moslims, het cultuurchristendom geeft nog te weinig inhoudelijk houvast om tot samenwerking te komen met bijvoorbeeld de PVV of het CDA. Met de ChristenUnie deelt ze bovendien het verlangen om gezamenlijk secularisering proberen af te remmen. Niettemin is de verhouding met de ChristenUnie vaak moeizaam geweest door verschil in politieke opvattingen over milieu en landbouw, immigratie en asiel, alsook economie en welvaartsstaat. Daarnaast zijn de kerkelijk-culturele achtergronden nogal verschillend (hoewel de ChristenUnie heeft aangetoond een

16 D. Gillissen, 'Een stille scheuring', in: *Nederlands Dagblad*, 9 februari 2008.

17 R. König, 'Seculariseren de achterbannen van de confessionele partijen mee?', in: *Religie & Samenleving*, 8 (2013), nr. 1, 159-183.

18 H. Vollaard, 'Christelijke sporen in de Nederlandse politiek. De verhouding tussen ChristenUnie, SGP en CDA', in: J. Hippe en G. Voerman (red.), *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie 2000-2010* (Amsterdam, 2010), 175-195; 182 en verder.

steeds grotere diversiteit aan christenen te kunnen herbergen). De vraag is dan of het geloof nog een afdoende bindende element is, of dat in de politiek praktische doeleinden toch zwaarder wegen.

Een ander scenario zou uiteindelijk de opheffing van de SGP kunnen zijn. Christelijke partijen zijn in de eenentwintigste eeuw dermate gemarginaliseerd in de Nederlandse partijpolitiek dat ze alleen nog de secularisering van het overheidsbeleid wat kunnen afremmen als ze even nodig zijn voor een meerderheid in het parlement. Daarnaast roept de groeiende praktische gerichtheid van de SGP de vraag op of seculiere partijen die praktische problemen niet evenzeer zouden kunnen aanpakken, zonder een christelijke motivering. De SGP zou er dan voor kunnen kiezen terug te keren naar haar oorspronkelijke rol van profeet aan de zijlijn: het luid en duidelijk verkondigen van Gods Woord in een van de meest zichtbare publieke arena's in Nederland, de Tweede Kamer. Het is de vraag, gelet op haar eerdere ervaringen, of dat effectief zal zijn. De profetenmantel zou de bevindelijk gereformeerde kerken beter kunnen passen.¹⁹ Dat vergt wel dat die kerken minder naar binnen gekeerd zijn dan nu. Ze zouden zich meer op de maatschappij kunnen richten, ook door voor te leven hoe goed het is om als broeders (en zusters) samen te leven naar de richtlijnen in Gods Woord. Ze kunnen dan de aandacht vestigen op de sociale zorg voor de naaste. Daarnaast zouden ze kunnen verwijzen naar het hemelse vaderland, want uiteindelijk is volgens de bevindelijk gereformeerde bijbeluitleg het aardse leven daarvan slechts het voorportaal. En dat leidt tot de cruciale vraag voor SGP'ers: zijn ze te zeer verknocht aan hun honderdjarige partij die zich vooral inzet voor het aardse vaderland hier en nu, om er nog van afstand van te doen en zich meer te richten op het hemelse vaderland?

¹⁹ W. Visscher, 'Kerk en gemeente-zijn in 2030', in: idem (red.), *De toekomst van de gereformeerde gezindte* (Apeldoorn, 2013), 31-48; 45.

2 Staatkundig gereformeerd verleden

Ontstaan en overleven van een protestpartij

FRED VAN LIEBURG

De teerling geworpen

Eigenlijk weten we niet precies wanneer de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) het levenslicht zag. Ja, het was in 1918, maar niet op 24 april, de doorgaans genoemde oprichtingsdatum. Ergens in de eerste maanden van dat jaar was er een vergadering geweest, die door Gerrit Hendrik Kersten ‘de geboorte-samenkomst van de partij’ werd gedoopt.¹ Dominee Kersten had dit overleg zelf georganiseerd, terwijl zijn ambtgenoot Jan Rokus van Oordt er leiding aan had gegeven. De plaats van die bijeenkomst was Middelburg, ongetwijfeld de kerk of anders de naastgelegen pastorie van de Gereformeerde Gemeente aan de Segeersstraat, waar Van Oordt predikant was. Een verslag is niet overgeleverd, alleen de herinnering van Kersten. Hij moest eraan terugdenken bij de twintigste verjaardag van de partij, toen hij tijdens de algemene vergadering op 23 februari 1938 in het Utrechtse concertgebouw Tivoli de in groten getale opgekomen mannenbroeders toesprak.

In 1918 vergaderden op een door ons tot enkelen gericht oproep de vrienden, die tegenover de reeds toen zoozeer verwaterde Christelijke politiek positie kozen. Velen van de onzen voeren zelfs in Liberale wateren vooral ook omdat zij Rome niet tot bondgenoot wenschten. De nood van ons volk drong zich met onweerstaanbare kracht op. Gedreven niet door den geest van separatie, doch in de hoop velen op politiek terrein terug te voeren tot de aloude paden en uiteindelijk met allen, die de Christelijke beginselen voorstaan een éénheid te verkrijgen, bliezen wij verzamelen. Boven verwachting was de opkomst, uit alle oorden des lands, onder wie van mijn meest geliefde vrienden, die nu reeds juichen voor den troon van God. De teerling was geworpen.²

Blijkbaar had Kersten, destijds predikant van de Gereformeerde Gemeente in Yerseke, ‘enkele’ vrienden uitgenodigd voor een beraad over christelijke politiek. Als gevolg van nieuwe wetgeving dienden alle kiesgerechtigde mannen van Nederland hun stem uit te brengen bij de eerstvolgende verkiezingen. Maar niet alle christelijke mannen herkenden zich in de bestaande, protestantse, rooms-katholieke, laat staan andere, liberale of socialistische partijen. Wie terug wilde naar ‘de aloude pa-

¹ G.H. Kersten, *Alleen wonen. Openings- en Afscheidsredevoeringen. Gehouden ter Algemeene Vergadering van de Staatkundig Geref. Partij te Utrecht, 7 Maart 1946* (Utrecht, 1946), 90.

² G.H. Kersten, *Van Goedertierenheid en Recht. Rede, uitgesproken op de jaarvergadering van de Staatkundig Geref. Partij gehouden in ‘Tivoli’ te Utrecht, 23 februari 1938* (Rotterdam, 1938), 34.

A 215/14 732

STAATKUNDIG-GEREFORMEERDE-PARTIJ.

Kiezers!

EIGENDOM
OUD VRIEZENVEEN

Wilt ge geen vaccinatie of verzekering;

Begeert ge Christelijk onderwijs voor uwe kinderen;

Stemt dan

B. LEEMANS.

Maakt alléén 't hokje voor dien naam zwart.

No. 1 van de e Lijst.

Leest onderstaande artikelen uit 't Program der St. Ger. Partij.

Art. 8.

Op de overheid rust de zorg voor de openbare gezondheid van het volk; zoo verhinderd zij de verontreiniging van het water en den openbaren weg en van den dampkring; zij hoede tegen uitbreiding van besmettelijke ziekten, wanneer en waar die voorkomen, met zulke middelen als tegen het woord Gods niet strijden (afsondering, ontametting) zij dwinge echter niet tot een kunstbewerking aan den lijve (geen vaccinatie dus), waarvoor en de vrije beschikking over eigen lichaam en over dat zijner kinderen en de vrijheid der consciëntie wordt gekrenkt.

Art. 9.

Onwettige dwang der consciëntie harer onderdanen door de overheid wordt ook uitgeoefend door de sociale wetten, in 1913 door H. M. de Koningin uitgevaardigd, wier uitvoering God verhoede, zoowel als hare uitbreiding. De S. G. Partij protesteert tegen verplichte verzekering en wapent zich tegen uitbreiding der ongevallenwet tot landbouw en visscherij.

Art. 10.

Het schreidend onrecht, aan een Christelijke natie geschiedt in de berooving der scholen van Gods Woord, waardoor met staatsgeld en belastinggeld een groot deel van het opgekomen geslacht buiten kennis van de Schrift groot werd, worde hersteld. Die herstelling hebbe zoo plaats, dat de roeping der ouders bij het onderwijs der kinderen voorop ga. Alleen bij het in gebreke blijven van de vervulling dier onderijks roeping, doe de overheid onderwijs geven. Het bijzonder onderwijs worde regel; het openbaar onderwijs slechts aanvulling. Uit alle onderwijs worde gewoerd, wat de eere des Heeren en het gezag der overheid aarzand. Het toezicht der overheid bepale zich alleen tot die zaken, die in den aard van de roeping der overheid liggen en belemmere nimmer de vrije levensbeweging der Christelijke School.

EIGENDOM
OUD VRIEZENVEEN

De SGP genoot in haar begintijd organisatorische en financiële steun van ondernemer Adriaan Weststrate in Krabbendijke. Deze foto toont het bezoek van de Commissaris der Koningin in Zeeland, Jhr. J.W. Quarles van Ufford (met hoge hoed), aan de conservenfabriek in 1929. Geheel rechts de eigenaar van het bloeiende bedrijf.

den', het calvinisme van vroeger eeuwen, kon voorheen stemmen op vertrouwen-wekkende kandidaten of helemaal niet stemmen. Nu echter kwam er stemplicht. Dat bedoelde Kersten met 'de nood van ons volk'. Moest er voor al die bezwaarde christenen geen eigen partij worden opgericht? De van verre opgekomen geestverwanten stonden er niet afwijzend tegenover. Er zou een partijprogramma worden opgesteld – daarover hierna – en er moesten kiesverenigingen worden opgericht.

Eén kiesvereniging was er al, eentje die zich onderscheidde van met name de anti-revolutionaire en christelijk-historische kiesverenigingen op tal van plaatsen in ons land.³ In Krabbendijke was op 8 januari 1917 'Getrouw aan ons beginsel' opgericht, 'bestaande uitsluitend uit leden van de Oud-Geref. kerk'.⁴ Voorzitter was de rijke ondernemer Adriaan Weststrate, grondlegger van een bloeiende conservenfabriek.⁵ Nog in de zomer van 1917 maakte deze vooruitstrevende gelovige het verschil in de lokale politiek. Hij werd bij een herstemming gekozen in de gemeenteraad, die daardoor in meerderheid omging van (liberaal) links naar (confessioneel) rechts.⁶ Smaakte dit activisme naar meer? Na de vergadering in Middelburg werden ook

3 Behalve in Krabbendijke was er in Veenendaal een kiesvereniging die zich in de loop van 1918 zou aansluiten bij de SGP. Als gevolg van een scheuring in de plaatselijke Gereformeerde Kerk nam een ouderling van de ontstane Gereformeerde Gemeente, Rijk van Elst, in 1913 met een eigen lijst deel aan de gemeenteraadsverkiezingen en werd in september 1917 de kiesvereniging 'Gideon' opgericht. Vergelijk John Exalto, 'Dominee Den Hengst en de botsing tussen oud- en nieuw-calvinisme in Veenendaal', in: *Oud Veenendaal*, 26 (2011), nr. 3, 55-65.

4 *De Zeeuw*, 10 januari 1917; *Goessche Courant*, 3 februari 1917. Vergelijk A.J. Meeuwse, 'SGP Krabbendijke 100 jaar', in: *Een vaste koers*, 17 (2017), nr. 2, 38-39.

5 P.J. Weststrate, *Eert uw vader en uw moeder. Het geslacht Weststrate* ('s-Gravenzande, 2012), 103. Vergelijk J. de Jonge, *Door eendracht bloeiend. Over fruitteelt en de veilingen in Zeeland* (Goes, 2013).

6 *De Zeeuw*, 28 juni 1917; *Middelburgsche Courant*, 5 en 16 juli 1917.

in andere Zeeuwse dorpen kiesverenigingen opgericht, vooral daar waar een Gereformeerde Gemeente was. In Yerseke, zoals gezegd de standplaats van Kersten, gebeurde dat op 16 april 1918 tijdens een kerkelijke ledenvergadering.⁷

Ruim een week later vond de bijeenkomst plaats die als oprichtingsvergadering van de SGP de geschiedenis is ingegaan. De eerste aankondiging verscheen in *De Zeeuw* op 2 april 1918. Daarin was sprake van een vergadering van de kiesvereniging Middelburg, te houden op woensdag 24 april, 's morgens om half tien, in het al even genoemde kerkgebouw in de Segeersstraat. 'Leden der Gemeente en Zuster-Gemeenten worden dringend uitgenoodigd die vergadering bij te wonen.' De nauwe relatie tussen kiesverenigingen en kerkenraden blijkt ook uit de uitnodigingen die op 18 april verzonden werden door de secretaris van de kiesvereniging in Krabbendijke, oesterkweker Dirk Sonke (1866-1921). Hij schreef dat dankzij de hulp van dominee Kersten in verschillende plaatsen in Zeeland kiesverenigingen waren opgericht. Hij hoopte niet alleen de volle besturen dan wel afgevaardigden van die verenigingen te ontmoeten, 'maar ook kerkeraden en leeraars'.⁸

De oud-gereformeerden gemobiliseerd

Zo zijn we al enkele kenmerkende zaken van de SGP op het spoor, nog voor we zijn aangeland bij de vergadering die als eerste in het notulenboek van het hoofdbestuur is opgenomen.⁹ Kerkelijke voorgangers speelden een belangrijke rol, vooral die uit de Gereformeerde Gemeenten en vooral de energieke, 35-jarige dominee Kersten. Maar ook gewone burgers deden mee, beseffend dat hun persoonlijke mening relevant was in de politieke actualiteit. In het vrije, democratisch georganiseerde, en zich sociaaleconomisch snel moderniserende Nederland raakte de politiek verdeeld langs ideologische en religieuze lijnen. De toenemende differentiatie noopte tot nieuwe initiatieven om het landsbestuur in de gewenste richting te beïnvloeden. Hardwerkende Nederlanders die enerzijds volop meedraaiden in het dagelijkse leven, anderzijds de grote veranderingen op het terrein van cultuur, techniek en wereldbeeld niet konden bijbenen, werden door geloofsgenoten, gezagsdragers en opinieleiders opgeroepen om niet lijdelijk toe te zien en bewust gemaakt van mogelijkheden tot maatschappelijke participatie.¹⁰

Wat was het politieke en religieuze plaatje van Nederland anno 1918? Om bij de religie te beginnen: anderhalf procent van de bevolking was joods, 35 procent rooms-katholiek, 55 procent protestants. Maar de verhoudingen waren in beweging: het katholieke volksdeel groeide als kool en de onkerkelijkheid steeg snel

7 *De Zeeuw*, 17 april 1918.

8 J. Mulder, 'Het bestaan en voortbestaan van de SGP', in: W.Chr. Hovius e.a., *Van Goedertierenheid en Trouw. 75 jaar Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1993* (Den Haag, 1993), 13-80; 18.

9 Nationaal Archief 2.19.203. Zie W.J.A. Koolen, *Inventaris van de archieven van de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP), 1918-2007* (Den Haag, 2011).

10 Zie voor een portret van leven en denken: F.A. van Lieburg (red.), *De stille luyden. Bevindelijk gereformeerden in de negentiende eeuw* (Kampen, 1994).

richting tien procent of meer. Protestants Nederland als geheel kwam dus in de verdrukking en was ook nog eens intern zeer verdeeld. De Hervormde Kerk – 41 procent van de bevolking – kende vier richtingen: vrijzinnig, ethisch (de brede middenmoot), confessioneel en gereformeerd. Naast die laatste ‘hervormd-gereformeerden’ (misschien 3 procent) waren er ‘afgescheidenen’ in diverse denominaties (ongeveer 9 procent). Dwars over kerkelijke grenzen heen waren al die gereformeerden geschakeerd naar geestelijke ligging, oud- of nieuw-gereformeerd. Het ‘neocalvinisme’ laat zich associëren met theoloog Abraham Kuiper, de Vrije Universiteit Amsterdam en de Gereformeerde Kerken in Nederland.¹¹

Dan de politiek. Kuiper was in 1879 de grondlegger van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), al was zijn weg bereid door Guillaume Groen van Prinsterer. Als protestants-christelijke beweging mikte zij zowel op hervormden als gereformeerden: het ging er vooral om de macht van het liberalisme te breken en daarbij kon het rooms-katholicisme, als zodanig goed voor een zelfstandige Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), een goede bondgenoot zijn. Meer nationaal-protestants denkende leden opereerden sinds 1894 buiten de partij, vanaf 1908 in de Christelijk-Historische Unie (CHU). Tegen 1918 herbergde de ARP 14 procent en de CHU 6 procent van de kiezers. Geen van beide partijen kreeg echter vat op het wat geïsoleerde en verstrooide, deels niet stemmende volksdeel dat weliswaar dacht in termen van een protestantse natie en een gereformeerde kerk, maar dan met een zeker heimwee naar het Nederland van vóór de Franse Revolutie, toen het calvinistische geloof nog heel gewoon was.

De context van de Eerste Wereldoorlog maakte de crisiservaring van een verloren verleden mogelijk intenser. Tegelijkertijd opende de nationale politiek een nieuwe toekomst, sinds de drie dominante stromingen – confessionalisme, liberalisme en socialisme – een compromis hadden bereikt op het gebied van onderwijs en kiesrecht. Deze ‘pacificatie’ resulteerde in de grondwetsherziening van 1917 en de daaruit volgende wetten. De uitbreiding van het kiesrecht, de invoering van stemplicht en de opheffing van het districtenstelsel, geregeld in december 1917, gaven allerlei kleine groeperingen of stromingen de kans om een zetel in de Tweede Kamer te verwerven. Dat beseften ook de ‘oud-gereformeerden’, getuige de plannen om een partij op te richten. In de advertentie zei Sonke het zo: ‘Nu de nieuwe Kieswet niet alleen de Evenredige Vertegenwoordiging, maar ook de verplichting tot stemmen brengt, hebben ook wij gemeend ons te moeten organiseren.’¹²

Die ‘wij’ waren op de kerkelijke kaart in elk geval de Gereformeerde Gemeenten en de Oud Gereformeerde Gemeenten. Naast deze landelijke kerkverbandjes waren er nog tal van ‘vrije gemeenten’ of lokale netwerken die qua geestelijke identiteit evenzeer ‘oud-gereformeerd’ in ruime zin genoemd kunnen worden. Verder had je de Christelijke Gereformeerde Kerk, waarvan de leden voor een deel zich eveneens in het vaarwater van het traditionele calvinisme bewogen. Sterker, zelfs in de betrekkelijk vooruitstrevende Gereformeerde Kerken bevonden zich behou-

¹¹ Zie voor de algemene achtergrond bijvoorbeeld Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religie-geschiedenis* (Hilversum, tweede verbeterde druk, 2006).

¹² *De Zeewu*, 2 april 1918.

dende gelovigen, voor wie de stap naar een van de genoemde denominaties niet groot zou zijn. En dat gold dan ook weer voor de rechterflank van de Nederlandse Hervormde Kerk. In politieke termen betekende dit een totaalplaatje van zwellende kiezers die ARP, CHU, liberaal, sociaaldemocratisch of helemaal niet stemden. Die onbestemde groep, een procent of twee, kon zich aangesproken voelen tot de strijdkreet die in 1918 in Middelburg werd aangeheven.

Het programma geponoord

De alarmist was dominee Kersten, zonder twijfel de meest ontwikkelde en ambitieuze woordvoerder en organisator in de Gereformeerde Gemeenten. Hij had in 1918 al een behoorlijk profiel. Zoon van een lagere rijksambtenaar, bracht hij zijn puberjaren door in de hofstad, waar de politieke strijd op en rond het Binnenhof hem niet ontgaan zal zijn. Hij volgde een onderwijzersopleiding, stond ook enkele jaren voor de klas op een gereformeerde school, maar hij voelde zich geroepen tot het predikantschap. Terwijl een academische studie buiten bereik lag, werden zijn gaven erkend in de kringen van de kleine kerkjes. Kersten werd in 1901 'oefenaar' en na vier jaar 'Dienaar des Woords', eerst in Meliskerke, vervolgens in Rotterdam en daarna in Yerseke. Hij speelde een stimulerende rol in een fusieproces waaruit in 1907 het verband van Gereformeerde Gemeenten ontstond. Een jaar eerder toonde hij zich ook al politiek actief door de organisatie van een petitie tegen vaccinatie-dwang op Walcheren.¹³

In 1918 tekenden zich de kansen af op een meer permanente en bovenregionale bundeling van gelijkgestemden met het oog op vertegenwoordiging in het parlement. Met dat idee riep Kersten een aantal medestanders bijeen in Middelburg. Daar was beslist moed voor nodig, want hij kende ook tegenstanders in zijn kring. Heel wat mensen in de (Oud) Gereformeerde Gemeenten, ook collega's en ambtsdragers, wilden zich principieel buiten het wereldse politieke bedrijf houden omdat het maar afleidde van het persoonlijke geestelijke leven en de voorbereiding op de eeuwigheid. Een bekende dwarsligger, die echter later zou bijdraaien, was Jozi-as Fraanje. Deze geheel ongeschoolde landbouwer uit Biezellinge, in 1918 Kerstens naburige collega in Goes, verzette zich openlijk tegen diens plannen. Nog datzelfde jaar vertrok hij voorgoed naar Barneveld, waar zijn charismatisch leiderschap grote hoogten zou bereiken.¹⁴

Geen stoorzender kon Kersten hinderen de bazuin te blazen. Op de 'geboortesa-menkomst van de partij' kan moeilijk iemand anders dan hij de taak aanvaard hebben een programma op te stellen, waarmee vervolgens publiek naar buiten getreden kon worden om als zelfstandige politieke partij aan de verkiezingen deel te nemen.

¹³ De beste biografie blijft M. Golverdingen, *Ds. G. H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk* (Amersfoort, 1971; derde herziene en uitgebreide druk Houten, 1993).

¹⁴ Aandacht voor spirituele en regionale verschillen bij J.P. Zwemer, *In conflict met de cultuur. De bevindelijke gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Kampen, 1992).

Uiterlijk in de eerste weken van april zal hij de pen op papier hebben gezet. Het ligt voor de hand dat hij daarbij de voorbeelden raadpleegde van de ARP en de CHU.¹⁵ Latere politieke concurrenten en geschiedschrijvers hebben de suggestie gevoed dat hij ze min of meer heeft overgeschreven en alleen wat in de woordkeus en volgorde veranderd heeft.¹⁶ Wie echter het 19 artikelen tellende 'Program der Staatkundig-Gereformeerde Partij' naast de langdradige en onsamenhangende beginselverklaringen van ARP en CHU legt, kan gemakkelijk vaststellen dat deze oudere partijen nog een puntje konden zuigen aan de bondigheid en de logica van het SGP-document.¹⁷

Volstrekt origineel is het openingsartikel: 'De Staatkundig Gereformeerde Partij staat voor de regeering van het volk geheel op den grondslag van de in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening Gods.' Dit moet worden opgevat als een verklaring over de grondslag van de partij, niet over die van de regering. Wat betreft dat laatste wilde zij zich baseren op de inhoud van de Bijbel. In artikel 2 werd dat partijbeginsel nader uitgelegd: de SGP streefde naar 'meerdere erkenning' ofwel 'handhaving en doorwerking' van de beginselen van Gods Woord op politiek terrein, niet zozeer naar een meerderheid onder de kiezers. Pas in artikel 3 werd gezegd wat de partij als de grondslag van de regering zag. 'De overheid regeert bij de gratie Gods. Zij ontleent dus haar gezag niet en kan dat ook nimmer ontleenen aan het volk.' Het ging hier om de verwerping van de volkssoevereiniteit en de neutrale overheid. Artikel 4 stelde dat de overheid gebonden is aan Gods wet en moet zorgen voor de naleving daarvan door haar onderdanen.

Het is verleidelijk nu al te vermelden wat er *niet* in dit oorspronkelijke partijprogramma staat, maar er later in is gelezen of er zelfs is ingevoegd. In elk geval ontbreekt een verwijzing naar het roemruchte artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB) uit 1561. In dat verre verleden, toen de Nederlanden nog een katholiek regime kenden dat veel te stellen had met radicale en revolutionaire hervormingsgezinden, vonden calvinisten dat de overheid van Godswege geroepen was 'om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst, om het rijk van den antichrist te gronde te werpen [c.q. te destrueren], en het Koninkrijk van Jezus Christus te doen vorderen'.¹⁸ De Gereformeerde Kerken in Nederland hadden in 1905 de cruciale '21 woorden' als achterhaald geschrapt. Dat paste ook bij de antirevolutionaire opvatting dat de overheid zich diende 'te onthouden van elke rechtstreeksche bemoeiing met de godsdienstige ontwikkeling der natie'.¹⁹ Kersten en de zijnen handhaafden de historische formulering van de belijdenis en zochten de vertaling ervan in de politieke en maatschappelijke realiteit van het heden.

15 J.A. Jungman en F.K. van Iterson (red.), *Parlement en kiezer. Jaarboekje 1918-1919* (Den Haag, 1918).

16 W. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal* (Houten, 1990), 32-33 en 68.

17 Zie de tekstuitgave, inclusief wijzigingen tot 1989, bij L.M.P. Scholten, 'Om een staat met de Bijbel', in: Hovius e.a., *Van Goedertierenheid en Trouw*, 81-102; 96-97.

18 J.N. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandsche belijdenisgeschriften. Vergelijkende teksten* (Amsterdam, 1940), 137.

19 Artikel 4 van het ARP-programma, zie Jungman en Van Iterson, *Parlement en kiezer*, 55.

De Gideonsbende gevormd

Het ‘ons’ en ‘wij’ in de mond van de oprichters van de nieuwe partij stond niet los van een visie op de ‘anderen’, of het nu ging om min of meer geestverwante gereformeerden (en hervormden in kerkelijke zin) dan wel om geheel andersdenkenden binnen de Nederlandse samenleving. Kersten bezat voldoende gevoel voor identiteitspolitiek om met behulp van contrastrijke beeldvorming het prille staatkundig gereformeerde mobilisatieproject meteen het nodige élan te geven. Op woensdagmorgen 24 april 1918 was het zover dat vertegenwoordigers van acht kiesverenigingen en ook van enkele kerkenraden van Gereformeerde Gemeenten in Middelburg bijeen waren. Wellicht hadden ook andere belangstellenden de weg naar de Segeersstraatkerk weten te vinden. Dominee Van Oordt opende de vergadering, liet Psalm 133:3 zingen en las Psalm 123 voor. Vervolgens nam Kersten het woord om zijn toehoorders stevig toe te spreken.

‘Laat ons den moed hebben, te zeggen wie wij zijn!’, zoo zou ik U willen toeroepen bij den aanvang van ons samenzijn op dezen dag. Wij zijn een wonderlijk volkje: ‘achterlijk, conservatief, domperig, zwaarmoedig, mystiek’ en ik weet al niet wat, in de oogen van de buitenstaanders. Op kerkelijk gebied begrijpt men ons niet. Uit de Herv. Kerk gingen wij uit; ja, omdat wij moesten; en toch, bij de Gereformeerde Kerken behooren wij niet. Neen, laat ons dat goed beseffen, daar behooren wij niet. Tusschen die kerken en ons ligt een diepe kloof. Helaas die kloof wordt door sommigen weggedoezeld; er zijn er die het onderscheid tusschen dat voorwerpelijk Christendom en de oude beproefde waarheid zoo niet meer gevoelen. Wil men al niet met die nieuwe richting mede, men durft er niet tegen op, men durft niet te zeggen wie men is.²⁰

Kersten draafde lang door over de verschillen tussen zijn eigen groepering, praktisch samenvallend met de Gereformeerde Gemeenten, en die van de Gereformeerde Kerken, de Kuiperianen of de neocalvinisten. De theologische finesses leken in dit politieke verhaal voor eigen parochie overbodig, maar stonden wel degelijk model voor een mentaliteitsverschil tussen de ‘stillen in den lande’, die (naar Psalm 35:20) in eenvoud, inkeer en isolement de weg naar het hemelse vaderland zochten en de ‘kleine luyden’ die zich hadden laten meeslepen in de geuzenbeweging die in naam van Calvijn, maar in de geest van Kuiper, opvallend optimistisch gestemd over eigen geloof en geestkracht, de wereld wilden verbeteren. De manier waarop Kersten de voorbeelden van oudtestamentische profeten inzette om zijn tot nu toe passieve achterban als een Gideonsbende tot Godgewijde actie op te roepen, was al even effectief. Zijn martiale rede liep uit op machtig mannengezang van Psalm 3:4 in de zestiende-eeuwse berijming van Petrus Datheen:

Kom Heer! Toon dat Gij zijt
Met mij tot allen tijd;
En dat Gij mijn vijanden
Op 't kinnebakken slaat.

20 Volledige tekst bij Mulder, ‘Het bestaan en voortbestaan van de SGP’, 19-21.

En hen breekt met der daad
 In stukken hare tanden.
 Van U is 't, o Heer, goed!
 Dat men verwachten moet
 Hulp en troost vroeg en spade.
 Want over Uw volk hier,
 Stort Gij, Heer, goedertier
 Zeer rijk'lijk Uw genade.

Hierna waren de agendapunten hamerstukken. Overal in het land zouden kiesverenigingen worden opgericht. Het partijprogramma werd voorgelezen of uitgedeeld, besproken en ongewijzigd goedgekeurd. Er werd een voorlopig bestuur gevormd met Kersten als voorzitter en Weststrate als penvoerder. Ook besloot de vergadering mee te doen aan de Tweede Kamerverkiezingen, met vijf nog te benaderen kandidaten. De historische ochtend was voorbij, maar bij Kersten zat er nog iets dwars. De volgende dag schreef hij vanuit zijn pastorie van Yerseke 'een eenvoudig opstelletje' en maakte hij een adressenlijst van kerkenraden waar het partijprogramma naar toe gestuurd zou worden. In een begeleidend briefje aan Weststrate bekende hij de naam Vrij Antirevolutionaire Partij eigenlijk beter te vinden dan Staatkundig Gereformeerde Partij. Maar hij liet de keus aan zijn secretaris en die hield het bij de aangenomen naam.²¹ In de krant maakte men overigens gewag van de Oud-Gereformeerde Partij.²²

Overhaaste campagne

Voor discussie was voorlopig geen tijd. Uiterlijk 21 mei 1918 moesten de kandidatenlijsten voor de Kamerverkiezingen bij de Kiesraad zijn ingeleverd. Op 7 mei vergaderde het partijbestuur in Middelburg over de namen. Vijf personen kwamen in beeld, Kersten zelf nam genoegen met een plek op de groslijst, wetend dat de bezwaren tegen een predikant-Kamerlid het proces nu alleen maar konden bederven. Toen dat vijftal bedankt had, gaf het partijbestuur op 13 mei mandaat aan Kersten en Weststrate alsnog een paar mensen bereid te vinden. Op het nippertje konden twee personen worden aangemeld. Dat waren – in volgorde van leeftijd! – Barend Lemans, bakker in Vriezenveen, en de Rotterdamse boekhouder Pieter Gijze. Nog voor dat de officiële lijsten in de Nederlandse kranten verschenen, had Kersten al een brief naar het christelijke nieuwsblad *De Zeew* gestuurd, het eerste persbericht van de SGP:

²¹ Mulder, 'Het bestaan en voortbestaan van de SGP', 17.

²² De rooms-katholieke pers was er als eerste bij: 'Naar verluidt zal heden in Zeeland weder een nieuwe partij worden gesticht. Deze bestaat uit oud-Gereformeerden, die zich niet kunnen vereenigen met het program der Anti-revolutionnaire partij voor zoover daarin uitbreiding is opgenomen van de verzekering tegen ongevallen. Er zijn reeds afdelingen gesticht te Middelburg en te Ierseke. De predikant der oud-Gereformeerde Gemeente aldaar, ds. G. H. Kersten, is de stichter dezer partij, die zich na Zeeland over het geheele land wil uitbreiden en met eigen kandidaten zal optreden.' *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad*, 24 april 1918. De aanduiding 'Oud-Gereformeerde Partij' in *Het Oosten. Hollandsch nieuwsblad voor algemeen belang*, 12 juli 1918.

Barend Lemans, bakker in Vriezenveen en in 1918 de eerste lijsttrekker van de SGP bij de Tweede Kamerverkiezingen, wilde zich om religieuze redenen niet laten portretteren. Soms werd hij toch gekiekt, zoals hier met zijn vrouw bij de bruiloft van hun zoon Aleidus Bernardus in 1935 in Heteren.

De 'Staatkundig Geref. Partij' heeft haar vertakkingen over 't geheele land. Met de anti-rev[olutionairen] kan ze niet mee, hoofdzakelijk om de sociale wetgeving die dáár toegejuicht wordt. Ze is tegen de verzekeringswetten, en omdat ze 't verzekeren in strijd acht met de voorzienigheid Gods, en omdat zij den Staat 't recht betwist tot verzekeren te dwingen. Nog zuchten we onder den vaccinatedwang, en zullen we nu meewerken aan 't opleggen van een tweede juk? Dat nooit. We gaan onzen eigen weg, daartoe gedwongen. Twee kandidaten stelden we in 10 kieskringen: te weten: B. Leemans van Vriezenveen en P. Gijze van Rotterdam.²³

Opvallend is de duidelijke formulering van een prominent strijdpunt als inzet van de verkiezingscampagne. Zich afzettend tegen de meest geestverwante partij, richtte de SGP zich op de verzekeringswetgeving die nog onder een vorig kabinet (1908-1913), onder leiding van ARP-minister Theodorus Heemskerk, was aangenomen.²⁴ Staatsdwang was het algemene thema, waartegen vanuit het geloof in Gods voor-

²³ *De Zeeuw*, 18 mei 1918.

²⁴ Zie *De Standaard*, 21 mei 1918, over verzekeringsdwang als voornaamste geschilpunt.

zienigheid – ofwel de belijdenis van menselijke afhankelijkheid – protest werd aangetekend. Deze propagandalijn – dit *unique selling point*, zouden we nu zeggen – bepaalde ook de lezing die Kersten op 1 juli 1918 in 't Zand bij Middelburg hield onder de slogan 'Tegen de revolutie en toch niet anti-revolutionair'. Hij zette uiteen waarom men aan de verkiezingen moest deelnemen, 'niet alleen omdat de wet het voorschrijft, maar om langs dien weg op te komen tegen de godslastering en de revolutie, dus tegen anarchie, nihilisme en socialisme; ook tegen het liberalisme, dat de weg is naar het socialisme.'²⁵

Was het opzet dat Kersten op deze openbare verkiezingsavond weigerde in discussie te treden met het publiek? Journalisten vonden het vreemd. 'Versch[eidene] van de vrij talrijke aanwezigen vroegen met spr[eker] van gedachten te mogen wisselen, hetgeen echter niet werd toegestaan.' 'Er was geen gelegenheid tot debat, zelfs niet tot het stellen van een enkele vraag. Wel jammer!'²⁶ De lijsttrekker van de partij, bakker Lemans, maakte het nog bonter. Het is twijfelachtig of hij het woord gevoerd heeft tijdens een bijeenkomst van de kieskring Kampen op 20 juni 1918, waar hij was uitgenodigd voor een spreekbeurt 'zonder debat'. Aan de secretaris schreef hij dat hij wel wilde komen, maar onder een voorwaarde: 'U moet niet op spreken rekenen, want u weet wel, dat ken ik niet.' Bovendien wachtte hij op dat moment – 4 juni – nog op toezending van het partijprogramma. Van 'de grondslagen waar de G.S.P. [Gereformeerde Staatspartij] op rust' had hij alleen nog maar een gerucht vernomen van zijn Rijssense vriend Arend Baan, die hem op 15 mei had overgehaald zich kandidaat te stellen.²⁷

De Kampense predikant Jan van der Vegt vroeg zich bij deze verlegenheid al bezorgd af hoe dat straks zou moeten, als Lemans in het hol van de leeuw terecht kwam. Hij liet hem dat met een verwijzing naar Psalm 83 ook fijntjes weten. 'Dan is het uw roeping de beginselen der Partij te verdedigen in die vergadering, waarin de Hagarenen en Amelekieten den boventoon hebben.' Misschien was het wel een *blessing in disguise* dat de SGP bij de Tweede Kamerverkiezingen op 3 juli 1918 de kiesdeler niet bleek te hebben gehaald. Vooral voor de ARP waren de druiven zuur. 'Nu de stemmencijfers der partijen en de overschotten bekend zijn, blijkt, dat de desertie der oud-gereformeerde kiezers, verenigd in een Staatskundig-Gereformeerde partij aan de A.-R. partij een zetel heeft gekost. Het overschot toch was ruim 4000; het had ruim 9000 kunnen bedragen.'²⁸ Alles overziende, lag het succes van de eerste SGP-campagne in het binnen drie maanden schoppen van een beetje stennis binnen de christelijke politiek. Wat beloofde dat voor de toekomst?

²⁵ *Middelburgsche Courant*, 2 juli 1918.

²⁶ *Middelburgsche Courant*, 2 juli 1918; *De Zeeuw*, 2 juli 1918.

²⁷ Afbeeldingen van correspondentie bij Mulder, 'Het bestaan en voortbestaan van de SGP', 21-26.

²⁸ *De Zeeuw*, 6 juli 1918.

Buitenparlementaire actie

Het was een roerige tijd: de geest van revolutie waarde rond in Europa en zelfs in Nederland. Het liberale kabinet van Pieter Cort van der Linden (1913-1918), dat het Koninkrijk door de Eerste Wereldoorlog had geloodst, maakte plaats voor een confessioneel kabinet, voor het eerst onder leiding van een rooms-katholieke politicus, Charles Ruijs de Beerenbrouck. November 1918 bracht de opstand van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) onder aanvoering van Pieter Jelles Troelstra. De 'Roode Week' eindigde met een Oranjegezinde massabetoging op het Maaiveld. Al was de revolutie mislukt, de sociale spanningen waren weer zichtbaar en voelbaar gemaakt. Daar lag, zoals we zagen, ook het aanknopingspunt voor de SGP om de belangen te verdedigen van eenvoudige landbouwers, tuinders, bakkers en boekhouders. Tot aan de volgende Kamerverkiezingen zou de nieuwe partij buiten het parlement moeten proberen iets voor haar potentiële achterban te betekenen.

Artikel 9 van het partijprogramma noemde de in 1913 uitgevaardigde sociale wetten uitdrukkelijk als uitingen van 'onwettige dwang der consciëntie harer onderdanen door de Overheid'. Uitvoering en uitbreiding dienden met Gods hulp voorkomen te worden. Vanwege de oorlog duurde het tot eind 1919 eer de Invaliditeitswet als eerste door het parlement werd aangenomen. Werknemers werden verplicht zich te verzekeren tegen de financiële gevolgen van bedrijfsongevallen en ouderdom. Zij kregen daartoe 'rentekaarten' waarop elke week een mede door de werkgever betaald zegeltje moest worden geplakt. Burgers voor wie dit regelrecht inging tegen het geloof in Gods voorzienigheid – lichamelijke arbeidsongeschiktheid was een beproeving om te aanvaarden – kwamen hierdoor in gewetensnood. Sociale zorg gold voor de SGP – artikel 7 van haar programma – als een taak van de kerk of van andere particuliere instellingen, niet van de overheid, zeker niet als die dwong tot verzekering tegen onheil dat je mogelijk nooit overkwam.

Al in de aanloop naar de behandeling van het wetsvoorstel greep de SGP naar een middel, dat sinds het Volkspetitionnement van 1878 – Kuypers actie voor christelijk onderwijs bij koning Willem III – een zekere heldenstatus in protestants Nederland genoot.²⁹ Het hoofdbestuur organiseerde een petitie aan het adres van de – zelf rooms-katholieke – minister van Arbeid, Piet Aalberse. Het verzoek om vrijstelling van de verzekeringsplicht werd door 4800 mensen ondertekend. Op 14 november 1919 boden de predikanten Kersten en Van der Vegt het bezwaarschrift aan bij de minister. Deze bleek de mogelijkheid te overwegen van een regeling voor gewetensbezwaarden, al kon dat wel een jaartje duren. Daar konden de SGP'ers geen genoeg mee nemen, omdat werknemers intussen gewoon premie zouden moeten betalen. Zo'n twee weken later, nog voor Aalberse zijn plan in de Tweede Kamer verdedigde, besloot het partijbestuur arbeiders te adviseren de gehate zegelkaarten terug te sturen naar de Raden van Arbeid.³⁰

²⁹ Koos-jan de Jager en Fred van Lieburg, 'Wie waren de kleine luyden? Het Volkspetitionnement van 1878', in: *Gen. Magazine voor Familiegesciedenis*, 22 (2016), nr. 3, 56-59.

³⁰ Zie over deze kwestie Koos-jan de Jager, 'Die Mij tergen, hebben verzekeringen. Gewetensbezwaren en de

Niet lang na de invoering van de Invaliditeitswet kregen zowel ambtenaren als kranten lucht van de burgerlijke ongehoorzaamheid die met name op Zuid-Beveland en op de Veluwe gepleegd werd door 'oud-gereformeerden'. Een progressief-liberale commentator schetste in *Het Vaderland* hoe de SGP-voorman Kersten als de bron van dit verzet moest worden beschouwd.³¹ De Verzekeringsraad van Arnhem noemde de beweging epidemisch en in hoofdzaak gevoed door 'de bijzondere opvattingen van eenige predikanten'. De wet was immers al zes jaar geleden aangenomen en voor 1919 nooit zo sterk bekritiseerd.³² De lankmoedige minister gelastte intussen niet op te treden tegen de weigeraars. Op 2 december 1920 werd in de Eerste Kamer het wetsvoorstel aanvaard dat een uitweg bood voor gewetensbezwaarden. Zij konden hun rentekaarten inleveren bij hun werkgever, die voor de premieafdracht zorg zouden dragen. In plaats daarvan kregen zij een belastingtoeslag, die als zodanig niet op hun gemoedrust hoefde te drukken.

Naast de verzekeringsdwang was er de 'vaccinedwang' waar de SGP zich tegen verzette, overigens niet anders dan de ARP en CHU sinds jaar en dag deden. Het ging hier om een overheidsmaatregel uit 1872 waardoor kinderen een bewijs van inenting moesten hebben om naar school te mogen gaan. Sommige kinderen misten zo'n pokkenbriefje, omdat hun ouders dit niet konden rijmen met hun geloof of geweten. De SGP besloot in haar algemene vergadering op 5 augustus 1920 opnieuw een petitie te organiseren, nu aan Hare Majesteit, teneinde de vaccinatieplicht uit de Wet op de Besmettelijke Ziekten te krijgen. Gedurende anderhalf jaar werden maar liefst 27.059 handtekeningen verzameld.³³ Op 9 februari 1922 overhandigden de predikanten Kersten en Hendrik Kieviets een soort statenbijbel met namenlijsten aan koningin Wilhelmina.³⁴ De SGP heeft er nooit meer iets over gehoord!³⁵ Het fraai ingebonden boek werd zelfs niet behoorlijk gearchiveerd: het werd op 26 september 1983 aangetroffen bij antiquariaat De Slegte in de Haagse Spuistraat.³⁶

Parlementaire profilering

Toen Kersten op audiëntie ging op Paleis Noordeinde, was de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 5 juli 1922 al in zicht. Deze keer kwam hij zelf op nummer 1 van de kandidatenlijst, zodat de weg naar het Binnenhof open lag. De in de achterban levende bezwaren tegen een dubbelrol als predikant en politicus nam hij, mede na een kerkrechtelijk consult bij de Vrije Universiteit en een classisberaad

bewustwording van de bevindelijk gereformeerden, 1919-1934', in: *Religie & Samenleving*, 13 (2018), nr. 2, ter perse.

³¹ *Het Vaderland*, 25 april 1920.

³² Nationaal Archief, archief Ministerie van Sociale Zaken: Arbeidersverzekering, inv.nr. 347.

³³ Bij de Vrije Universiteit loopt een crowd-sourcing project waarbij, net als bij het Volkspetitionnement van 1878 (zie noot 29), een databestand van alle ondertekenaars wordt opgebouwd.

³⁴ *De Banier*, maart 1922.

³⁵ *Handelingen Tweede Kamer*, 23 december 1927.

³⁶ 'Een historisch SGP-document', in: *De Banier*, 13 oktober 1983.

‘Adres tegen de vaccinatie en haar dwang aangeboden aan Hare Majesteit de Koningin vanwege de Staatkundig Gereformeerde Partij in 1921’. Leren band met namenlijsten, bewaard in het SGP-archief.

van zijn eigen kerkverband, voor lief. Voor de partij woog een bekend gezicht en een ruime (s)preekervaring zwaarder dan een lekenstatus. Deze keer lukte het inderdaad: de SGP haalde de kiesdeler. Kersten maakte in de Kamer de rechtse meerderheid van 60 op 100 zetels vol. Hij was overigens niet de eerste en enige geestelijke in het parlement, zeker niet gerekend vanaf de eerste Nationale Vergadering van 1796. Toen al speelden preekmanieren in het politieke debat een rol.³⁷ Juist dat effect viel weer op bij de maidenspeech van Kersten op 10 november 1922, althans bij een rooms-katholieke journalist:

We hebben tegenwoordig weer een echt onvervalscht type van ’n dominee in de Kamer, zooals we er in lang niet een gehad hebben. (...) Sinds September hebben we al dikwijls naar ’em geloerd. Zijn reusachtige figuur, z’n blozend nog jongensachtig gelaat imponeerden ons. Maar bovenal zijn gekleede jas. Zijn eerwaarde is altijd in een gekleede jas. Lieve hemel, wat ’n jas is dat. Zeker 1.50 M. lang en 2 M. in omtrek. Als hij wat snel de Kamer instuift, wappert z’n jas als ’n sombere zwarte vlag achter hem aan. Zoo’n jas draagt niemand in de Kamer. Zoo’n jas kan alleen een dorpsdominee dragen en hem sieren. Vandaag heeft hij gesproken. Voor het eerst. En hoe? Als ’n machtige galm gaat zijn stem door de zaal. Hij doet mij telkens aan wijlen dominee Roessingh denken. Maar Roessingh was oud en Kersten jong. Roessingh was modern en Kersten orthodox. Maar de galm hebben zij beiden.³⁸

Kersten was die eerste keer nog niet in vorm. Hij las de drukproef van een brochure voor, waarbij de tekst te lang bleek voor de toegemeten drie kwartier. Tot nauwelijks verholten hilariteit van Kamerleden hamerde de voorzitter hem onverbiddelijk af.³⁹ De dominee moest het parlementaire handwerk nog leren, maar ook zijn draai

³⁷ Edwina Hagen, ‘Een zaal van staatsmannen, niet van godgeleerden. Godsdienstige sentimenten in de Nationale Vergadering’, in: Frans Grijzenhout, Niek van Sas en Wyger Velema (red.), *Het Bataafse Experiment. Politiek en cultuur rond 1800* (Nijmegen, 2013), 323-332.

³⁸ *De Tijd*, 11 november 1922.

³⁹ G.H. Kersten, *Drie parlementaire redevoeringen. Rede en Repliekrede Begrootingsdebatten Staatsbegroting 1923 op 10 en 21 November 1922 en 14 December 1922* (Kampen, 1923).

in het politieke debat nog vinden. Van lieverlee – hij zat tot 1940 onafgebroken in de Kamer – is hij daarin gegroeid en kon hij bij tijd en wijle scherp discussiëren en gevat reageren. Uit de officiële *Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal* zouden uiteraard tal van voorbeelden kunnen worden ontleend. Belangrijker voor het onmiddellijke effect in het dagelijks leven waren de commentaren van politieke verslaggevers in diverse kranten. Het volgende interruptiedebatje met socialist Jan Schaper op 5 mei 1925 werd niet voor niets letterlijk geciteerd in het dagblad van de SDAP:

DS. KERSTEN: Ik heb mij geplaatst op den bodem der oude, gereformeerde leer.

SCHAPER: U heeft gesproken als een nageboorte van de middeleeuwen.

Spr. spreekt over de volle treinen j.l. Zondag naar Amsterdam ter gelegenheid van den wedstrijd Holland-België.

DS. KERSTEN: Juist! Reizen op Zondag!

SCHAPER: Het is beter, dat men 's Zondags naar een voetbalwedstrijd gaat dan dat men den geheelen dag naar de kerk gaat om een rede van u te hooren! (Vroolijkheid.) Als men den geheelen Zondag in de kerk zit om naar u te luisteren, dan is men in staat tot allerlei slechts. (Groote vroolijkheid.)

DS. KERSTEN: Dat laat ik u zeggen.

SCHAPER: Dat zeg ik ook! Menschen, die drinken, winnen geen wedstrijd. Daarom is er ook veel goeds in de sport.⁴⁰

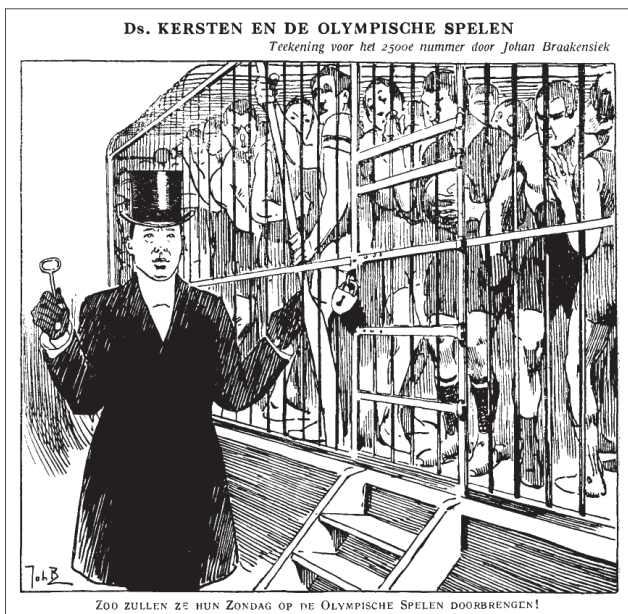
Deze schermutseling maakte deel uit van de behandeling van een subsidievoorstel voor de Olympische Spelen, die in 1928 in Amsterdam gehouden zouden worden. Er waren zoveel tegenstanders dat de sportwereld met veel minder dan de verlangde miljoen gulden genoeg moest nemen. Maar de ene tegenstander die zijn standpunt exclusief wist te vertolken, en daarmee het media-effect op zijn naam zette, heette Kersten. De spotprenten in de pers waren niet van de lucht. Nauwelijks twee maanden later, bij de verkiezingen van 1 juli 1925, verdubbelde het aantal stemmen op de SGP. De tweede Kamerzetel was een feit. In november van dat jaar viel in de al vaak beschreven 'Nacht van Kersten' het eerste kabinet van Hendrikus Colijn over de opheffing van het gezantschap bij de paus. Met de publiciteit over dit typisch antipapistische strijdpunt was de reputatie van de partij gevestigd. Het werd uitbetaald met een derde Kamerzetel bij de verkiezingen van 3 juli 1929.

Hinken op twee gedachten

Voor Colijn, die na de Nacht van Kersten zeven jaar moest wachten voor hij weer – nu voor langere tijd – achter de regeringstafel plaats mocht nemen, lag de twijfelachtige rol van de SGP vooral in de sfeer van 'opruimend vermogen'.⁴¹ Hij en Kersten troffen elkaar vanaf 1929 in de kamerbankjes. Hun persoonlijke verhouding was nog slechter dan die tussen anti-revolutionairen en staatkundig gereformeerden in het algemeen. De aanvankelijk zorgeloze bejegening van de splinterpartij was uit-

⁴⁰ *Het Volk*, 6 mei 1925.

⁴¹ *Handelingen Tweede Kamer*, 20 april 1932.

sgp-leider Gerrit Hendrik Kersten was in 1925 (eerst na het debat over de Olympische Spelen, later rond de val van het kabinet-Colijn) vaak onderwerp van politieke prenten. Deze tekening maakte Johan Braakensiek voor *De Groene Amsterdammer* van 9 mei 1925.

gegroeid tot irritatie over de concurrentie. Maar achter het politieke wantrouwen zat ook een ideologisch probleem. Waar stond de SGP precies voor? Dat ze tegen alerhande overheidsinmenging in het dagelijks leven was, mocht duidelijk zijn, maar impliceerde haar gereformeerde nostalgie en protestants nationalisme niet juist een oproep tot staatsdwang op levensbeschouwelijk terrein? Die vraag leefde breder dan onder ‘feindliche Brüder’, in de politieke arena en bij het publiek. Wat wilde de SGP meer dan een onmogelijke terugkeer naar de zeventiende eeuw?

De SGP wist het zelf ook niet goed. Vanaf het begin leefden er ook binnen de partij, tot in het hoofdbestuur toe, vragen over de kenmerken van staatkundig gereformeerd gedachtegoed. Beantwoording en bezinning werden echter vooral vooruitgeschoven naar de toekomst. Meningsverschillen bleven grotendeels achter de schermen, hetgeen ook ruimte liet voor uiteenlopende of tegenstrijdige interpretaties en praktijken op lokaal en individueel niveau. Het meest hete hangijzer was van meet af aan het actieve kiesrecht voor vrouwen. De grondwetswijziging van 1917 die hun stemrecht mogelijk maakte, werd in 1919 doorgevoerd. De SGP was daar tegen, omdat zij de bijbelteksten over de zwijggebod voor vrouwen in de christelijke gemeente moeilijk los kon zien van de verhoudingen in de politiek. Intussen wist iedereen dat Kersten zijn overwinning bij de Kamerverkiezingen van 1922 mede te danken had aan steun van het zwakke geslacht.

Op de algemene vergadering van 1919 werd een motie aangenomen om af te zien van elke oproep aan vrouwen om gebruik te maken van hun recht. Tevens werd een commissie benoemd om een brochure over het vrouwenstandpunt te schrijven. Die is er niet gekomen – althans niet voor 1984, toen maar liefst twee rapporten het licht

zagen.⁴² Van Kersten is bekend dat hij in 1948, twee maanden voor zijn overlijden, een brief schreef aan zijn vroegere fractiegenoot Cornelis Nicolaas van Dis, waarin de oud-partijleider ook het stemmen door vrouwen aanroerde. ‘Ook in eigen gelederen wordt dit meer en meer goed gepraat. Is het ongeoorloofde daarvan niet duidelijk aantoonbaar? Zo niet, laat ons dan ons Program van Beginselen herzien en niet hinken op twee gedachten.’⁴³ Van het andere Kamerlid, dominee Pieter Zandt, was het een publiek geheim dat hij er geen moeite mee had. Zijn eigen vrouw ging altijd stemmen. Intern had hij bedongen zich nooit over de kwestie te hoeven uitspreken.

Een groter vraagstuk was de taak van de overheid, zeker in het licht van het beroep op de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Op de algemene vergadering van 1923 wees Kersten op de noodzaak van ‘praktische uitwerking’ van het onverkorte artikel 36 uit 1561. Ook hiervoor werd een studiec commissie met vier predikanten ingesteld, maar de beloofde nota kwam niet uit de pen. In plaats daarvan ging de partijleider op de algemene vergadering van 1927 uitvoerig in op de ‘verminking’ van genoemd artikel door de Gereformeerde Kerken in 1905, welke denominatie hij gemakshalve – maar ten onrechte – pars pro toto voor de ARP bekritiseerde.⁴⁴ Curieus genoeg was Kersten voor zijn rede te rade gegaan bij een polemische brochure van de hervormde theoloog Philippus Jacobus Hoedemaker, die gold als een inspirator van de CHU.⁴⁵ Het roomse gevaar kreeg als vanouds veel aandacht, maar Kersten had ook het opkomende atheïsme in het vizier, zeker na een fel debat in de Tweede Kamer over de vrijheid van meningsuiting rond de vrijdenkersbeweging *De Dageraad*.⁴⁶

Gelegenheidsretoriek won het voorlopig van gedegen onderzoek – pas in 1993 begon een reeks van SGP-publicaties over theocratie en democratie (zie de bijdrage van Klaas van der Zwaag in deze bundel). Duidelijk is dat de partij nog lang na die zomeravond in 1918 waarop Kersten geen vragen uit de zaal wilde beantwoorden, geen discussiecultuur had ontwikkeld. Het woord van geestelijke leiders had gezag. Vanaf 1921 verscheen het partijblad – later dagblad – *De Banier* waarin Kamertoespraken, opiniebijdragen en natuurlijk meditaties werden opgenomen. Later kwamen er ook speciale studieverenigingen, hoewel ook door kerkelijke jongelingsverenigingen de nodige aandacht aan politieke onderwerpen werd besteed. In het algemeen bleef de intellectuele kadervorming achter bij andere christelijke partijen. Pas in de jaren zestig zouden hoogopgeleide jongeren uit de eigen kring de partijleiding uitdagen de eerbiedwaardige principes theoretisch en praktisch te doordenken.

42 Zie uitvoerig Henk Post, *In strijd met de roeping der vrouw. De Staatkundig Gereformeerde Partij en het vrouwenkiesrecht* (Heerenveen, 2009); zie verder zijn artikel in deze bundel.

43 *De Banier*, 20 december 1984.

44 G.H. Kersten, *Van zwaren strijd. Tegen de coalitie, tegen den verzekerings-dwang, tegen de verminking van Artikel 36* (Middelharnis, 1927), 9-22.

45 Ph.J. Hoedemaker, *Artikel xxxvi onzer Nederduitsche Geloofsbelijdenis tegenover Dr. A. Kuyper gehandhaafd. Beoordelingen van de opstellen in de "Heraut" over kerk en staat* (Amsterdam, 1901).

46 Bert Gazenbeek e.a. (red.), *God noch autoriteit. Geschiedenis van de vrijdenkersbeweging in Nederland* (Amsterdam, 2006).

Pragmatisch profetisme

Theoloog en politicus Hugo Visscher betichtte zijn collega Kersten, met wie hij een haat-liefdeverhouding had, er eens van 'een wreed politiek spel met de zogenaamde nood van het gereformeerde volk' te bedrijven.⁴⁷ Het politieke spel van de SGP ging niet over principiële discussies over de samenleving, maar draaide om praktische belangen van het traditioneel-gereformeerde volksdeel. Je kunt de strijdpunten van de partij aanduiden met de bekende drie v's (tegen verzekering, vaccinatie en vrouwenkiesrecht), of anders minstens zoveel d's als afgeleide vormen van de algeheel verfoeide staatsdwang (leerdwang, verzekeringsdwang, vaccinedwang, stemdwang, arbeidsdwang, militiedwang). 'Ons maatschappelijk leven worstele zich weder vrij van den Staatsdwang, en de vrijheid van weleer bloeie weder op', verkondigde Kersten bij de Algemene Beschouwingen van 1922.⁴⁸ Die vrijheid kon in het moderne Nederland niet anders meer worden opgevat dan als religieuze uitzondering in een neutrale staat, als politiek gedogen van gewetensbezwaren bij kleine groepen.

Binnen deze beperkte speelruimte kon de SGP af en toe resultaten boeken. Afgezien van de triomfantelijke, maar weinig constructieve uitschakeling van de Nederlandse vertegenwoordiging bij het Vaticaan, werden successen van duurzame aard niet zozeer in het parlement, ook niet via petitie aan regering of staatshoofd, maar via persoonlijke contacten met ministers bereikt. Op het terrein van de verzekeringsplicht was, zoals we zagen, in 1919 een regeling via de belastingplicht getroffen, ook al was de SGP daar om financiële redenen niet tevreden over. In de loop der jaren meldde Kersten zich diverse malen bij het departement voor Sociale Zaken om concrete probleemgevallen te bespreken. Zo verzocht hij vrijstellingen van premiebetaling voor werknemers van de Vereniging voor Wijkverpleging te Yerseke, de Schoolvereniging in Rotterdam en de Gereformeerde Gemeente van Utrecht. De minister deelde hem dan na enige tijd mee dat aan zijn verzoek was voldaan.⁴⁹

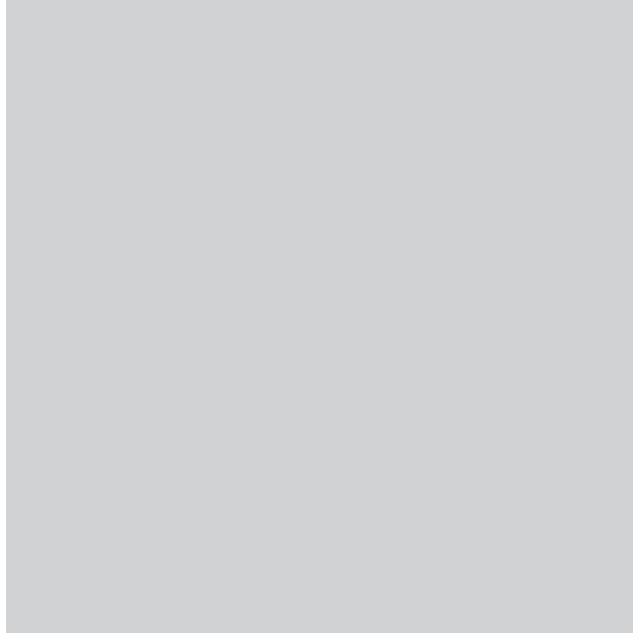
Bij dergelijke, voor de buitenwacht onzichtbare, buitenparlementaire acties moet worden bedacht dat Kersten of partijgenoten ze, anders dan de eerder genoemde adressen en audiënties bij minister en koningin, niet speciaal als Kamerlid of SGP-leider ondernamen. Niet alleen de rollen van persoonlijk belangenbehartiger of predikant van de Gereformeerde Gemeenten, maar ook zijn vele bestuursfuncties bij particuliere organisaties konden interfereren met zijn imago als landelijk voorman van een politiek-religieuze formatie. De op lange termijn meest invloedrijke lobby voerde hij als voorzitter van de Vereeniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs en als woordvoerder vanuit de Gereformeerde Gemeenten. Dat betrof zijn contacten met Haagse vrienden die tot bij de Raad van State een reiskostenvergoeding eisten om hun kinderen niet naar de dichtstbijzijnde gereformeerde, maar een verder weg gelegen 'kersteniaanse' school te sturen. Het hieruit volgende Konink-

⁴⁷ *Handelingen Tweede Kamer*, 13 november 1929, 394. Zie Koos-Jan de Jager, 'Een mystiek volkje: honderd jaar SGP', in: *Transparant*, 29 (2018), nr. 2, ter perse.

⁴⁸ *Handelingen Tweede Kamer*, 10 november 1922.

⁴⁹ De Jager, 'Die Mij tergen'.

Het Tweede Kamerlid Kersten – met broekbeschermers voor op de fiets – in september 1931 tijdens een bezoek aan een militaire oefening.

lijk Besluit van 15 mei 1933 baande de weg voor de reformatorische richting in het Nederlandse onderwijsbestel.⁵⁰

Tegenover de pragmatische benadering in principiële kwesties stond ten slotte de profetische allure van iedere volksvertegenwoordiger die zich in de parlementaire democratie op de eeuwige beginselen van Gods Woord beriep. Dominee Kersten droeg die profetenmantel als geen ander door bij tijd en wijle de aardse gang der dingen regelrecht bestuurd te zien door de hemelse Rechter, die in laatste instantie geen afwijking van de Tien Geboden duldt. Deze attitude bereikte een hoogtepunt in het vaccinatiedebat. Voor en na de SGP-petitie van 1921 provoceerde Kersten ‘de wereld van de vaccine-aanbidders’ door geestverwante artsen te bewegen verklaringen te schrijven voor schoolkinderen die zogenaamd om gezondheidsredenen geen inenting konden verdragen. Eind 1927 hielp de medische stand hem als geheel door de regering op reële gevaren van de entstof te wijzen. De vaccinatieplicht werd opgeschort – en na vele jaren afgeschaft. Kersten roemde in de Kamer: ‘God greep in! Hij wierp het Dagonbeeld der vaccinatie omver! De wetenschap is bankroet!’ (zie ook de bijdrage van John Exalto in deze bundel).

Zo werd de politiek een toneel van Godsgezanten onder christenen en heidenen, waarbij de moderne natiestaat verbleekte in het licht van het bijbelse Israël. Rond 1930, aan het begin van de Grote Depressie, zag Kersten in een visioen de Nederlandse wegen vol van ‘vreemd krijgsvolk en oorlogstuig’. Hij onthulde dit in 1945, toen hij voor – en in de ogen van vele landgenoten ook namens – zijn partij verant-

50 John Exalto, *Van wie is het kind? Twee eeuwen onderwijsvrijheid in Nederland* (Amsterdam, 2017).

woording moest afleggen over zijn houding tegenover het Duitse gezag tijdens de bezettingsjaren. Er is een dikke dissertatie voor nodig om de uitlatingen en handelingen van Kersten en medestanders in deze decennia in de juiste religieuze context en chronologische volgorde te plaatsen.⁵¹ Zeker is dat de rolvermenging van profeet, politicus en pragmaticus – dat laatste ook door de belangenverstrengeling van de SGP en uitgeverij-drukkerij *De Banier* – niet alleen de partijleider, die uit de Tweede Kamer werd gezet, maar ook de partij zelf ernstig in diskrediet heeft gebracht.

Hervormde vleugelvorming

Na de bevrijding overleefde de SGP langzaam maar zeker de zware beproeving in leiderschap en geloofwaardigheid. Ze trad minder op als protestpartij en meer als getuigenispartij. Dat is een andere tegenstelling dan de vaak gehanteerde tegenstelling ‘beginselpolitiek’ en ‘praktische politiek’ (zie hiervoor de bijdrage van Hans Vollaard en Rick van Well in deze bundel). Onpraktische politiek bestaat niet, ook niet bij de SGP. Wie zich kandideert als volksvertegenwoordiger, is al bezig met praktische politiek. In Kamers, raden en Staten – zoals SGP’ers steevast verwijzen naar de variatie van ’s lands vergaderzalen – deden gekozenen van meet af aan mee met debatteren, moties en amendementen indienen, stemmen, de stemming beïnvloeden. De fase van de ‘praktische politiek’ is niet pas begonnen toen in 1967 de eerste SGP-initiatiefwet werd ingediend over een geheel ongodsdienstig onderwerp. Hoogstens viel bij deze partij van dominees, schoolmeesters en ingenieurs extra op dat ze, zij het wat trager dan Kamerleden van andere partijen, werden meegenomen in de algehele professionalisering van het parlement.

De protestfase in de SGP-geschiedenis had zich gekenmerkt door overal tegen te zijn, toevallige succesjes te boeken, dingetjes voor elkaar te krijgen. In de nieuwe fase overheerste een *pro testare* – een positief getuigen vóór een politiek en maatschappelijk ideaal, hoe voorzichtig en onvolkomen misschien ook verwoord. Bijbelaanhalingen en belijdenisteksten bleven daarbij van belang, maar niet zonder meer. Er kwam ook meer aandacht voor verankering van losse doelstellingen in een consistente politieke theorie of ten minste een fundering in het partijprogramma. In 1958 werd zonder veel discussie het grondslagartikel gewijzigd, in elk geval aangevuld met een verwijzing naar het onverkorte artikel 36 van de NGB. Tegelijkertijd werd in artikel 1 het ‘staan voor’ een bijbels genormeerde samenleving veranderd in het ‘streven naar’ – een overgang die getuigt van meer realisme in het hier, nu en in de toekomst. Het ‘staan’ had iets onwrikbaars, het ‘streven’ iets onderhandelbaars.

Nuances in woorden en ideeën bleven zelfs voor geoefende bijbellezers lastig. Zichtbaar werd de oriëntatie op een concept waarvoor het begrip theocratie in

⁵¹ E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde. Bevindelijk gereformeerden en het nationaalsocialisme 1920-1950* (Apeldoorn, 2015).

zwang raakte. Alvorens de triomf en tragiek daarvan voor de voormalige protestpartij te tekenen, moet de kerkelijke tweespalt van hervormden en afgescheidenen worden toegelicht. Oorspronkelijk leek de SGP een partij binnen de Gereformeerde Gemeenten, en dan in de lijn van de Afscheiding (1834) en de Ledeboeriaanse beweging (1840), beslist niet van de Doleantie (1886), want die grote afsplitsing ademde het neocalvinisme en activisme van Kuiper. De Afscheidingslijn sloeg een brug naar de Christelijke Gereformeerde Kerk. En de Nederlandse Hervormde Kerk? Hervormden waren per definitie niet afgescheiden, zij bleven juist trouw aan de publieke of vaderlandse kerk. Liefde voor de volkskerk verbond vrijzinnigen, ethischen, confessionelen en hervormd-gereformeerden. Die laatsten waren sinds 1906 ten dele georganiseerd in de Gereformeerde Bond. Ze verfoeiden de Doleantie, maar accepteerden doorgaans de antirevolutionaire staatsvisie.⁵²

De SGP stond niet direct bekend als een alternatief voor ARP of CHU, maar ontwikkelde door haar suggestie van radicale reconfessionalisering de nodige aantrekkingskracht op de hervormd-gereformeerde stroming. Curieus genoeg was Barend Lemans, de eerste lijsttrekker, van huis uit afgescheiden, maar bewust lid van de Hervormde Kerk geworden, al kwam hij daar later weer buiten te staan.⁵³ In het partijbestuur kwam in 1923 de al genoemde dominee Zandt, die twee jaar later ook plaats nam in de Tweede Kamer. In de loop der jaren zaten er meer hervormde predikanten van zeer behoudende signatuur in het hoofdbestuur, onder wie Hendrik Arie Leenmans.⁵⁴ Diens schoonzoon Hette Gerrit Abma schoof in 1956 aan en werd enkele jaren later Kamerlid en hoofdredacteur van *De Banier*. In die laatste hoedanigheid werd hij de stem van de hervormde stroming in het staatkundig gereformeerde krachtenveld.

Deze verschuiving viel in een politieke en kerkelijke episode waarin de SGP meer dan ooit belangstelling kon krijgen van meer hervormden dan alleen de uiterste rechterflank van de vaderlandse kerk. In de jaren dertig had de politieke verdeeldheid onder hen treurige vormen aangenomen. Van 1925 tot 1937 werd de CHU in de Tweede Kamer geflankeerd door de Hervormd-Gereformeerde Staatspartij, vertegenwoordigd door dominee Casper Andries Lingbeek, terwijl professor Hugo Visscher in 1936 na vele jaren de ARP verliet, eerst voor zichzelf begon met de kansloze Christelijk-Nationale Actie en vervolgens met de SGP een nieuwe partij wilde oprichten.⁵⁵ Na de oorlog en de politieke beweging van de Doorbraak voeren CHU

⁵² Zie over de geschiedenis van de Gereformeerde Bond: John Exalto en Fred van Lieburg (red.), *Bonders in opmars. Hervormd-gereformeerden 1890-1960* (Apeldoorn, 2015).

⁵³ Archief hervormde gemeente Vriezenveen, lidmatenboek, 23/26 november 1893. Lemans sloot zich aan bij een hervormde evangelisatie waaruit later een gemeente ontstond binnen de landelijke Gereformeerde Gemeenten.

⁵⁴ Onder het gehoor van Leenmans als predikant in Bleskensgraaf, van 1949-1952, bevond zich de latere politicus Willem Aantjes, die naar eigen zeggen de politiek geveleugelde uitdrukking 'halen, hebben, houden' aan Leenmans had ontleend. R. Vermaas, *Willem Aantjes* (Amsterdam, 1977).

⁵⁵ Henk Tijssen, *Een getuigende geus. Ds. C.A. Lingbeek (1867-1939) strijder voor den Staat met den Bijbel* (Kampen, 2007); idem, *Om het behoud van protestants Nederland. Biografie van C.A. Lingbeek, dominee en politicus* (Utrecht, 2016). Henk Tijssen bereidt een proefschrift voor over de Christelijk-Nationale Actie en de Orde van Getuigen van Christus.

en ARP steeds meer een oecumenische koers, zodat traditionele aanhangers – confessionele of gereformeerde hervormden – gebaat waren bij een orthodox alternatief. Was Abma de zwaluw die lente maakte?

Theocratische spraakverwarring

Abma was afkomstig uit de CHU. Hij dacht meer in de geest van het protestantse nationalisme van Hoedemaker en Lingbeek dan het nostalgische anti-neocalvinisme van Kersten en Zandt. Intussen had de hervormde hoogleraar Arnold Albert van Ruler een min of meer overkoepelende visie ontwikkeld, die ook SGP'ers kon aanspreken. Hij had in 1946 zelfs met een eigen lijst, de Protestantse Unie, aan de Tweede Kamerverkiezingen meegedaan. Kern van die visie was dat het toekomstige Koninkrijk Gods in geestelijke zin al in de huidige wereld aanwezig is. Van Ruler sprak vrijmoedig over de theocratie, waarmee hij de eeuwige regering van God bedoelde, die dus ook geldig is voor het hier en nu. Dat was een ruimere, belijdende manier van spreken over een christelijke staat dan de beperkte, historische aanduiding van een oudtestamentische orde. Verwoordde Van Ruler – begenadigd spreker en boeiend schrijver – niet op een theologische manier de bedoeling van het onverkorte artikel 36 van de NGB?⁵⁶

Vroegere SGP'ers hadden het spreken over theocratie vermeden, omdat de anti-revolutionairen hen er mee om de oren sloegen. 'De theocratische regeering gold het oude bond-volk Israël', repliceerde Kersten dan; 'zij beteekent dat God Zelf de Koning van dat volk was.' Die functie was overgegaan op de kerk. 'Ik beantwoord de vraag, of wij een theocratische regeering voorstaan voor ons land, dan ook ontkennend.'⁵⁷ Dominee Abma, geen leerling van Van Ruler maar wel door hem beïnvloed, introduceerde het eschatologisch geladen begrip theocratie in de SGP. 'Christelijke politiek is Christus present maken in het midden van een verwarde maatschappij', zei hij bijvoorbeeld.⁵⁸ Voor traditionele SGP'ers was dat een ander jargon dan de vertrouwde tale Kanaäns, voor vernieuwingsgezinden – hoger opgeleiden, studenten, jongeren, de 'groep Walcheren' (1961-1969) – juist een vertolking van de eigenlijke beginselen op een manier die paste in een tijd van deconfessionalisering en democratisering van de samenleving.

De triomf van een nieuwe SGP-stijl – constructief politiek bedrijven als effectief getuigen van Gods recht op hele volk – werd bijna onvermijdelijk getemperd door spanningen binnen de partij. De reactie op een periode van isolement en irrelevantie leidde tot polarisatie via voorkeursacties bij Tweede Kamerverkiezingen, eerst (1963) voor een waterstaatkundig ingenieur uit de Gereformeerde Gemeenten, la-

⁵⁶ J.P. de Vries, *Een theocratisch visioen. De verhouding van religie en politiek volgens A.A. van Ruler* (Zoetermeer, 2011).

⁵⁷ [G.H. Kersten], 'Theocratische Regeering', in: *De Saambinder*, 12 juli 1934.

⁵⁸ J. Mulder (red.), *Tot welzijn van heel het volk. SGP-partijredes van ds. H.G. Abma* ('s-Gravenhage, 1976), 293.

ter (1981) voor een jurist uit het kamp van Abma, Gerrit Holdijk, tegenover een leeraar wiskunde uit de traditie van Zandt, Bas van der Vlies. ‘Het roer is naar links gegooid’, riep in 1969 een Comité van Bezwaarden (voorloper van de in 1977 opgerichte Landelijke Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen). ‘Veel partijen hebben een revolutionaire linkervleugel – de SGP een revolutionaire rechterflank. Dat is het verschil, en een niet gering onderscheid’, noteerde Abma in 1976 in zijn dagboek.⁵⁹

De tragiek van de interne verdeeldheid in de ‘theocratische’ fase van de partijgeschiedenis kreeg een externe dynamiek in de periode waarin de SGP als geheel de gure wind van voortgaande secularisatie, individualisering en globalisering van voren kreeg. In de lijn van het praktische verzet tegen staatsdwang was 11 februari 1993 ‘een historische datum!’, aldus een altijd scherpzinnige SGP’er over de behandeling van de Algemene Wet Gelijke Behandeling in de Tweede Kamer. Daarin stelde minister Ien Dales dat niet elke uitleg van de Bijbel bestaansrecht in de samenleving kon worden vergund. ‘Denken erover mag; je mag er misschien over praten; maar doen mag je het niet.’⁶⁰ Hier werd de SGP in morele zin buiten de wet verklaard. De achterliggende tendens in de publieke opinie of politieke cultuur manifesteerde zich sindsdien stelselmatig in gevoelige kwesties rond homohuwelijk, vrouwenkiesrecht en ‘godslastering’.

Met het oog op de frequenter optredende botsingen van grondrechten (vrijheid van godsdienst en vrijheid van meningsuiting) begon de SGP, inmiddels ondersteund door een professioneel studiecentrum, toen al met het publiceren van allerlei nota’s die de partijstandpunten theologisch, historisch en juridisch moesten onderbouwen.⁶¹ De ontwikkelingen rond immigratie, fundamentalisme en terrorisme van moslims dwong vanaf 2001 tevens tot de inwisseling van de theocratiegedachte voor de claim van ‘bijbels genormeerde politiek’. De oude slogan ‘geen godsdienstvrijheid, wel gewetensvrijheid’ maakte plaats voor (mijn suggestie) ‘wel godsdienstvrijheid, geen godsdienstgelijkheid’.⁶² Het veel te omslachtige, moeizaam tot stand gekomen handboek voor SGP’ers (geen spoorboekje, bezwoeren de bezorgers tweemaal)⁶³ werd in 2017 gevolgd door nog eens twee lijvige studies die een theoloog en een historica op kosten van het wetenschappelijk bureau schreven over tolerantie en gewetensvrijheid.⁶⁴

59 H.A. van Dolder-de Wit (red.), *‘Levend in het werk des Heeren’. Dominee Hette Gerrit Abma (1917-1992): predikant en parlementariër* (Ede, 2006), 195.

60 Scholten, ‘Om een staat met de Bijbel’, in: Hovius e.a., *Van Goedertierenheid en Trouw* (Den Haag, 1993), 95.

61 Zie de literatuurverwijzingen bij het artikel van Klaas van der Zwaag in deze bundel.

62 Lezing voor de SGP, d.d. 4 februari 2011, gepubliceerd als F.A. van Lieburg, ‘Staatkundig gereformeerde slogans: godsdienstvrijheid, gewetensvrijheid, godsdienstgelijkheid’, in: J.A. Schippers (red.), *Gerechtigheid verhoogt een volk. Bijbels genormeerde politiek in een democratische rechtsstaat* (Apeldoorn, 2016), 88-96. Vergelijk conclusie 15 in dit handboek.

63 Schippers, *Gerechtigheid verhoogt een volk*, 12 en 19.

64 M.J. Kater, *Tolerantie in balans. Tussen drang en dwang van individu en collectief* (Apeldoorn, 2017); A.A. Kluvel, *Gewetensvrijheid in het geding. Het relationele geweten ondervraagd* (Apeldoorn, 2017).

Eindeloze essentialisering

Het kan verkeren, zou Bredero zeggen. Liet partijleider Kersten wel een gereformeerde dogmatiek maar geen politieke filosofie na, Zandt en Van Dis schreven tussen 1947 en 1967 een schier eindeloze artikelenreeks om de SGP-beginselen toe te lichten, zonder verder te komen dan de eerste helft van het partijprogramma.⁶⁵ In de nieuwste studies is Kersten opgehemeld tot de ideoloog van gewetensvrijheid in Nederland.⁶⁶ Een verschil tussen nu en de periode waarin de SGP zichzelf moest uitvinden, is dat de mannen van het eerste uur zowel letterlijk als figuurlijk nazaten hebben gekregen die verder zijn gegaan in het vertegenwoordigen, besturen en doordenken. Dat heeft geleid tot een labyrint aan opvattingen en uiteenzettingen over het ideologisch en pragmatisch eigene van de SGP. Uit de opeenstapeling van studies viel dan ook een interessante opsomming van tegenstrijdigheden en koerswijzigingen in de afgelopen honderd jaar af te leiden.⁶⁷

Minstens zo interessant lijkt een analyse van de manieren waarop partijideologen en -geschiedschrijvers hebben geprobeerd de op leeftijd gekomen SGP in een langere, al dan niet Nederlandse traditie te plaatsen. Zo'n overzicht zou kunnen beginnen bij het proefschrift van politicoloog Chris Janse uit 1985, waarin hij de SGP als de hoogste overkoepelende organisatie van de 'bevindelijk gereformeerden' behandelde.⁶⁸ Die bevindelijken zag hij als geestelijke nazaten van de Reformatie en de Nadere Reformatie in de zestiende en zeventiende eeuw. In wezen was het gedachtegoed onveranderd, alleen de vormen hadden zich aangepast aan de omstandigheden.⁶⁹ In 1992 kwam Jan Zwemer met een historisch proefschrift over dezelfde groepering, toegespitst op de SGP.⁷⁰ Er zouden ook lijnen te trekken zijn naar de proefschriften van Henk Post en Ewart Bosma, evenals naar de studies van het sinds 2013 actieve Biblebelt Netwerk, al gaan die meer uit van de hypothese dat de moderne 'refozuil' zich kenmerkt door een even moderne herinneringscultuur rond een historisch ideaalbeeld.⁷¹

65 P. Zandt/C.N. van Dis, *Uiteenzetting van de artikelen van het Beginselprogram der Staatkundig Gereformeerde Partij*, deel II (Utrecht, 1965). Vergelijk *Toelichting op het Program van Beginselen van de Staatkundig Gereformeerde Partij* ('s-Gravenhage, 1996, gewijzigde herdruk 2003).

66 Kluvel, *Gewetensvrijheid in het geding*.

67 Zie het heldere overzicht van Jan Schippers, 'De SGP: een karakteristieke eik in een Hollands weidelandschap. Protestants, conservatief en stabiel', in: Friso Wielenga, Carla van Baalen en Markus Wilp (red.), *Een versplinterd landschap. Bijdragen over geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam, 2017), 167-195 en 287-292.

68 C.S.L. Janse, *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Houten, 1985). Zie zijn heroverweging na dertig jaar: idem, *De refozuil onder vuur* (Apeldoorn, 2015).

69 Een kritiek hierop in Fred van Lieburg, 'Toe-eigening van de bevindelijke traditie. Refogeschiedenis in historiografisch perspectief', in: idem (red.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie* (Heerenveen, 2007), 7-30.

70 Zwemer, *In conflict met de cultuur*. Aanvullende artikelen in J. Zwemer, *Het gevaar van het hellend vlak. De Gereformeerde Gemeenten en de SGP in historisch perspectief* (Kampen, 1994).

71 Fred van Lieburg, 'Oude waarheid en historische wetenschap. Van kleine kerkgeschiedenis tot cultuurgeschiedenis van de bevindelijk gereformeerden', in: Kees van den Brink en Koos-Jan de Jager (red.), *Kennis en Vorming. Liber Discipulorum, aangeboden aan dr. E.G. Bosma bij zijn promotie* (Utrecht, 2015), 25-33; John Exal-

In 1990 promoveerde Wim Fieret op een studie over de oudere geschiedenis van de SGP. Hij lanceerde daarbij het begrip ‘bibliocratisch ideaal’, dat moest dienen als beter bruikbaar alternatief voor de aanduiding van een ‘theocratisch ideaal’.⁷² ‘Biblio’ verwijst dan naar de Bijbel, hoewel er letterlijk elk boek mee bedoeld kan zijn. Fieret gebruikte daarnaast de term ‘herstelconservatisme’. Hij ontleende die aan de historicus Hermann von der Dunk, die dit begrip had toegepast op zowel Groen van Prinsterer als Kuiper. Paste Kersten dan ook in dit rijtje? De notie van het herstelconservatisme komt dichterbij het heimweecalvinisme van de SGP dan de claim van bibliocratie, maar miskent het verschil tussen de pogingen van zowel Groen als Kuiper om het confessioneel gedachtegoed te vertalen naar de eigen tijd enerzijds en de afwijzende houding van Kersten jegens de moderniteit anderzijds. Voor Kersten bleef er weinig anders over dan een utopie. Historicus Ton van der Schans bracht Kuiper en Kersten juist liever onder één noemer als ‘ijveraars voor de herkerstening van onze samenleving’.⁷³

In het licht van een vermeende continuïteit met de tijd van de Nederlandse Republiek mag de dissertatie van Roelof Bisschop uit 1993 niet over het hoofd worden gezien. Hij onderzocht de bij veel zeventiende- en achttiende-eeuwse ‘oude schrijvers’ voorkomende vergelijking tussen Nederland en Israël die in de SGP wel als ‘theocratisch concept’ werd uitgelegd. Bisschop liet zien dat de vergelijking meer op de kerk dan op de staat sloeg en relativeerde daarmee de legitimatie van het overheidsideaal in een voorbijge politiek-religieuze orde.⁷⁴ Het tegendeel werd in 1999 gesuggereerd door de filosofiepromovendus Klaas van der Zwaag. Hij verzamelde talloze citaten uit de zestiende en zeventiende, respectievelijk negentiende en twintigste eeuw inzake artikel 36 van de NGB, om zo een receptiegeschiedenis van een door hemzelf als ‘theocratisch’ bestempeld ideaal te bieden.⁷⁵ Het historisch onderscheid tussen de vroegmoderne confessionele staat en de moderne natiestaat kwam daarbij niet uit de verf.⁷⁶

Eind 1990 verwierf de Leidse rechtenstudent Kees van der Staaij de meestertitel met een studie over ‘de staatkundige denkbeelden van Willem Bilderdijk, een contra-revolutionair theocraat’. Daarop voortbordurend, betoogde hij dat de ideeën van deze ‘vader’ en ook van latere vertegenwoordigers van het Réveil, als ‘contra-revolutionaire idealen welke ook wezenlijk tot het SGP-geluid behoren’, niet over-

to, ‘Van zwartekousenkerken naar biblebelt. De opmars van de bevindelijk gereformeerden in de historiografie’, in: Paul H.A.M. Abels e.a. (red.), *Terug naar Gouda. Religieus leven in de maalstroom van de tijd* (Zoetermeer, 2014), 97–116. In de reeks Biblebelt Studies is een bundel over SGP en populisme in voorbereiding onder redactie van Koos-jan de Jager.

72 Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 21, 30 en 68. Het begrip vigeerde indertijd ook in het Nadere Reformatie-onderzoek: L.F. Groenendijk, ‘Kerk, school en gezin in dienst van het bibliocratische ideaal bij de gereformeerden tijdens de 17e eeuw’, in: *Pedagogisch Tijdschrift*, 14 (1989), 257–268.

73 A.A. van der Schans, *Kuiper en Kersten. Ijveraars voor herkerstening van onze samenleving* (Leiden, 1992).

74 Roelof Bisschop, *Sions vorst en volk. Het tweede-Israëlidee als theocratisch concept in de Gereformeerde kerk van de Republiek tussen ca. 1650 en ca. 1750* (Veenendaal, 1993).

75 Klaas van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiek? Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de spanning tussen overheid en religie: een systematisch-historische interpretatie van een ‘omstreden’ geloofsartikel* (Heerenveen, 1999).

76 Zie de recensie van Joris van Eijnatten in: *Radix*, 26 (2000), 281–283.

Herinneringsmok bij het eeuwfeest van 'Trouw aan ons beginsel' in Krabbendijke, de oudste kiesvereniging binnen de SGP.

schaduwd mochten worden door de antirevolutionaire, kuyperiaanse richting in de partij.⁷⁷ De nuance verried een behendigheid die Van der Staaij als politiek leider nog van pas zou komen. Intussen was zijn toeëigening van het Réveil wel de zoveelste essentialisering van het SGP-ideaal met een beroep op een historische traditie. Per saldo zou de SGP de eigentijdse verschijningsvorm zijn – behalve van de Bijbelse geschiedenis – van de protestantse Reformatie, de calvinistische Nadere Reformatie, het contra-revolutionaire Réveil en de anti-revolutionaire beweging in een anti-neocalvinistische, oud-gereformeerde versie. Wezenlijk hetzelfde gebleven of juist ingrijpend veranderd – de SGP kan vanuit al die invalshoeken een *master narrative* construeren en daarmee uiteindelijk geen exclusief 'groot verhaal' overhouden.

Knotwilg of wonderboom?

Is het een wonder dat de SGP nog bestaat? In het bijbels geïnspireerde ervaringsbeeld van staatkundig gereformeerden zelf is dat zeker het geval. Niet voor niets heette het officiële gedenkboek bij het 75-jarig bestaan *Van Goedertierenheid en Trouw* met hoofdletters. De titel van het nieuwe jubileumboek steekt daar schrill

⁷⁷ C.G. van der Staaij, 'De Staatkundig Gereformeerde Partij: anti- of contrarevolutionair?', in: *Zicht*, 19 (1993), nr. 3, 25-33.

bij af: *Politiek bij een geopende Bijbel. 100 jaar SGP*.⁷⁸ Maar ook daarin zal vast verwondering klinken dat God, ondanks de zonden en gebreken waar ook de annalen van deze principiële en rechtzinnige partij vol van staan, nog geen einde aan de partij heeft gemaakt. De politiek gaat eveneens haar gewone gang. Daarin zit ook voor ongelovigen iets wonderlijks, dat zo'n groep die tegen de culturele en maatschappelijke stroom in roeit, zich tot op het Binnenhof weet te handhaven. Werelds gedacht is dat alleen te danken aan de ruimhartigheid van het politiek bestel, waarin door de evenredige vertegenwoordiging en een lage kiesdrempel een paar zetels toekomen aan deze kleine partij. Velen vinden dat in een land van coalities en minderheden ook niet verkeerd.

De stabiliteit van de partij is een bekend gegeven dat zowel door buiten- als binnenstaanders wordt gekoesterd. Ze is een ijkpunt in peilingen en een symbool van de traditionele identiteit van Nederland. *NRC Handelsblad* sprak in 1988 van 'een knoestige eik in het politieke landschap'.⁷⁹ De SGP zelf overwoog ooit 'een eenzame knotwilg in de polder' als haar beeldmerk te kiezen.⁸⁰ De stabiliteit lijkt een kwestie van standvastigheid in opvattingen: Gods Woord verandert niet. Ook de lange zittingsduur van politici en bestuurders hangt hiermee samen. Een overheidsambt berust op een roeping, die je niet zomaar verzaakt voor een beter betaalde baan. Toch vraagt de twee procent die de SGP sinds jaar en dag scoort bij de landelijke en zelfs provinciale verkiezingen om meer adequate verklaringen dan de kwalitatieve en kwantitatieve onverstoortbaarheid van een religieuze groepering. Daarvoor is niet alleen de omvang van het kiezerskorps, maar ook de ideologische diversiteit van de Nederlandse samenleving te zeer onderhevig aan talloze dynamische factoren.

Het is waar dat de stem- en later opkomstplicht tussen 1918 en 1970 voor redelijk representatieve verkiezingsuitslagen zorgde. Sindsdien zijn de uitslagen geflatteerd door de wisselende opkomst van kiesgerechtigden, al onderscheidt de SGP-achterban zich traditioneel door een trouwe opkomst (zie de bijdrage van Ron de Jong in deze bundel). Verder is er een zekere genealogische continuïteit, die kenmerkend is voor gesloten (zuil)gemeenschappen. De keuze voor de SGP kan door opvoeding, onderwijs, gewoontevorming of lokale dominantie gemakkelijk drie of meer generaties voortleven. Wie SGP-gedenkboeken doorbladert, herkent al gauw families die nog steeds actieve partijleden leveren.⁸¹ Tegelijkertijd is in het algemeen de demografische ontwikkeling in het geding. De SGP-achterban kent een relatief hoog geboortenniveau. Als de partijomvang dan stabiel blijft, dan moeten in de loop der jaren ook tal van SGP'ers hun kring de rug hebben toegekeerd. Hoe dan ook – alleen een scala van ideële, sociale en culturele factoren zal in een historisch perspectief

78 W. Fieret, *Politiek bij een geopende Bijbel. 100 jaar SGP* (Houten, 2018).

79 *NRC Handelsblad*, 22 april 1988. Vergelijk de titel van het artikel van Schippers, vermeld in noot 70.

80 *De Volkskrant*, 9 februari 2008.

81 Helaas verscheen er in bevindelijk gereformeerde kring nooit een tegenhanger van D.Th. Kuiper, *De voorvaders. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de Gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Kampen, 1972), noch bundels naar het voorbeeld van T.N. Schelhaas, *De afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht* (Kampen, 1984) en P. van Beek, D.Th. Kuiper en J.C. Okkema (red.), *De dolerenden van 1886 en hun nageslacht* (Kampen, 1990).

kunnen verklaren waarom de SGP min of meer toevallig op twee à drie zetels blijft hangen in de Tweede Kamer.

In dit artikel is ook de ideologische continuïteit van de SGP gerelativeerd. Het bleek lastig om haar doopceel te lichten, omdat er nog weinig onderzoek naar lokale oprichters en aanhangers is gedaan. In elk geval is de geschiedenis van de SGP geen verhaal van een ideaal met een groep en daar weer de organisatie van. Zeker, in haar propaganda appelleerde de partij vanaf het begin aan een potentieel van protestantse kiezers die bijeen gebracht moesten worden. Maar die groep kreeg juist haar identiteit en profiel door de beantwoording van die oproepen, door in stemhokjes namen aan te kruisen, handtekeningen onder petitie te zetten, lid te worden van partij en abonnee op blaadjes, naar vergaderingen en toogdagen te gaan, er in gezin, kerk en school over te discussiëren. Die sociale overdracht van waarden en kennismaking met geestverwanten én andersdenkenden bracht min of meer ongemerkte mentaliteits- en meningsveranderingen met zich mee. Sociologen spreken wel over ‘stille(r)evolutie’ en een historicus knipoogt daar wel eens naar.⁸²

Is het beeld van de eik of knotwilg dan nog houdbaar? De polder (de Nederlandse samenleving met haar pluriforme karakter) is de context waarin de boom (soms ouder ogend dan die in werkelijkheid is) een onvervreemd bare plek heeft. Maar de boom is een levend organisme, die zich vanuit onzichtbare wortels ontwikkelt in een bepaalde biotoop waarin mensen ingrijpen. Sommigen willen de boom in zijn omgeving tot zijn recht laten komen, anderen zouden hem liever omhakken. Maar de Bijbel spreekt ook van een wonderboom die in de vroege morgen opschoot en 's avonds al weer ten onderging. Dat was een lesje voor de profeet Jona, die het oordeel over Ninevé moest aanzeggen maar Gods barmhartigheid over de berouwvolle inwoners moest accepteren. Nederland is nog niet bekeerd, maar ook nog niet weggevaagd, dus voor profetisme blijft er alle ruimte. De bekering zal voorlopig wel uitblijven, maar God kan elke profeet gebruiken om de vrede in de stad te verkondigen. De SGP is maar een wonderboom in de geschiedenis. Als duizend jaar voor God als één dag zijn, zal die boom nog wel een tijdje in het Nederlandse landschap staan.

82 Gerard Dekker, *De stille revolutie. De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in Nederland tussen 1950 en 1990* (Kampen, 1992); Teus van de Lagemaat, *De stille evolutie. Individualisering in de Gereformeerde Bond* (Barneveld, 2013); Fred van Lieburg, ‘De stille revolutie. Mentaliteitsverandering bij de staatkundig gereformeerden in Nederland’, in: *Religie & Samenleving*, 9 (2014), 44-61.

3 Kerk, school en partij

De SGP als politieke representatie van de bevindelijk gereformeerden

JOHN EXALTO

In 1952 viel ten huize van de Haagse rijksaccountant J.J. Scholten, woonachtig aan de Laan van Meerdervoort 705, een folder van de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) op de deurmat. De verkiezingen waren in aantocht, en de oudste zoon las met veel belangstelling wat die partij te vertellen had. Het gezin Scholten stemde traditiegetrouw op de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), was geworteld in de Gereformeerde Kerken en had nauwe banden met de Vrije Universiteit, waar drie ooms van de jonge gymnasiast hoogleraar waren. Bert Scholten was hevig politiek geïnteresseerd; als negenjarige bewonderaar van oud-premier Pieter Sjoerds Gerbrandy had hij al eens met een politieke demonstratie tegen de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië meegelopen. Het verkiezingskrantje van de SGP had grote impact. De meditatie van dominee C. Smits over Micha 6:9 (de oordeelsaankondiging ‘Hoor de roede en Wie ze besteld heeft’) bracht een beslissende wending in het jongelingsleven teweeg.

Bert Scholten ging aan de Vrije Universiteit (VU) theologie studeren en schoof geleidelijk steeds verder op naar de SGP en de aan haar verwante kerken. Het VU-dispuut Demosthenes verwisselde hij voor de reformatorische studentenvereniging C.S.F.R. (Civitas Studiosorum in Fundamento Reformato), de kweekvijver voor politiek en kerkelijk leiderschap in de gereformeerde gezindte. Via de lijst met preekbeurten in het SGP-partijblad *De Banier* kwam hij eind jaren vijftig in aanraking met de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Dit kerkgenootschap op de uiterste rechterflank van de kerkelijke kaart van Nederland was in 1953 ontstaan na een breuk met de Gereformeerde Gemeenten. L.M.P. (Bert) Scholten (1939) zou in deze kerk een vooraanstaande rol gaan spelen. Ook in de SGP is hij decennialang een man met gezag geweest. Toen hij in 1997 terugtrad als lid van het hoofdbestuur zei hij dat de SGP voor hem ‘meer is dan alleen een politieke partij’. Het gaat niet alleen om politieke opvattingen, zo vatte journalist Bart Jan Spruyt Scholten samen, maar ook om de sfeer en de entourage van saamhorigheid en verbondenheid met gelijkgezinden. Het waren in de jaren van zijn ommekeer dan ook niet zozeer de politieke standpunten van de SGP die hem bezighielden, het waren vooral de meditaties uit *De Banier* die hem aantrokken.¹

1 B.J. Spruyt, ‘“De SGP is meer dan een politieke partij”’, in: *Reformatorisch Dagblad*, 22 februari 1997. Zie ook Huib de Vries, ‘Op de bres voor de waarheid’, in: P. Blok e.a. (red.), *Ten dienste van de Statenvertaling. Vriendenbundel voor L.M.P. Scholten* (Leerdam, 2004), 22-30; Rik Valkenburg, *S.G.P.-ers over brandpunten. Een zes-tal discussie-interviews* (Veenendaal, 1973), 107-142. Vergelijk over *De Banier*: B. van der Ros, ‘De Banier’, in: idem (red.), *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland* (Kampen, 1993), 221-236.

Via de reformatorische studentenvereniging C.S.F.R. leerden latere prominente figuren in de bevindelijk gereformeerde kring elkaar al vroeg kennen. Hier zijn bijeen op het lustrumdiner in december 1961: tweede rij, tweede van links: Leen van der Waal (1984-1997 lid van het Europees Parlement namens SGP, GPV en RPF). Tweede rij, geheel rechts: Jan van der Graaf (1972-2000 algemeen secretaris van de Gereformeerde Bond). Derde rij, geheel rechts: Chris Janse (1973-2003 hoofdredacteur *Reformatorisch Dagblad*). Schuine rij rechts, geheel vooraan: Bert Scholten (1988-2004 directeur Gereformeerde Bijbelstichting; voorman Gereformeerde Gemeenten in Nederland). Schuine rij rechts, vijfde van achteren: Gé van Leijenhorst (1971-1994 lid van CHU respectievelijk CDA en actief als Tweede Kamerlid en staatssecretaris).

Volgens Scholten zijn er wel meer mensen die via de SGP ‘de oude waarheid’ hebben gevonden, die dus door de partij het bevindelijk gereformeerde geloof zijn gaan omarmen.² Maar dat blijven uitzonderingen op de regel dat actieve en betrokken SGP’ers geboren en getogen bevindelijk gereformeerden zijn, van kindsbeen af vertrouwd met de religieuze rituelen en taal waarin de politieke cultuur van de staatkundig gereformeerden is ingebed. Het voorbeeld van een ARP-jongen uit een stads en intellectueel milieu die zich aansluit bij een politieke beweging van kleine luyden van geringe ontwikkeling heb ik hier aangehaald omdat het precies duidelijk maakt wat ik in deze bijdrage wil betogen, namelijk dat de SGP méér is dan een politieke partij. De SGP is de politieke representatie van de bevindelijk gereformeerden. Haar leider Kees van der Staaij hoeft niet zoals GroenLinks bij de Tweede Kamerverkie-

² Valkenburg, S.G.P.-ers over brandpunten, 122.

zingen van maart 2017 *meetups* te organiseren om een beweging te bouwen: die beweging is er al, en heeft bij elke verkiezing alleen maar een zacht duwtje in de rug nodig om te gaan stemmen. De natuurlijke en begrensde achterban van de SGP betekent dat het aantal stemmen op de partij altijd redelijk goed voorspelbaar is. Daarmee is zij een partij die nog steeds veel kenmerken draagt van de era waarin ze werd opgericht, een tijd waarin partijen als de ARP en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) eveneens steunden op duidelijk herkenbare ideologische bewegingen in de samenleving.

Zuil, beweging, netwerk

De vraag hoe de politieke partij en de maatschappelijke beweging van de bevindelijk gereformeerden op elkaar inwerkten, zal in deze bijdrage centraal staan. Zowel die politieke partij als die maatschappelijke beweging worden gewoonlijk onder de noemer van de ‘reformatorische zuil’ gebracht. De sterke binding tussen de SGP en haar verzuilde achterban geeft haar een solide basis, maar brengt tegelijkertijd een zeker risico met zich mee. Ontwikkelingen onder de bevindelijk gereformeerden zullen niet zonder gevolgen voor de partij blijven, afhankelijk als ze is van diezelfde reformatorische zuil. De verwevenheid tussen partij en zuil betekent ook dat er sprake is van wederzijdse beïnvloeding en dat de partij dus ook een sturende, cruciale rol in de zuil kan vervullen. De Nijmeegse socioloog Jan Thurlings geeft de volgende ideaaltypische karakteristiek van de betekenis van de partij voor de zuil:

Vanuit de zuil gezien fungeert de politieke partij als een soort ministerie van externe zaken, dat op het nationale politieke forum de belangen van de zuil en deszelfs achterban behartigt. Even belangrijk is de functie die de partij intern vervult. Binnen de zuil is de politieke partij de instantie waar alle participerende organisaties samenkomen om hun belangen te bepleiten; immers, pas nadat binnen de partij overeenstemming is bereikt over de te volgen beleidslijn, kan naar buiten worden opgetreden. Door deze interne forumfunctie wordt de partij onontkoombaar de arena waarbinnen de belangentegenstellingen worden uitgevochten. Binnen een confessionele zuil, die in principe alle sociale klassen omvat, blijkt dit een bron van zich herhalende conflicten te zijn. Voor het behoud van de eenheid binnen de beweging is zo’n arena niettemin een zeer nuttig instrument. Met enig optimisme zou men hier dan ook van de probleemoplossende en compromisscheppende, en in die zin integratieve functie van de politieke partij kunnen spreken.³

Of deze omschrijving ook op de SGP van toepassing is, zal in de onderhavige bijdrage nader onderzocht worden. De verhouding tussen partij en zuil zal in chronologische volgorde worden besproken, met bijzondere aandacht voor het reformatorisch onderwijs. De keuze voor het onderwijs is ingegeven door het belang van eigen scholen en hun socialiserende functie voor het voortbestaan van de zuil. Zoals

3 J. Thurlings, ‘Verzuiling en beweging. Over nut en onnut van het bewegingsmodel’, in: *Trajecta*, 13 (2004), nr. 1, 19-39; 23.

zal blijken, heeft de SGP zich ook altijd sterk gemaakt voor het reformatorisch onderwijs. Eerst echter zal het concept 'zuil' aan de orde komen.

Het gebruik van de begrippen 'bevindelijk gereformeerden', 'reformatorische zuil' en 'Biblebelt' is van relatief recente datum. In 1985 kreeg de term 'bevindelijk gereformeerden' wetenschappelijke status door het godsdienstsociologische proefschrift *Bewaar het pand* van Chris Janse, destijds hoofdredacteur van het *Reformatorisch Dagblad*. Janse bezigde daarin nog niet het begrip 'zuil', maar had het over de bevindelijk gereformeerde 'groepering' en 'kring'.⁴ In deze groep zelf circuleert ook de aanduiding 'gereformeerde gezindte'. Omstreeks de verschijning van *Bewaar het pand* begonnen jongeren op reformatorische middelbare scholen hun medeleerlingen als 'refo's' aan te duiden. Die aarzelende opkomst van onderscheidende groepsaanduidingen laat iets zien van het proces van het zichtbaar worden van de bevindelijk gereformeerden als afzonderlijke entiteit in het Nederlandse levensbeschouwelijke landschap. De benaming 'reformatorische zuil' is pas sinds de tweede helft van de jaren tachtig algemeen gangbaar geworden.⁵ Maar die zuil is niet pas toen ontstaan, ze werd vanaf de jaren zeventig alleen meer zichtbaar dan voorheen. De basis voor de bevindelijk gereformeerde groepsvorming werd in de decennia tussen 1900 en 1930 gelegd, zoals hieronder nog aan de orde zal komen.

Groepsvorming op levensbeschouwelijke basis laat zich op verschillende manieren beschrijven. Het verzuilingsdiscours is hier lange tijd algemeen gangbaar geweest. In zijn dissertatie *Bewaar het pand* uit 1985 repte Janse zoals vermeld niet over 'zuil'; dertig jaar later schreef hij een studie over hetzelfde onderwerp onder de titel *De refozuil onder vuur*. Verzuiling beschouwt hij daarbij als 'formele en informele groepsvorming op basis van een gedeelde levensbeschouwing'.⁶ De metafoor 'zuil' is volgens Janse weliswaar niet op alle fronten even trefzeker, maar is nu eenmaal gangbaar spraakgebruik geworden. De idee van verzuiling is gebaseerd op de gedachte dat Nederland tussen 1880 en 1960 vier zuilen heeft gekend (orthodox-protestants, rooms-katholiek, socialistisch, algemeen of liberaal), die met elkaar de dragende elementen van de Nederlandse samenleving vormden. Aan de top van de zuilen zou overleg tussen de elites hebben plaatsgevonden om compromissen te sluiten en zo de status quo te handhaven. De bekroning van dit unieke systeem was de 'pacificatiedemocratie' die in 1917 tot stand kwam, een voorbode van het befaamde 'poldermodel'.

Deze invloedrijke voorstelling, verbreid door onder anderen de socioloog Jacob Kruijt en de politicoloog Arend Lijphart, is in toenemende mate aan kritiek onderhevig.⁷ Het is een versimpeling van de werkelijkheid, alsof de samenleving zo sta-

4 C.S.L. Janse, *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Houten, 1985).

5 Zie in het algemeen Fred van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie* (Heerenveen, 2007); over de geschiedschrijving: John Exalto, 'Van zwartekousenkerken naar biblebelt. De opmars van de bevindelijk gereformeerden in de historiografie', in: Paul H.A.M. Abels, Jan Jacobs en Mirjam van Veen (red.), *Terug naar Gouda. Religieus leven in de maalstroom van de tijd* (Zoetermeer, 2014), 97-116.

6 C.S.L. Janse, *De refozuil onder vuur* (Apeldoorn, 2015), 17.

7 Zie voor een goede weergave van de bezwaren: Piet de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam, 2014), 227-232.

tisch was dat ze in ‘zuilen’ opgedeeld kon worden. Bovendien was verzuiling een minder uniek Nederlands verschijnsel dan lang gedacht, en voor het geheime top-overleg tussen de elites is geen empirisch bewijs gevonden. In de jaren negentig van de twintigste eeuw werd er in de katholieke historiografie wel gesproken over ‘sociale bewegingen’ in plaats van zuilen om het dynamische karakter meer tot zijn recht te laten komen.⁸ De historicus Peter van Dam introduceerde in 2011 de aan de sociologie ontleende terminologie van (ideaaltypische) zware en lichte gemeenschappen. De zware gemeenschappen vertegenwoordigen de zuilen, oftewel netwerken van organisaties gebaseerd op dezelfde levensbeschouwing met een sterke interne samenhang en een hoge mate van sociale controle. Het voordeel van deze terminologie is volgens Van Dam dat het meer ontwikkeling en beweging impliceert dan de zuilen, en dat de zware gemeenschap door de tijd heen ook kan verschillen in de mate van geslotenheid en interne binding.⁹

De sociaal-geograaf Hans Knippenberg heeft de verschillende negentiende-eeuwse volksdelen als (pseudo-)etnische groepen omschreven. In de negentiende eeuw maakten vooral de orthodox-protestanten en rooms-katholieken een proces van etnisering ofwel van toenemende separatie van de omringende wereld door. Dit proces kan volgens Knippenberg omschreven worden als een oplossing voor de op godsdienst gebaseerde etnische diversiteit, namelijk niet de eliminering of marginalisering maar de institutionalisering van de (etnische) verschillen.¹⁰ De godsdienst-socioloog Hijme Stoffels omzeilde het ‘zuilprobleem’ door te spreken over drie kernen binnen het orthodox-protestantisme: een bevindelijk gereformeerde, een vrijgemaakt-gereformeerde en een evangelisch-reformatorische kern. In de jaren negentig werden ze politiek gerepresenteerd door respectievelijk de SGP, het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de Reformatorische Politieke Federatie (RPF).¹¹

In het *Reformatorisch Dagblad* – ontstaan op initiatief van de SGP-kiesvereniging uit Driebergen, op 1 april 1971 voor het eerst verschenen – is in de loop der jaren uitvoerig geschreven en gediscussieerd over de voor- en nadelen van ‘de zuil’ (isollement versus participatie; een beschermende en bewarende functie tegenover ‘de wereld’ versus het ongemak van sociale controle; en het gevaar van interne uitholling). In de tweede helft van de twintigste eeuw was er gedeeltelijk ook sprake van reformatorische *herzuiling*. Door de veranderingen in bredere orthodox-protestantse organisaties zochten bevindelijk gereformeerden die tot dan toe elders onderdak hadden gevonden, in toenemende mate hun toevlucht in de reformatorische

8 Staf Hellemans, *Strijd om de moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800* (Leuven, 1990); Thurlings, ‘Verzuiling en beweging’.

9 Peter van Dam, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam, 2011); Peter van Dam, James Kennedy en Friso Wielenga (red.), *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland* (Amsterdam, 2014). Zie ook Hans Blom, ‘Vernietigende kracht en nieuwe vergezichten. Het onderzoeksproject verzuiling op lokaal niveau geëvalueerd’, in: J.C.H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam, 2000), 203-236.

10 Hans Knippenberg, ‘Nationale integratie en “etnisering” van katholieken en protestanten. De rol van onderwijs’, in: Henk te Velde en Hans Verhage (red.), *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900* (Amsterdam, 1996), 177-196.

11 Hijme Stoffels, *Als een briesende leeuw. Orthodox-protestanten in de slag met de tijdgeest* (Kampen, 1995).

zuil.¹² Gezien de vooroorlogse organisatorische geschiedenis van de bevindelijk gereformeerden zouden we, als we de zuilterminologie accepteren, ook voor die periode al over een reformatorische zuil of minizuil moeten spreken. In 1918 is met de oprichting van de SGP de basis voor de georganiseerde bevindelijke apartheid gelegd, en toen bleek ook dat interkerkelijke samenwerking een optie was, zij het dat die zeer schoorvoetend en alleen in SGP-verband werd beoefend. De SGP vormde met andere woorden het knooppunt in het netwerk van bevindelijk gereformeerde kerken en individuen die zich verenigden onder de banier van de oude waarheid.

Een reden om de reformatorische zuil al bij de start van de SGP te laten beginnen, of nog concreter: bij de persoon van haar oprichter dominee Gerrit Hendrik Kersten (1882-1948), is de aanwezigheid van een duidelijk emancipatiemotief in diens streven om zijn groep via studie, scholing en voorlichting 'hogerop' te brengen. In de sociologische theorievorming behoort het emancipatiemotief samen met het isolementsdenken (om ons zuiver te bewaren isoleren we ons van de samenleving) tot de kern van wat een zuil is. Dominee Kersten bracht een groep bijeen die op die manier nog niet was georganiseerd. Er waren verdeelde kerkelijke gemeenschappen, er was geen weloverwogen organisatievorming op levensbeschouwelijke grondslag. Of deze groep nu een (mini)zuil wordt genoemd, een orthodox-protestantse kern of kring, een sociale beweging, een pseudo-etnische groepering, een zware gemeenschap of een netwerk doet niet eens zoveel terzake. Het laatste decennium is ook de aanduiding 'Biblebelt' steeds gangbaarder geworden, in de dubbele betekenis van geografische markering en religieuze groeps cultuur. Het is deze groep die zich in de loop der decennia rond de SGP verder heeft ontwikkeld.

In wat volgt zal ik mij dan ook niet zozeer laten leiden door ter discussie staande sociologische theorievorming, maar via de descriptieve weg nader trachten te ontvouwen hoe de politieke partij en de maatschappelijke beweging van de bevindelijk gereformeerden op elkaar inwerkten. Daarbij staat de vraag centraal of de door Thurlings aan de partij toegeschreven eenheidsvormende en integratieve functie ook voor de SGP opgaat. Ik beschrijf dat proces in drie opeenvolgende, niet scherp af te bakenen tijdsperiodes, met voorbeelden uit de geschiedenis van het reformatorisch onderwijs.

Scheiding en zuivering (1900-1950)

De basis voor de bevindelijk gereformeerde groepsvorming werd in de decennia tussen 1900 en 1930 gelegd. Kersten nam daarin de leiding. Zijn eerste publieke actie ontplooipte hij in het voorjaar van 1906: hij zette toen de Walcherse Adresbeweging tegen de Vaccinedwang op touw om een einde te maken aan de verplichte vaccinatie van schoolkinderen. Diverse bevindelijk gereformeerden koesterden

¹² Vergelijk C.S.L. Janse, 'Herzuiling, een doodlopende weg of een voor de hand liggende keuze?', in: W. Aantjes e.a., *Gereformeerden en het gesprek met de cultuur* (Zoetermeer, 1991), 174-190.

gewetensbezwaren tegen vaccinatie. Het adres, ondertekend door ongeveer tweeduizend personen, kan beschouwd worden als het begin van de nieuwe fase waarin de bevindelijk gereformeerden waren terechtgekomen. Zij berustten niet langer in hun lot, maar namen zelf initiatieven om hun situatie te verbeteren. Het leidde tot de eerste politieke mobilisatie en voorzichtige maatschappelijke organisatie.

Daarmee werden de 'stillen in den lande' voor het eerst bovenlokaal zichtbaar. Voordien leefden ze hun teruggetrokken leven in de lagere sociale standen. Ze vonden elkaar in kleine schuurkerkjes waar gepreekt werd over God en de ziel, over de ernst van de zonde en over de noodzaak van bekering. Wat deze vromen bezighield was niet hoe ze rijkdom en eer konden verwerven; de enige vraag die voor hen telde, was hoe hun ziel behouden kon worden. Daarover spraken zij ook in hun gezelschappen, informele netwerken van vromen. De buitenwereld inclusief de politiek werd door hen het liefst gemeden, want die wereld lag in het boze, was besmet door de zonde en kon hen door haar verlokkingen gemakkelijk van God afdrijven. Geen wonder dat ze als fijnen en dompers bekendstonden. Scholing stond in hun kring niet bijzonder hoog aangeschreven.¹³ Kersten deelde de vroomheid van deze kring waaruit hij zelf afkomstig was. Anders dan zijn geestverwanten meenden, had een christen volgens hem echter ook een roeping in de wereld waarvan hij zich niet af kan wenden.

Na de Walcherse Adresbeweging was Kersten in een leidende rol betrokken bij een aantal meer structurele vormen van organisatie: in 1907 de fusie van twee kerkelijke splintergroepen tot de Gereformeerde Gemeenten, in 1918 de stichting van de SGP, in 1921 de oprichting van de Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs uitgaande van de Gereformeerde Gemeenten alsmede de Gereformeerde Onderwijzers Vereniging, in 1927 de Theologische School van de Gereformeerde Gemeenten. Daarmee was de triangel van kerk, school en partij gesloten. Het model voor deze groepsvorming op levensbeschouwelijke basis was geen vinding van Kersten. Hij wordt niet zonder reden weleens een 'kleine Kuyper' genoemd. Evenals de grote gereformeerde roerganger Abraham Kuyper was Kersten niet alleen de emancipator, maar ook de uitvinder en grondlegger van een volksdeel. Kuyper had vanaf ongeveer 1870 met de vorming van het gereformeerde volksdeel en het intern bevorderde cultureel integralisme de toon gezet. Kersten deed niets anders dan het bestaande voorbeeld volgen. Hij vergaarde groepen bevindelijken die tot dan toe lokaal georiënteerd waren en in informele regionale netwerken van gelijkgezinde vromen participeerden. Op hen paste hij het recept-Kuyper toe: lokaal isoleren, nationaal organiseren.¹⁴ Op theologisch vlak werkte Kersten aan een dogmatische afgrenzing tegenover het neocalvinisme van Kuyper.

¹³ Vergelijk Fred van Lieburg (red.), *De stille luyden. Bevindelijk gereformeerden in de negentiende eeuw* (Kampen, 1994); John Exalto, *Wandelende bijbels. Piëtistische leescultuur in Nederland 1830-1960* (Zoetermeer, 2006).

¹⁴ Nader uitgewerkt in John Exalto, *Wordt een heer! Kweekschool De Driestar en de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Heerenveen, 2012).

Het theologische en maatschappelijke shiftingsproces dat de predikant en politicus doorvoerde paste in de landelijke trend van groeps- en zuilvorming. Tegelijkertijd deelde Kersten in meer algemene zin in de moderne Europese cultuur, waarin zich rond 1900 een ‘verlangen naar zuiverheid’ manifesteerde. Dat zuiverheidsstreven was een reactie op de modernisering en een bezwering van de angst voor decadentie, openbaarde zich op zeer onderscheiden wijze (van de Rein Levenbeweging tot het streven naar raszuiverheid, van de eugenetica tot het nationalisme) en kende de mixofobie – angst voor vermenging – als gemene deler. Kersten gaf er op zijn eigen wijze invulling aan met het vormen van een volksdeel dat gezuiverd diende te worden van vreemde elementen, met een theologie waarin de zuivere waarheid werd weerspiegeld en waarin werd teruggegrepen op de pure gereformeerde orthodoxie van de zeventiende eeuw, met een prediking waarin het onderscheiden van waarheid en leugen centraal stond (het zogeheten separeren) en met een streven naar de bewaring van het zuivere beginsel (het onverkorte artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB); zie in deze bundel de bijdrage van Klaas van der Zwaag) in de politiek.¹⁵

De SGP speelde in dit proces een centrale rol. Dat laat zich goed illustreren aan de hand van een voorbeeld uit 1933. In 1921 was Kersten betrokken bij de oprichting van de Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs (vgs) als koepelorganisatie voor de scholen van de Gereformeerde Gemeenten. Wegens het wettelijk vereist aantal aangesloten scholen mocht de vgs pas vanaf 1934 in juridische zin als volwaardige besturenorganisatie optreden, vandaar dat de scholen tot die tijd ook aangesloten bleven bij de grote protestants-christelijke Schoolraad voor de Scholen met den Bijbel. De stichting van scholen vanuit de Gereformeerde Gemeenten was rond 1910 begonnen en geraakte na de zogeheten Pacificatie van 1917 in een stroomversnelling. De financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs zowel als de invoering van de evenredige vertegenwoordiging en de uitbreiding van het kiesrecht – de belangrijkste onderdelen van de Pacificatie – maakten de politieke vertegenwoordiging van de SGP en de oprichting van deze scholen mogelijk. Daarmee is het jaartal 1917 van groot belang geworden voor de ontplooiing van de bevindelijk gereformeerden als herkenbare stroming in de Nederlandse samenleving.

De vgs-scholen vormden in kwantitatief opzicht niet meer dan een paar procent van het bijzonder onderwijs. Via de statuten van de vgs waren deze scholen veel nauwer aan de Gereformeerde Gemeenten gebonden dan de SGP. Vrijwel alle vooroorlogse vgs-scholen zijn dan ook door lokale Gereformeerde Gemeenten gesticht. Waar het getalsmatig niet alleen kon, werd samenwerking met geestverwante bevindelijk gereformeerden gezocht. Dat gebeurde voor de Tweede Wereldoorlog slechts in enkele gevallen.¹⁶ Onder het regime van 1917 was er aanvankelijk

¹⁵ Zie Rob van der Laarse, Arnold Labrie en Willem Melching (red.), *De hang naar zuiverheid. De cultuur van het moderne Europa* (Amsterdam, 1998); Arnold Labrie, *Zuiverheid en decadentie. Over de grenzen van de burgerlijke cultuur in West-Europa 1870-1914* (Amsterdam, 2001).

¹⁶ Zie voor een meer gedetailleerde beschrijving Exalto, *Wordt een heer!*, 29-67.

De grote betekenis van dominee Gerrit Hendrik Kersten voor het reformatorisch onderwijs blijkt uit de namen die basisscholen te Yerseke (foto), Borssele en Ridderkerk na de Tweede Wereldoorlog hebben aangenomen.

sprake van wat honderd jaar later ‘richtingvrije planning’ heet: als aan de formele voorwaarden was voldaan – het storten van een waarborgsom en genoeg handtekeningen van ouders, die garant stonden voor een x-aantal kinderen – werd een school toegewezen. De sterke groei van het bijzonder onderwijs noopte de overheid evenwel vanaf 1923 tot forse bezuinigingen op onderwijs. Vanaf dat moment werd levensbeschouwelijke richting steeds vaker ingezet als bekostigingsvoorwaarde. Als er ergens al een protestants-christelijke school met de Drie Formulieren van Enigheid in haar grondslag bestond, was het gemeentebestuur dan ook meestal niet genegen een vgs-school met gelijke grondslag te faciliteren.¹⁷ Ook de reiskostenvergoeding naar een naburige school van de gewenste richting werd niet zomaar meer toegekend.

Deze reiskostenvergoeding was als artikel 13 opgenomen in de Onderwijswet van 1920. Dit artikel is de inzet geworden van een juridische strijd van de ouders van de Haagse vgs-school die in 1932 was geopend. Aanvankelijk werden de be-

¹⁷ De Drie Formulieren van Enigheid betreffen de onder gereformeerden algemeen gangbare belijdenisschriften uit de zestiende en zeventiende eeuw: de Heidelbergse catechismus, de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Dordtse leerregels.

langen van de ouders door de Schoolraad voor de Scholen met den Bijbel behartigd; toen de zaak via Kroonberoep voor de Raad van State kwam, werd Kersten als woordvoerder aangezocht. De betrokken gemeenteraden wilden de door enkele ouders aangevraagde vervoerskosten niet toekennen. Ze zagen geen verschil tussen de vgs-school en de Scholen met den Bijbel op gereformeerde grondslag. Die laatste scholen lagen binnen vier kilometer van de woningen van de betreffende ouders en daarom zou dan ook geen tegemoetkoming in de reiskosten toegekend hoeven te worden. De antirevolutionaire gemeenteraadsleden namen een minderheidsstandpunt in en vonden dat de 'Kersteniaansche richting' recht van bestaan had – het Haagse raadslid H. Smitskamp, de grootvader van Bert Scholten, nam het voor de vgs-school op, hoewel hij voor de richting zelf weinig sympathie had.

Nadat beroep op de Kroon was aangetekend, werd de zaak door de minister naar de Raad van State gezonden voor advies. Het pleidooi van Kersten voor de Raad had succes, wat nogal opmerkelijk was in een tijd van bezuiniging waarin het ministerie van Onderwijs niet zat te wachten op nieuwe richtingen. Het advies van de Raad van State werd door de minister overgenomen en in 1933 als Koninklijk Besluit (KB) vastgesteld. Het KB gaf een nadere interpretatie van de vrijheid van richting en zou in de jurisprudentie een gezaghebbende uitspraak blijven. Onder bijzonder onderwijs 'van eene bepaalde richting' moest volgens de Raad verstaan worden 'bijzonder onderwijs, dat uitgaat van een van de richtingen, welke zich in het Nederlandsche Volk op geestelijk terrein openbaren'. Overwegende dat 'blijkens hare afzonderlijke kerkformatie, de Gereformeerde Gemeenten in Nederland een van die richtingen vormen', werd de reiskostenvergoeding toegekend.¹⁸

Uit het dossier in het archief van de Raad van State blijkt dat de afzonderlijke politieke organisatie van deze richting ook gewicht in de schaal heeft gelegd. Hoewel de vgs-scholen nu als afzonderlijke richting waren erkend, bleef schoolstichting in tijden van crisis en bezuiniging een moeizaam verhaal. Het KB van 1933 heeft echter wel de basis gelegd voor de verdere uitbouw van het netwerk van Kerstenscholen.¹⁹ Kijken we naar de integratieve functie van de SGP in deze jaren van scheiding en zuivering, dan kunnen we vaststellen dat de partij, hoe klein ze ook nog was, in het politiek-maatschappelijke landschap een nieuwe richting zichtbaar had gemaakt, vernoemd naar de man die de lijdzaamheid van de vromen had doorbroken. Primair voor de erkenning van de eigen onderwijsrichting was echter niet de politieke partij, maar het kerkgenootschap.

¹⁸ KB 15 mei 1933, in: *Administratieve en rechterlijke beslissingen betreffende het openbaar bestuur in Nederland* (Zwolle, 1933), 543-545.

¹⁹ Voor een analyse van de totstandkoming van het KB 1933 zie John Exalto, *Van wie is het kind? Twee eeuwen onderwijsvrijheid in Nederland* (Amsterdam, 2017), 117-171.

Groei en consolidering (1950-1990)

Voor de Tweede Wereldoorlog behoorde de populatie van de SGP en de VGS-scholen grotendeels tot de Gereformeerde Gemeenten, aangevuld met enkele geestverwante anderskerkelijken zoals bevindelijk hervormden, oud-gereformeerden en vrije gemeenten. Die hervormden bevonden zich vaak rechts van de Gereformeerde Bond, de organisatie die sinds 1906 de gereformeerde orthodoxie in de Nederlandse Hervormde Kerk vertegenwoordigde. Hun binding met de SGP was groter dan die met de Bond, als ze daar al lid van waren.²⁰ Tot halverwege de jaren vijftig zou deze vooroorlogse situatie voortbestaan. De scheuring die zich in 1953 in de Gereformeerde Gemeenten voltrok, zou daar verandering in brengen. Terwijl in het afgesplitste kerkgenootschap, de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, nadrukkelijk de oude, kerkelijke lijn van dominee Kersten werd gevolgd, ontstond in de Gereformeerde Gemeenten meer openheid in de richting van de Gereformeerde Bond. Dat vertaalde zich bestuurlijk in een nieuwe, interkerkelijke basis voor enkele onderwijsorganisaties van de Gereformeerde Gemeenten.

Kweekschool De Driestar, in 1944 in Krabbendijke opgericht en gefinancierd door de Gereformeerde Gemeenten, verhuisde in 1954 naar Gouda en verbreedde toen ook de kerkelijke samenstelling van het bestuur. Dat gebeurde mede op advies van de hoofdinspecteur van het kweekschoolonderwijs. Door op SGP-basis te gaan opereren en daarmee een breder maatschappelijk draagvlak te creëren dan de Gereformeerde Gemeenten, maakte de school kans op subsidie, die korte tijd later inderdaad werd toegekend. De SGP-basis betekende dat niet langer de afzonderlijke kerken maar de politieke partij die deze specifieke bevolkingsgroep vertegenwoordigde, door ambtenaren en politici als de meest herkenbare representatie werd gezien. Intern was dat besef inmiddels ook doorgedrongen, getuige de gevoelde noodzaak van interkerkelijk besturen. De VGS zette die stap in 1957, mede als reactie op pogingen vanuit de Gereformeerde Gemeenten in Nederland (het in 1953 ontstane kerkgenootschap) om tot eigen onderwijsorganisaties te komen. Het zou tot de jaren zeventig duren voordat die organisaties daadwerkelijk werden opgericht om binnen de bredere reformatische zuil de eigen, kerkelijke identiteit te bewaren. De belangrijkste daarvan is de in 1973 tot stand gekomen besturenorganisatie Vereniging tot Bevordering van Schoolonderwijs op Gereformeerde Grondslag (VBSO), de tegenhanger van de VGS.

De verbreding van de kerkelijke basis verliep in beide onderwijsorganisaties zonder noemenswaardige problemen. Hoewel de SGP van meet af aan een interkerkelijke organisatie was, gaf de zich ook daar manifesterende verbreding juist wel fricties. Een tendens tot meer openheid in de richting van de Gereformeerde Bond kwam in de partij vooral na de dood van partijleider Pieter Zandt in 1961 tot uiting. Zandt behoorde tot de Hervormde Kerk, maar had zich nooit bij de Gereformeer-

²⁰ Vergelijk Teus van de Lagemaat, 'Eigen mensen en heldere principes. Hervormd-gereformeerden en de politieke verzuiling', in: John Exalto en Fred van Lieburg (red.), *Bonders in opmars. Hervormd-gereformeerden 1890-1960* (Apeldoorn, 2015), 313-338.

Jaarvergadering 1967 van de reformatische studentenvereniging c.s.f.r. Tweede rij, geheel rechts: Bas van der Vlies, geflankeerd door Arie de Reuver (links), later bijzonder hoogleraar gereformeerde godgeleerdheid aan de Universiteit Utrecht, en Kees Roos (schuin voor), later hoogleraar toegepaste wiskunde aan de Technische Universiteit Delft. De latere sgp-leider Van der Vlies was in 1965 praeses van het landelijke bestuur van de c.s.f.r. Collectie J.H. Schimmel te Woerden (achterste rij, geheel rechts).

de Bond aangesloten. De Bond, die sinds 1906 de orthodox-gereformeerden in de Hervormde Kerk probeerde te verenigen, had de bevindelijken echter niet allemaal mee kunnen krijgen. De onderlinge relaties tussen de Bond en de SGP waren tot de jaren zestig ook minimaal. Kopstukken van de Bond – generaal Lodewijk Duymaer van Twist, professor Jo Severijn, dominee Maarten van Grieken – waren juist actief in de ARP en meer geestverwant van Kuyper dan van Kersten. De top van de Bond ademde daarmee een andere geestelijke atmosfeer dan de SGP. Door de nieuwe openheid ten opzichte van de Bond kwam de geestelijke eenheid van de partij onder druk te staan, meende Scholten. ‘Een politieke partij met de pretenties als de s.g.p. dient een geloofsgemeenschap te zijn, of zij is niet’, zei hij in 1973 in een interview.²¹

Het nieuwe klimaat van openheid bleek in 1961 uit het aantreden van de hervormd-gereformeerde predikant Hette Abma als partijvoorzitter. De deuren gingen ook open bij het Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studieverenigingen (LVSGs), opgericht in 1934 en later voortgezet als de jongerenorganisatie van de partij. Het LVSGs-periodiek *Onderling Kontakt* zocht nadrukkelijk nieuwe wegen en liet zich daarbij ook inspireren door de Utrechtse theoloog Arnold van Ruler. De Goudse SGP-studievereniging speelde in deze jaren een leidende rol en had personele banden met De Driestar, de C.S.F.R. en het aan de studentenvereniging gelieerde tijdschrift *Wapenveld*. Dat gaf aanleiding tot de nodige wrijving met de traditionele SGP-achterban en is wel beschreven in termen van een generatieconflict – een conflict dat in dezelfde periode ook binnen de Gereformeerde Gemeenten speelde.

De interne verdeeldheid bleek uit de voorkeursacties bij de Tweede Kamerverkiezingen in de jaren zestig en zeventig. In 1963 was er de voorkeursactie voor ingenieur Henk van Rossum, lid van de Gereformeerde Gemeenten. De actie werd geleid door Jo de Heer, directeur van kweekschool De Driestar, maar had niet het gewenste resultaat. In 1971 kwam de behoudende rechterflank met een voorkeursactie voor dominee Frans Mallan, gericht tegen De Heer, die door het hoofdbestuur op de vierde, semiverkiezbare plaats was gezet. Mallan was op dat moment de beeldbepalende predikant van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en stond nummer tien op de lijst. Deze rechtse voorkeursactie, die evenmin als de actie uit 1963 een zetel opleverde, was tevens een reactie op de voor SGP-begrippen modern formulerende predikant Abma, de tweede voorzitter van het Driestarbestuur en sinds 1963 lid van de Tweede Kamer. De interne tegenstellingen kwamen in 1974 lokaal tot ontploffing in de Goudse Gereformeerde Gemeente. Een nieuw aangetreden en traditioneel ingestelde predikant botste hard op de nieuwe openheid van de aan De Driestar verbonden ouderlingen. De progressieve krachten kregen evenwel geen voet aan de grond en vloeiden af naar de Goudse Sint Janskerk (een hervormde gemeente van Gereformeerde Bondssignatuur).

21 Valkenburg, *S.G.P.-ers over brandpunten*, 112.

Hoewel beide voorkeursacties de interne verdeeldheid blootlegden, lieten ze tegelijkertijd ook zien dat de flanken van de partij te klein waren om een Kamerzetel te veroveren. De trouw van de achterban aan de partijtop was daarvoor eenvoudig te groot, en er bleek eens te meer uit dat de bevindelijk gereformeerden interkerkelijk moesten samenwerken om een vuist te kunnen maken. De rechtse verontrusten richtten in 1977 de Landelijke Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen op, dat met het tijdschrift *In het Spoor* nog steeds de rol van 'rechtsbuiten' vervult, zij het dat ze een marginale rol speelt en nooit een serieuze bedreiging voor de eenheid van de partij heeft gevormd. Naast deze politieke verdeeldheid nam ook op andere terreinen de organisatorische tweespalt binnen de zuil toe. De Gereformeerde Gemeenten in Nederland stichtten in de loop van de jaren zeventig zoals al vermeld eigen onderwijsorganisaties, terwijl de nazaten van dominee Zandt in de Nederlandse Hervormde Kerk zich in 1981 verenigden rond het tijdschrift *Het Gekrookte Riet*. Abma hoorde daar nadrukkelijk niet bij. Paradoxaal genoeg groeide ondanks deze toenemende interne diversiteit de eenheid van de zuil als geheel. We kunnen de ontwikkelingen van de late jaren zestig tot het einde van de jaren zeventig daarom het beste als de groeistuipen van de zuil interpreteren.²² Met de verkiezing van Bas van der Vlies – geestverwant van *Het Gekrookte Riet* – in 1981 tot fractievoorzitter in de Tweede Kamer trad een fase van consolidering in, die zich in de zuil als geheel weerspiegelde. Achteraf bezien moeten die jaren tachtig als de bloeitijd van de reformatorische zuil gezien worden.

Intussen werd de interkerkelijke SGP-basis steeds gangbaarder als model voor de refozuil. Kort voor de invoering van de Mammoetwet in 1968 was het reformatorisch onderwijs weliswaar kwantitatief verdubbeld ten opzichte van 1946. Bij de vgs waren naast De Driestar zes uloscholen aangesloten, 54 lagere scholen en 14 kleuterscholen.²³ Maar, zo rekende Driestardirecteur Piet Kuijt in 1966 voor, op basis van het aantal SGP-stemmen zou er ruimte moeten zijn voor twee atheneum-gymnasium-scholen van elk 600 leerlingen, tien havoscholen van 300 leerlingen en dertig mavoscholen van 200 leerlingen.²⁴ De berekening van Kuijt op grond van het aantal SGP-stemmen is later bekend geworden als de 'SGP-sleutel', een door het ministerie geaccepteerd criterium bij de aanvraag voor nieuwe scholen. Die sleutel werd gebruikt voor de diverse scholengemeenschappen voor voortgezet onder-

²² Zie over deze ontwikkelingen L.M.P. Scholten, 'De Gereformeerde Gemeenten in Nederland en de gereformeerde gezindte', in: J. Roos e.a., *De waarheid hogelijk geboden* (Veenendaal, 1994), 125-155; A.A. van der Schans, 'Een merkwaardige paradox? Maatschappelijke samenwerking en kerkelijke verdeeldheid bij bevindelijk gereformeerden', in: A. van de Beek e.a., *Het brood dat wij breken. Om de eenheid van een verdeelde kerk* (Zoetermeer, 1996), 111-133; J. Mulder, 'Het bestaan en voortbestaan van de SGP', in: W.Chr. Hovius e.a., *Van Goedertierenheid en Trouw. 75 jaar Staatkundig Gereformeerde Partij, 1918-1993* (Den Haag, 1993), 13-80; J. Zwemer, *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Kampen, 1992), 260-265.

²³ M. Golverdingen, 'Een eigen weg. Geschiedenis van de Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs (1921-1968)', in: idem e.a., *Om identiteit en kwaliteit. 75 jaar Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs, 1921-1996* (Ridderkerk, 1996), 11-82; 65.

²⁴ P. Kuijt, *Licht en schaduw rondom de Mammoetwet* (Gouda, 1966); de schriftelijke versie van Kuijts rede op de jaarvergadering van de vgs van 1966.

wijs op reformatorische grondslag die in de jaren zeventig en tachtig werden gesticht. Vanaf 1968 tot halverwege de jaren tachtig werden er op strategisch gelegen plaatsen in de Biblebelt reformatorische scholengemeenschappen voor voortgezet onderwijs opgericht: in Rotterdam, Dordrecht, Gouda, Amersfoort, Hoevelaken, Apeldoorn, Rijssen, Goes, Krabbendijke, Middelburg, Gorinchem en Kampen. Door de massaliteit kregen deze conglomeraten een sterkere reformatorische uitstraling dan vele basisscholen. Anno 1995 bezochten 20.000 jongeren reformatorisch voortgezet onderwijs.²⁵

In 1979 sprak de Onderwijsraad bovendien uit dat op grond van de jurisprudentie de reformatorische richting niet als subdenominatie van het protestants-christelijk onderwijs aan te merken was – zoals de staatssecretaris van Onderwijs placht te doen – maar als een zelfstandige richting. Voorts wees de raad, die kennelijk kennis had genomen van de inmiddels gegroeide praktijk in het reformatorisch voortgezet onderwijs, er op ‘dat de reformatorische bevolkingsgroep vaak bereid is haar kinderen over grote afstanden te laten reizen om een school van de eigen richting te kunnen bezoeken’.²⁶ De consequentie daarvan was, en dat diende de staatssecretaris in zijn besluitvorming voortaan mee te nemen, dat het voedingsgebied waarvoor een reformatorische school werd aangevraagd, veelal groter zou zijn dan de bij reguliere schoolplanning gebruikelijke gebiedseenheden.

Enkele dagen na dagtekening van dit advies kwam het KB betreffende de Vereniging voor Voortgezet Onderwijs op Reformatorische Grondslag te Amersfoort uit. De school, het Van Lodenstein College, was in 1974 gestart en wilde nu ook beginnen met lager technisch onderwijs. Daarvoor was beroep op de Kroon nodig. Over de inhoud van dit KB van 8 februari 1979 zijn drie bijzonderheden te melden. Er wordt, ten eerste, duidelijk in uitgesproken dat er een afzonderlijke ‘reformatorische gezindte’ is die eigen scholen van eigen richting heeft en mag hebben. Een tweede bijzonderheid is de vermelding van het feit dat de afwezigheid van een dergelijke reformatorische school bij appellant ‘gewetensnood’ teweegbrengt: daarmee wordt diens recht op dit type onderwijs eens te meer onderstreept. En in de derde plaats wordt verwezen naar het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens ‘waarin o.m. is bepaald, dat de Staat zal eerbiedigen het recht van de ouders om zich voor hun kinderen van dat onderwijs te verzekeren, hetwelk overeenstemt met hun eigen godsdienstige en filosofische overtuigingen’. Deze argumentatie noopte de Raad van State ertoe de gevraagde school toe te kennen.²⁷ De SGP werd in deze besluiten niet bij name genoemd, maar het was voor de goede verstaander wel duidelijk dat de partij de reformatorische gezindte eenheid en profiel had gegeven.

25 J.J. Verhage, ‘Omzien in verwondering. Momenten uit de geschiedenis van de Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs (1968-1996)’, in: Golverdingen e.a., *Om identiteit en kwaliteit*, 83-114; 106.

26 Advies Onderwijsraad 2 februari 1979, gepubliceerd in J.J. Verhage, ‘Hoopvol perspectief voor het reformatorisch voortgezet onderwijs?’, in: *De Reformatorische School*, 7 (1979), nr. 4, 19-27; 21-23.

27 Zie John Exalto, ‘Het reformatorisch onderwijs en de vrijheid van richting, 1920-1980’, in: idem (red.), *De multiculturele refoschool. Het reformatorisch onderwijs en de uitdaging van het pluralisme* (Apeldoorn, 2017), 79-117.

Ook de rechterflank deed weer een beroep op de SGP nadat in de persoon van Van der Vlies haar vertrouwen in de partijtop en de Kamerfracties was hersteld. Abma had het in haar ogen niet goed gedaan, maar nu groeide deze vleugel weer dichter naar de partij toe. Dat blijkt uit de bekostiging van het Ds. G.H. Kerstenonderwijscentrum, de schoolbegeleidingsdienst van de vbso-scholen. Deze begeleidingsdienst ging in 1982 van start en kreeg vanaf 1 januari 1990 subsidie dankzij een amendement van Van der Vlies op de nieuwe Wet op de onderwijsverzorging. In verband met deze subsidiëring gaven zowel de inspectie als de Onderwijsraad aan dat de Gereformeerde Gemeenten in Nederland een afzonderlijke richting binnen het onderwijsveld vertegenwoordigden.²⁸ In het licht van de bij schoolstichting gehanteerde SGP-sleutel zijn deze adviezen wel enigszins opmerkelijk. De vbso-scholen vertegenwoordigden een richting die immers zeer nauw verwant was aan die van de vgs-scholen en die daarvan slechts op enkele dogmatische onderdelen verschilden. Politiek hoorden deze scholen onder hetzelfde SGP-dak thuis. Sinds 2014 staan de vbso-scholen overigens officieel te boek als ‘reformatorisch’, omdat ze zich toen aansloten bij het landelijk samenwerkingsverband Berséba voor passend onderwijs. Het reformatorisch onderwijs kreeg daarbij de mogelijkheid zich landelijk te organiseren.²⁹ Daarmee zijn feitelijk de richtingen van de vgs- en de vbso-scholen samengevoegd.

De naoorlogse decennia waren voor de SGP jaren van groei. De partij kende haar eigen *roaring sixties*, waarin verbreding werd gezocht in de richting van de Gereformeerde Bond. Die verbreding ging bij tijden gepaard met een segregerende in plaats van een integrerende rol in eigen kring. Of, positiever geformuleerd, in de woorden van Thurlings: de interne forumfunctie van de partij werd in deze jaren geïntensiveerd; de SGP werd de plaats waar belangentegenstellingen werden uitgevochten. Intussen kreeg ze, wellicht mede door deze interne forumfunctie, in eigen kring een meer centrale positie door de introductie van de SGP-sleutel bij de erkenning van De Driestar in 1954 en de stichting van scholen voor voortgezet onderwijs na de invoering van de Mammoetwet. Onder Van der Vlies won de partij het vertrouwen van de rechtervleugel terug.

Modernisering en individualisering (vanaf 1990)

Zo brachten de jaren tachtig van de twintigste eeuw groei en consolidering van de reformatorische zuil. In het reformatorisch onderwijs vormden de daarop volgende decennia een relatief stabiele periode, voor zover het de interne verhoudingen betrof. Het politieke klimaat, beheerst door de paarse coalitie van PvdA, VVD en D66, gaf daarentegen reden tot de nodige zorg en verontrusting: zou de vrijheid van onderwijs door deze kabinetten zonder het CDA op dezelfde wijze worden ge-

²⁸ G. Verdoorn e.a., *Naar den eis zijns wegs. Ds. G.H. Kerstenonderwijscentrum 1980-2005* (Veenendaal, 2005); vriendelijke mededelingen B.J. van der Vlies d.d. 12 juli 2017.

²⁹ Exalto, *Van wie is het kind?*, 198-200.

handhaafd, hoeveel ruimte zou er blijven voor het overdragen van de reformatori-sche waarden in schoolse context?

Begin jaren negentig was het in de SGP verre van stabiel. De ‘vrouwenkwestie’ zorgde voor veel interne onrust en verdeeldheid. De kwestie zelf kan buiten beschouwing blijven (zie hiervoor de bijdrage van Henk Post in deze bundel), wel is het van belang er op te wijzen dat hier – in de analyse van Scholten – sprake was van een botsing van kerkelijke culturen. De traditionele staatkundig gereformeerde achterban kwam in botsing met de Gereformeerde Bonders die de partij sinds dominee Abma had weten aan te trekken. Volgens Scholten stemden ze SGP uit onvrede over het afgevlakte christelijke profiel van het CDA, maar waren ze nooit echt bij de partij betrokken geraakt. Hij betreurde dat, maar wees er ook op dat de partijcultuur hen niet aansprak en niet bij hen paste. Ze zouden, verwachtte hij in 1993, als spijststemmers bij de volgende Tweede Kamerverkiezingen wel afvloeien naar de RPF.³⁰

Conflicterende kerkelijke culturen en verschillen in de exegese van Bijbelteksten over de ‘scheppingsorde’ en de plaats van man en vrouw daarbinnen, weerspiegelden tegelijkertijd een breder proces van maatschappelijke modernisering en individualisering, dat aan de bevindelijk gereformeerden allerm minst voorbij is gegaan. Het beeld van een gesloten zuil met bij de oude waarheid persisterende gelovigen, die zich in hun eigen Bijbelgordel terugtrekken in – ironie van de moderne tijd – zogeheten refodomes, megakerken die duizenden kerkgangers herbergen, is daarom misleidend. In werkelijkheid voltrok zich de afgelopen decennia onder de bevindelijk gereformeerden een proces van voortgaande emancipatie.³¹ De SGP is meer *salonfähig* geworden en zelfs bereid in de Haagse politiek als gedoogpartner op te treden. Tegelijkertijd heeft ze ook te maken gehad met druk van binnen en vooral van buiten om haar vrouwenstandpunt te verlaten en zo haar bestaansrecht voor de Nederlandse wet en haar subsidie te behouden. Voor de partij is dat een gevoelige nederlaag geweest, die haar eens te meer duidelijk heeft gemaakt dat ze opereert in een postchristelijke en liberale context met weinig kennis van en begrip voor orthodoxie. Intussen is er in eigen kring een bezinningsproces op gang gekomen over de ‘theocratische’ aspiraties van de partij, dat in 2016 vooralsnog werd afgerond met de studie *Gerechtigheid verhoogt een volk* (zie ook de bijdrage van Klaas van der Zwaag in deze bundel). Nooit eerder heeft de SGP zo expliciet de godsdienstvrijheid aanvaard, zij het met de kanttekening dat dat iets anders is dan ‘godsdienstgelijkheid’.³²

Dat de emancipatie verder is voortgeschreden en de bevindelijk gereformeerden zich op diverse fronten minder onderscheiden van de rest van de samenleving, blijkt uit onderzoek dat het *Reformatorsch Dagblad* in 1998 heeft uitgevoerd. Ter

30 Piet H. de Jong, “Wij zijn geen anarchistische wederdopers”, in: *Nederlands Dagblad*, 23 oktober 1993.

31 Fred van Lieburg, ‘De stille reformatie. Mentaliteitsverandering bij de staatkundig gereformeerden in Nederland’, in: *Religie & Samenleving*, 9 (2014), nr. 1, 21-38; Teus van de Lagemaat, *De stille evolutie. Individualisering in de Gereformeerde Bond* (Barneveld, 2013).

32 J.A. Schippers (red.), *Gerechtigheid verhoogt een volk. Bijbels genormeerde politiek in een democratische rechtsstaat* (Apeldoorn, 2016).

gelegenheid van het afscheid van Chris Janse als hoofdredacteur werd de door hem in 1985 afgenomen enquête herhaald. Op diverse fronten bleek sprake van een verandering van de moraal.³³ In de eenentwintigste eeuw is die modernisering alleen maar verder toegenomen. In 2008 constateerde Janse dat de maatschappelijke ontwikkelingen zich met enige tijdsvertraging ook in bevindelijk gereformeerde kring manifesteren. Hij zag dat tot uiting komen in een verandering van levenspatroon, aangeduid als ‘verwereldlijking’, en blijkend uit bijvoorbeeld de omgang met moderne media, de zondagsrust en de toename van het aantal echtscheidingen. De notie van de exclusiviteit van het christelijk geloof en de universaliteit van de Tien Geboden staat intern onder druk. Het proces van individualisering blijkt duidelijk uit de afnemende vanzelfsprekendheid onder bevindelijk gereformeerden om op de SGP te stemmen. Er is, kortom, sprake van groeiende diversiteit in de gereformeerde gezindte.³⁴

Daar komt bij dat de uitstroom van jongeren aanzienlijk is. Voor de Gereformeerde Gemeenten is berekend dat dit kerkgenootschap in ongeveer vijftig jaar zo’n 60.000 leden heeft verloren. Dat verlies werd lange tijd gecompenseerd door een hoog geboortecijfer en overgangen uit andere kerken, maar de laatste jaren neemt die compensatie af: er is sprake van een dalend geboortecijfer, dat op termijn ook tot een daling van het totale ledenbestand zal leiden.³⁵ De interne secularisering en de afnemende betrokkenheid bij de eigen kerkelijke gemeenschap betekenen dat veel jongeren gemakkelijk kunnen en zullen afhaken.³⁶ In dit perspectief heeft de zuil in de zin van bescherming tegen de buitenwereld grotendeels zijn functie verloren. ‘De zuil is hoogstnoodzakelijk. Tot bescherming en om elkaar tot een hand en een voet te zijn in een bange en boze tijd’, schreef Scholten in 1996. ‘Maar overvraag de zuil niet. Een lichtend licht, een zoutend zout, dat zijn de ware kinderen Gods, Sions pelgrims, op weg naar een beter vaderland, in wie de vreze des Heeren kennelijk mag uitkomen. De schuld van de gereformeerde gezindte aan ons Nederlandse volk is, dat wij die mensen haast niet meer hebben.’ Van een zuil, voegde hij er betekenisvol aan toe, komt alleen neonlicht.³⁷

Intussen ontwikkelt de samenleving zich verder en blijven de refo’s, hoewel ze langzaam meebewegen, nadrukkelijk uit de pas lopen. Dat betekent dat er met hen niet altijd wordt gerekend en ze vaak opnieuw via de politieke arena hun plaats in de samenleving moeten bevechten. Een voorbeeld daarvan uit 1995 is de ontstaansgeschiedenis van het Hoornbeeck College, een school voor middelbaar beroeps-

33 J.A. Coster (red.), *De eeuw in het hart. De bevindelijk gereformeerden op weg naar de eenentwintigste eeuw* (Houten, 1998).

34 C.S.L. Janse, ‘Een partij onder druk. Ontwikkelingen in de achterban van de SGP’, in: J.A. Schippers e.a. (red.), *Op weg naar honderd jaar SGP. Missie – identiteit – perspectief* (Gouda, 2008), 65–72.

35 Daniël Gillissen, ‘Een stille scheuring’, in: *Nederlands Dagblad*, 9 februari 2008.

36 Frans van der Veer en Chris Janse, ‘De omgang met tradities in de hedendaagse gereformeerde gezindte’, in: Jordi van Kleeff en Johanneke Methorst (red.), *Traditie in transitie. De plaats van tradities in een veranderende wereld* (Amsterdam, 2016), 45–63.

37 L.M.P. Scholten, ‘Oordeel over volk begint van huis Gods. De zuil is hoogstnoodzakelijk: maar van een zuil komt alleen neonlicht’, in: *Reformatisch Dagblad*, 18 juli 1996.

derwijs.³⁸ De school is voortgekomen uit de Vereniging voor Voortgezet Onderwijs op Reformatorische Grondslag, die sinds 1974 het Van Lodenstein College bestuurt. In 1986 nam de school voor voortgezet onderwijs een nieuw gebouw op hetzelfde terrein in gebruik. Het oude gebouw, een voormalige katholieke jongenskostschool, werd het onderkomen van de in 1982 gestichte scholen voor middelbaar beroepsonderwijs vanuit dezelfde vereniging. Deze drie mbo-opleidingen fuseerden in 1990 tot het Saldenus College.

De Wet educatie en beroepsonderwijs (WEB) plaatste het Saldenus voor een lastige situatie. Deze wet, die in 1995 werd ingevoerd, voorzag in de vorming van regionale opleidingscentra (ROC's) waarin het beroepsonderwijs regionaal werd gebundeld. Voor het Saldenus was dat een onoverkomelijk bezwaar, omdat het niet wilde fuseren met niet-reformatorische instellingen. Zelfstandig blijven voortbestaan was echter geen optie. Het bestuur was zich al in een vroeg stadium bewust van de eventuele negatieve gevolgen. In november 1991 werd er tijdens de bestuursvergadering grondig over doorgesproken in bijzijn van bestuurslid Van der Vlies. Regionalisering zou de ontzuiling sterk in de hand werken, vreesde het bestuur. Besloten werd dat Van der Vlies bij minister Jo Ritzen van Onderwijs en Wetenschappen zou polsen welke mogelijkheden er waren voor de toekomst van het reformatorisch mbo – Ritzen had eerder aangegeven dat de regionalisering niet tot ont- of tot herzuiling zou hoeven en moeten leiden. Welk perspectief was er voor scholen die niet 'ontzuild' en gefuseerd verder wilden? Nadat hij Ritzen had gesproken stelde Van der Vlies op 28 januari 1992 ondershandse schriftelijke vragen aan 'Amice Jo'. Die antwoordde in een vaag gesteld schrijven dat het toelatingsbeleid niet zou hoeven te wijzigen en verwees door naar een mondelinge toelichting van ambtelijke zijde.

De directie was er niet gerust op. Vanaf 1993 werd er regelmatig overleg gevoerd met het Planciuscollege, de enige andere reformatorische mbo-opleiding met vestigingen in Rotterdam en Goes. Toen ze samen bij de SGP aan tafel zaten, constateerde de beleidsmedewerker onderwijs van de Tweede Kamerfractie dat Ritzen en zijn ambtenaren 'steeds dwangmatiger' richting ROC koersten en feitelijk geen enkele ruimte wilden bieden aan categorale mbo-scholen. Van der Vlies trommelde de onderwijswoordvoerder van het CDA op, die bereid was zich samen met 'klein rechts' in te zetten voor het behoud van het protestants-christelijk mbo. Duidelijk was intussen dat er per denominatie 'optimaal geclusterd' moest worden als gebaar in de richting van de minister. Saldenus en Plancius konden dus niet meer onder een fusie uit. In oktober 1994 intervenueerde Van der Vlies nog een keer bij Ritzen. De besturen uit Amersfoort en Rotterdam waagden er ook nog een brief aan.

Het ging er nu om spannen. In het Amersfoortse schoolbestuur werd gesproken over de noodzaak van fusie die 'keihard op ons afkomt' en over 'de hete adem van de WEB'. In april 1995 ging er nog een gezamenlijke brief van beide mbo's naar de leden van de vaste Kamercommissie Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCW). Uitgelegd werd dat beide scholen niet aan alle eisen van ROC-vorming

38 Zie voor deze casus Exalto, *Van wie is het kind?*, 200-204.

zouden kunnen voldoen. De scholen, die 1700 respectievelijk 550 leerlingen tellen, moeten gezien worden in de context van het reformatorisch onderwijs. Deze richting omvat 174 scholen voor basisonderwijs (36.362 leerlingen), veertien scholen voor voortgezet onderwijs (18.196 leerlingen) en twee scholen voor mbo.³⁹ ‘De achterban’, zo schreven de schoolbesturen, ‘bestaat uit mensen die behoren tot een vijftal kerkenootschappen, welke men pleegt aan te duiden met de Gereformeerde Gezindte. Bedoelde achterban voelt zich nauw verwant met de SGP. Aan de stichting van scholen voor reformatorisch onderwijs liggen dan ook prognoses op basis van de stemmenpercentages van de SGP bij de Tweede Kamerverkiezingen ten grondslag.’ De SGP-sleutel functioneerde dus al vier decennia als een succesnummer voor reformatorisch onderwijs.

Tijdens de behandeling in de Tweede Kamer in mei 1995 leek het echter alsnog fout af te lopen voor het reformatorisch mbo. Ritzen toonde zich onwillig, al het lobbywerk leek voor niets geweest. Maar de CDA-woordvoerder onderwijs Jacob Reitsma liet dat niet zomaar gebeuren: ‘Denominatief onderwijs is passé. Is dit nu het onderwijsdoel van paars? Hoezo, geen her- en ontzuiling? Deze minister dendert gewoon door. Geachte minister Ritzen, dwang is een zwakgebod.’ Van der Vlies en zijn GPV-collega Gert Schutte gebruikten om politiek-strategische redenen minder vuurwerk. Zij sloegen bewust een gematigde toon aan om niet het verwijt te krijgen dat ze groepsbelangen boven het algemeen belang stelden. In de wandelingen wisten ze de coalitiepartijen VVD en PvdA van de redelijkheid van hun verlangens te overtuigen. SGP en GPV vroegen hen een amendement in te dienen; als zij dat deden zou de minister dat niet zomaar terzijde kunnen leggen. In het amendement werd gesteld dat drie met name genoemde scholen – Saldenus, Plancius en het vrijgemaakte Menso Alting College – om denominatieve redenen niet behoefden te participeren in een ander ROC. Ze werden met name genoemd en omschreven als ‘scholen van zeer bijzondere signatuur’ om te voorkomen dat in de toekomst andere scholen op dezelfde uitzonderingsclausule een beroep zouden doen.⁴⁰ ‘Het geeft temeer aan de grote verantwoordelijkheid die op ons rust’, constateerde het Amersfoortse schoolbestuur. ‘Zijn wij die wij zeggen te zijn?’ In 1997 gingen het Saldenus en Plancius verder als Hoornbeeck College, dat in 2018 inmiddels zes vestigingen telt (Amersfoort, Rotterdam, Goes, Kampen, Apeldoorn, Gouda).

Een van de redenen dat er in deze casus vooraf geen rekening was gehouden met levensbeschouwelijke richting had te maken met het feit dat daarover weinig jurisprudentie bestond. De Pacificatie van 1917 had geen betrekking gehad op het beroepsonderwijs. Een andere belangrijke reden was het beleid van efficiency en effectiviteit, waarin voor ideologisch bepaalde uitzonderingsgevallen uit de aard der zaak niet gerekend kon worden. De Nederlandse onderwijsgeschiedenis, het duale onderwijsbestel en de verzuiling lagen duidelijk niet op de tekentafel van de ontwerper van de WEB. Typerend is vooral dat reformatorisch onderwijs bestaansrecht

³⁹ Een verwijzing naar de reformatorische hbo-instelling De Driestar in Gouda met een pabo en enkele lerarenopleidingen bleef abusievelijk achterwege.

⁴⁰ Vriendelijke mededeling B.J. van der Vlies d.d. 12 juli 2017.

krijgt bij de gratie van de uitzondering. Daarmee zijn het externe omstandigheden die de bevindelijk gereformeerden ertoe hebben gedwongen samen te werken en interne verdeeldheid zo veel als mogelijk uit te bannen. Het zal dan ook geen toeval zijn dat de laatste grote interne twist (de vrouwenkwestie) net voor de start van 'paars' plaatsvond. Die luxe kon men zich nu niet meer veroorloven.

Besluit

De SGP is de politieke representatie van de bevindelijk gereformeerden. Haar politieke cultuur is ingebed in de religieuze tradities van de reformatorische kerken. Wie de SGP wil begrijpen, moet daarom breder kijken dan wat er op het Binnenhof gebeurt, aangezien de reformatorische zuil de voedingsbodem van de partij is. Die zuil wordt gedragen door kerk, school en partij, drie pijlers waarvoor tussen 1900 en 1930 de fundamenteen zijn gelegd. De relatie tussen partij en zuil is door de socioloog Thurlings in algemene zin nader omschreven. De partij, zo schrijft hij, behartigt op het nationale politieke podium de belangen van de zuil. Hoe de SGP dat voor de reformatorische scholen heeft gedaan, is hierboven toegelicht. Personele allianties waren daarbij van groot belang – de SGP-leiders Abma en Van der Vlies zaten in het Driestarbestuur respectievelijk dat van het Van Lodenstein College, om een enkel voorbeeld te noemen.

Volgens Thurlings vervult de partij daarnaast een 'interne forumfunctie': ze brengt de verschillende organisaties bijeen die op het partijpodium hun belangen bepleiten. Dat kan een bron van conflicten zijn, maar bevordert op de lange duur ook de interne eenheid. Daarmee vervult de partij een probleemoplossende, compromisscheppende en integratieve functie. Of de SGP altijd zo'n forumfunctie heeft vervuld, is niet geheel duidelijk. De kerkelijke bloedgroepen zijn in het hoofdbestuur vertegenwoordigd, maar de discussies die daar gevoerd worden, vinden grotendeels achter gesloten deuren plaats. Ook komen niet alle organisaties met persoonlijke afvaardigingen op partijvergaderingen. Ik heb althans nooit gehoord van een delegatie 'reformatorische bejaardentehuizen'. Die instellingen zijn er natuurlijk wel, maar hun eventuele politieke lobby is niet publiek. Afstemming tussen reformatorische onderwijsorganisaties en de SGP-woordvoerder onderwijs vindt ongetwijfeld regelmatig plaats, maar de buitenwereld ziet dat evenmin. Doordat het SGP-forum in dit opzicht niet publiek is, worden eventuele conflicten uit de zuil ook niet altijd publiekelijk via de partij uitgevochten, laat staan opgelost.

Het *Reformatorisch Dagblad* vervult misschien nog wel meer dan de SGP de interne forumfunctie, aangezien de hierin gevoerde discussies uit de aard der zaak een publiek karakter dragen. Bovendien zijn lang niet alle bevindelijk gereformeerden politiek geëngageerd maar lezen ze vrijwel allemaal wel deze krant. Niettemin speelt de SGP een sterk eenheidsbevorderende en samenbindende rol in het geheel van de zuil, die uit een amalgaam van kerken en allerlei andere organisaties bestaat. Want er is maar één partij, en die is zowel in het publieke domein als in de zuil het

‘gezicht’ van de bevindelijk gereformeerden geworden. Kerkelijke verdeeldheid heeft er zelden of nooit tot conflicten geleid; hooguit op een indirecte manier. De compromisscheppende functie van de partij kent echter wel duidelijke grenzen, zoals bij de ‘vrouwenkwestie’ in de jaren negentig is gebleken, waarbij de kerkelijke cultuur van Gereformeerde Bonders botste op de meer traditioneel ingestelde SGP’ers. Een stem op en overgang naar de RPF en later de ChristenUnie was evenwel relatief eenvoudig. Hier stuitte de bevindelijk gereformeerden op de natuurlijke begrensdsheid van hun groep.

De intrinsieke verwevenheid van de SGP met de reformatische zuil stelt haar intussen wel voor een grote uitdaging. De ‘zuil’ wordt namelijk bevolkt door mensen die evenzeer als ieder ander deel blijken te hebben aan de processen van modernisering en individualisering. De emancipatie is zonet voltooid dan toch een eind op streek, en het isolementsdenken heeft in de netwerksamenleving veel aan betekenis verloren. Een stem op de SGP is daarmee niet meer zo vanzelfsprekend als twintig of dertig jaar geleden. De partij zal daarom nieuwe manieren moeten zoeken om de kiezers uit haar natuurlijke habitat vast te houden. Alleen maar een zacht duwtje in de rug om te gaan stemmen zal in de toekomst niet meer voldoende zijn. Daarmee staat de SGP honderd jaar na dato feitelijk voor dezelfde uitdaging als dominee Kersten in 1918.

4 Van theocratie naar godsdienst-vrijheid

De SGP over religie en politiek

KLAAS VAN DER ZWAAG

De SGP is vanaf het begin een theocratische partij geweest, dat wil zeggen: de vertegenwoordigers beleden Gods bestuur over alle dingen (de letterlijke betekenis van het Griekse woord *theo-cratie*), ook ten aanzien van overheid en politiek. Maar hoe functioneert dat in een tijd waarin vrijheid van godsdienst een grondrecht is? De aanpassing van de partij aan de moderne samenleving is een langdurig en moeizaam proces geweest waarbij de spanningen nog niet opgelost zijn, ook niet in eigen kring.

In dit artikel willen we nagaan hoe de SGP nagedacht heeft over de verhouding tussen religie en politiek.¹ Daarbij worden in deze bijdrage drie tijdvakken onderscheiden. In de eerste plaats is er de oprichtingsfase onder leiding van dominee Gerrit Hendrik Kersten (1918-1946), gevolgd door dominee Pieter Zandt (1946-1961). Kersten stond een actief ingrijpen van de overheid inzake religieuze zaken voor en stelde dat de overheid rechtstreeks gebonden is aan de richtlijnen van de Bijbel. In de tweede periode, onder leiding van de hervormde predikant Hette Abma, die van 1961 tot 1985 partijvoorzitter was en van 1971 tot 1981 voorzitter van de Tweede Kamerfractie, kreeg een meer praktische invulling van christelijke politiek gestalte. Er kwam meer ruimte voor tolerantie van niet-christelijke opvattingen in de samenleving, zonder dat de SGP afbreuk wilde doen aan de door haar gehuldigde theocratische beginselen. In de derde periode, die van de partijleiders Bas van der Vlies (1981-2010) en Kees van der Staaij (sinds 1998 in de Tweede Kamer en vanaf 2010 partijleider), participeert de SGP volop in de democratie en is de partij terughoudender geworden om al te stellige religieuze uitspraken te doen in de politiek. Er is een sterker wordende tendens naar volledige aanvaarding van de godsdienstvrijheid, al heeft de (kleine) behoudende rechtervleugel binnen de partij daar nog steeds moeite mee. In deze bijdrage zal de meeste aandacht uitgaan naar deze laatste periode.

De SGP bevindt zich kerkelijk gezien aan de rechterflank binnen de protestantse wereld. De leden en kiezers van de partij komen vooral uit de zogeheten bevindelijke of orthodoxe kerken, zoals de Protestantse Kerk in Nederland (PKN; met name

¹ Met dank aan het kritisch commentaar van Jan Schippers, directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP. Deze bijdrage is voor een belangrijk deel gebaseerd op mijn proefschrift: K. van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiek? Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de spanning tussen overheid en religie. Een systematisch-historische interpretatie van een 'omstreden' geloofsartikel* (Heerenveen, 1999), 387 en verder, 513 en verder.

de stroming van de Gereformeerde Bond), de Hersteld Hervormde Kerk, de Christelijke Gereformeerde Kerken en de (Oud) Gereformeerde Gemeenten (in Nederland). Dat geldt nog steeds voor de huidige SGP.²

De bevindelijk gereformeerden onderscheidden zich vanouds van de gereformeerden onder leiding van Abraham Kuyper (1837-1920). Deze laatste had met zijn Anti-Revolutionaire Partij (ARP) kerk en staat veel meer van elkaar gescheiden en de vrijheid van godsdienst als een positief gegeven gewaardeerd. De SGP werd daarmee een concurrent van de ARP. Mede op grond van een stringent bijbelse visie op de politiek stond de SGP aanmerkelijk kritischer ten opzichte van de vrijheid van godsdienst, democratie en tolerantie. We willen in dit artikel betogen dat de SGP hierin ruimer is gaan denken, maar dat zij gelijkheid van godsdiensten uiteindelijk blijft afwijzen op grond van de exclusiviteit van het christelijk geloof.

De overheid

Wij geloven dat onze goedertieren God, wegens de verdorvenheid van het menselijk geslacht, koningen, vorsten en overheden ingesteld heeft. Hij wil namelijk dat de wereld geregeerd wordt door wetten en staatsregelingen, opdat de ongebondenheid van de mensen bedwongen wordt en alles in goede orde onder hen toegaat. Hiertoe heeft Hij de overheid het zwaard in handen gegeven tot bestraffing van de boze (Romeinen 13:4) en bescherming van de goede mensen.

En hun taak is niet alleen acht te geven op de openbare orde en daarover te waken, maar ook de hand te houden aan de heilige kerkdienst.³ Ze moet alle afgoderij en valse godsdienst weren en uitroeien, het rijk van de antichrist vernietigen, het koninkrijk van Jezus Christus bevorderen en het Woord van het evangelie overal doen prediken, zoals dat God door ieder geëerd en gediend wordt, zoals Hij in zijn Woord gebiedt.

Voorts is ieder, van welke hoedanigheid, rang of stand hij moge zijn, verplicht zich aan de overheden te onderwerpen, belastingen te betalen, hun eer en eerbied te bewijzen, en hun gehoorzaam te zijn in alle dingen, die niet in strijd zijn met Gods Woord. Ieder moet voor hen bidden opdat de Here hen wil besturen in al hun wegen en opdat wij een stil en gerust leven mogen leiden in alle godsvrucht en waardigheid (1 Timoteüs 2:2).

Hierom wijzen wij de wederdopers en andere oproerige mensen af, en in het algemeen allen die overheden en magistraten verwerpen en de rechtsorde omver willen werpen door het invoeren van gemeenschap van goederen en die de goede zeden, die God onder de mensen heeft ingesteld, verstoren.⁴

Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (1561).⁴

² Toch is de achterban in de laatste jaren verbreed; de toename van het stemmental (33.000 stemmen in 2012 en 22.000 in 2017) is mogelijk terug te voeren op (grotere) steun van evangelischen en rooms-katholieken. Zij voelen zich wellicht aangetrokken tot de SGP vanwege diens uitgesproken en behoudende positie ten aanzien van medisch-ethische kwesties, zoals abortus en euthanasie.

³ De uitdrukking 'heilige kerkdienst' is een vertaling van het Latijnse *sacrum ministerium*. Hiermee doelt deze belijdenis op veel meer dan alleen de eredienst. Het betreft namelijk ook de dienst van de kerk aan het geheel van de samenleving, zoals de zorg voor armen, zieken en onderwijs. Het voorzetsel 'heilig' bakent deze kerkdienst af ten opzichte van de 'algemene' taken van de burgerlijke overheid.

⁴ *Belijdenisgeschriften voor de Protestantse Kerk in Nederland*; ingeleid door dr. Klaas Zwanepol (Zoetermeer/Heerenveen, 2004), 190.

Eerste periode (1918-1961)

De SGP is een politieke partij die artikel 36 van de in 1561 opgestelde Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB) in zijn onverkorte vorm in haar grondslag opgenomen heeft (zie kader). Dit artikel verwoordt de klassiek-gereformeerde visie op de overheid. 'Onverkort' wil zeggen met handhaving van de '21 woorden' die het bevorderen van de ware godsdienst en het weren en uitroeien van de valse godsdienst verwoorden. Het ambt van de overheid is niet alleen acht te geven en te waken over 'de politie' [= de openbare orde], maar 'ook de hand te houden aan den heiligen kerkendienst; om [en hier volgen de 21 woorden] *te weren en uit te roeien alle afgoderij en valse godsdienst, om het rijk van den antichrist te gronde te werpen*, en het Koninkrijk van Jezus Christus te doen vorderen, het woord des Evangelies overal te doen prediken.' De cursieve woorden werden door de synode van de Gereformeerde Kerken in 1905 geschrapt omdat ze in strijd zouden zijn met de eigen aard van de overheid, de scheiding tussen kerk en staat, en de overtuiging dat de Bijbel dwang in zaken van godsdienst verwerpt. In de Nederlandse Hervormde Kerk is dit niet gebeurd, omdat men daar veel meer vasthield aan de eenheid van kerk en staat.

In staatkundig opzicht vertoonde de SGP overeenkomsten met de neocalvinistische ARP en de ethisch-hervormde Christelijk-Historische Unie (CHU), vooral met betrekking tot de goddelijke oorsprong van het gezag. Maar op het punt van de binding van de overheid aan beide hoofdonderdelen van Gods wet (de dienst aan God en de naaste), de nauwe band tussen kerk en staat en de interpretatie van de vrijheid van godsdienst, gingen de wegen tussen deze christelijke politieke partijen uit elkaar.

De expliciete vermelding van artikel 36 ontbrak merkwaardig genoeg in het begin van de SGP. Pas op de algemene vergadering van de partij in 1923 kwam het geloofsartikel voor het eerst expliciet aan de orde. Partijvoorzitter Kersten keerde zich in zijn partijrede tegen de neutrale en in godsdienstig opzicht kleurloze overheid. Hij vond dat de SGP zich over artikel 36 diende uit te spreken. Toch was er een verlegenheid om het artikel historisch en systematisch te duiden, laat staan uit te werken naar de politieke praktijk. Het hoofdbestuur deelde op de algemene vergadering van 1925 mee dat het samenstellen van een officieel rapport 'zeer brede studie' vereiste. Het meende echter wel al bij voorbaat te moeten adviseren het oude artikel te handhaven. Het program van de SGP was volgens het hoofdbestuur gebaseerd op het 'onverkorte' artikel 36, en daarom tegengesteld aan dat van de ARP.

Pas in 1958 werd aan artikel 1 van het Program van beginselen toegevoegd de zinsnede 'en staat mitsdien voor de handhaving van het onverkorte artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis'. Naar het ontbreken van deze zinsnede in de begintijd blijft het gissen. Het eerste beginselprogramma van de SGP in 1918 was vrij snel opgesteld en diende tegelijk ook als verkiezingsprogramma. In discussies met ARP'ers was men ten aanzien van de verhouding overheid en godsdienst snel op dit punt van verschil gestuit en het vervolgens als *identity marker* gaan zien. Men kan ook ver-

moeden dat de theoretische doordenking en de praktische uitwerking ervan meer tijd vergde dan zich eerst liet aanzien. We kunnen wel vaststellen dat dit geloofs-artikel vanaf het ontstaan van de SGP een belangrijke rol speelde. De SGP wilde de klassiek-gereformeerde overheidsnoties naar voren brengen die door de ARP en de CHU onderbelicht zouden zijn en die vond men terug in het ‘onverkorte’ artikel 36.

Grondslag

De grondslag van de SGP is in de honderd jaar van haar bestaan eigenlijk nauwelijks veranderd. De Bijbel als het gezaghebbende Woord van God blijft richtsnoer voor de politiek. Dit staat duidelijk verwoord in artikel 1 van het Program van beginselen. De SGP, aldus een zinsnede in 1918, ‘staat voor de regeering van het volk geheel op den grondslag van de in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening Gods’. Dat geldt ook nu nog. In dat opzicht is de SGP qua theologische grondslag door de decennia heen niet veranderd.

Artikel 2 van het eerste beginselprogramma geeft het doel van de SGP aan, namelijk de beginselen van Gods Woord op staatkundig terrein tot ‘meerdere erkenning’ te brengen. Daarbij is het streven niet zozeer gericht op een meerderheid van kiezers, als wel op de handhaving en doorwerking van de beginselen. De SGP wil zich vooral als een beginselpartij profileren, niet als een belangen- of machtspartij.

De rol van de overheid komt expliciet aan de orde in de artikelen 3, 4 en 5 van het beginselprogramma. Artikel 3 stelt dat de overheid bij de gratie Gods regeert en haar gezag niet kan ontlenen aan het volk, wat een duidelijke afwijzing impliceert van de zogeheten volkssoevereiniteit. Artikel 4 zet uiteen dat de overheid ook in haar ambt naar Gods wet geoordeeld zal worden en daarom voor de naleving van deze wet zorg dient te dragen. Concreet is deze gedachte in dit artikel uitgewerkt met betrekking tot het vloeken, de zondagsrust, de eed, misbruik van alcoholische drank, de openbare zedelijkheid en de staatsloterij. Het artikel wil in alle samenkomsten het verbreiden van beginselen verbieden die de eer van God en het gezag van de overheid ‘aanranden’.

In artikel 5 komt de theocratische gedachte naar voren. Uit wetgeving en bestuur moet de overheid weren wat de prediking van het Evangelie belemmert of krenkt. Zij dient ‘de kerk van Christus’ (die overigens niet nader geconcretiseerd wordt) te beschermen en naar ‘eigen rechten’ te behandelen. Uit de artikelen 4 en 5 blijkt dat de overheid een taak heeft om de boodschap van de Bijbel – samengevat met de woorden van (Gods) wet en Evangelie – ook bekend te maken in de samenleving.

Wordt in de eerste vijf artikelen de nadruk gelegd op de belangrijke en actieve taak van de overheid ten aanzien van godsdienstige opvattingen in het publieke domein, de andere artikelen van het beginselprogramma benadrukken vooral de terughoudende rol van de overheid ten aanzien van het sociaaleconomische leven. Dat blijkt bijvoorbeeld bij de armenzorg (die meer tot de taak van de kerk behoort), de invoering van de verplichte vaccinatie (die de vrijheid van geweten zou aantasten), de ‘onwettige dwang’ van de sociale wetten en het economische toezicht van

de staat, dat het particulier initiatief belemmert. Ook mag de overheid pas een actief beleid voeren op het terrein van het onderwijs als de ouders het laten afweten.

Over het geheel genomen toonde het beginselprogramma van de SGP ten tijde van haar oprichting overeenkomst met dat van de ARP, vooral wat betreft de goddelijke oorsprong van het gezag en de keuze voor de staatsvorm (een zogeheten 'getemperde monarchie', een democratisch ingevulde visie op het koningschap). De verschillen spitsen zich toe op de rol van de overheid op het gebied van de godsdienst. De ARP stelde – in de lijn van Kuyper – dat de overheid zich dient te onthouden van rechtstreekse bemoeiing met de godsdienstige ontwikkeling van de natie. De SGP bindt daarentegen de overheid nadrukkelijk aan Gods Woord, in onderscheid met Kuyper, die deze verbinding indirect legt, namelijk via het geweten van de bewindspersonen en parlementariërs. Of men deze binding binnen de partij nu theocratisch of bibliocratisch wil noemen,⁵ in beide gevallen is er voor de overheid een duidelijke taak weggelegd voor het bevorderen en naleven van Gods geboden in het publieke domein van de samenleving.

De godsdienstige taak van de overheid in het SGP-programma blijft in algemene bewoordingen geformuleerd en wordt weinig expliciet uitgewerkt. Ondanks het onduidelijke begin inzake de bezinning op artikel 36 wilde de SGP zich vooral op dit punt profileren. De partij benadrukte dat zij sinds haar oprichting dit artikel in zijn 'onverminkte' vorm onderschreef, zoals met name dominee Zandt dit placht te zeggen.⁶ De SGP zag zichzelf als een partij die zich tegen zaken keerde die door de antirevolutionairen en christelijk-historischen in toenemende mate werden toegelaten, zoals propaganda voor het ongeloof, godslastering, het gezantschap bij de paus en de openbare processie van rooms-katholieken. In de SGP-optiek waren antirevolutionairen en christelijk-historischen 'afgeweken' partijen, waarbij de ARP steeds als eerste genoemd werd en daarna de CHU. Het onverminkte artikel 36 zou ook de basis voor één grote protestants-christelijke partij moeten vormen, een partij gestoeld op de gedachte dat de overheid zich in het besturen van land, gewest en gemeente onvoorwaardelijk behoorde te richten naar Gods Woord.⁷

Kerk en staat

De SGP legde vanuit haar verbondenheid met artikel 36 de nadruk op de samenwerking tussen kerk en staat ten behoeve van een theocratisch in te richten samenleving. Volgens Kersten was de eis van artikel 36 ook na het schrappen van de 21 woorden door de gereformeerde synode in stand gebleven. Dat betekende con-

⁵ W. Fieret kiest voor de term bibliocratie (zie de ondertitel van zijn proefschrift *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal* (Houten, 1990)) in plaats van het woord theocratie. Zie voor de discussie over de term bibliocratie dan wel theocratie: L.M.P. Scholten, 'Om een staat met de Bijbel', in: W.Chr. Hovius e.a., *Van Goedertierenheid en Trouw. 75 jaar Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1993* (Den Haag, 1993), 81-102; 84.

⁶ P. Zandt (bijgewerkt door C.N. van Dis), *Uiteenzetting van de artikelen van het Beginselprogramma der Staatkundig Gereformeerde Partij*, deel II ('s-Gravenhage, 1965), 27.

⁷ *De Banier*, 22 maart 1962.

creet dat de overheid de ‘aloude’ Gereformeerde Kerk diende te beschermen. Kersten sprak zich er echter nooit duidelijk over uit welke kerk of kerkelijke denominaties die zouden moeten zijn in de samenleving van de twintigste eeuw.

De roeping van de overheid op politiek én kerkelijk terrein betekende niet dat de vrijheid van de kerk mocht worden beknot. Inmenging van de overheid in kerkelijke aangelegenheden was volgens Kersten ongeoorloofd. Juist op grond van artikel 36 hadden de leiders van de Reformatie, zoals de Frans-Zwitserse predikant Johannes Calvijn, een dergelijke inmenging zelfs bestreden. De SGP wenste de overheid geen rechten in, maar wel plichten omtrent de kerk toe te kennen. In weerwil van de gewenste samenwerking tussen staat en kerk, bleef de kerk wel onafhankelijk van de overheid. Omgekeerd mocht de kerk niet iets aan de overheid opleggen. Artikel 36 gaf geen bevel van de kerk aan de overheid, maar was een belijdenisdocument, waarin de kerk de roeping van de overheid overeenkomstig Gods Woord had vastgelegd.⁸

De SGP stond dus een visie voor die kerk en staat qua aard en bevoegdheid duidelijk van elkaar onderscheidde. Het ging om een institutionele scheiding, die onderlinge samenwerking niet uitsloot. Scheiden hield dus niet in dat kerk en staat geen boodschap meer aan elkaar hadden. Theocraten kennen een adviserende en voorlichtende rol toe aan de kerk ten opzichte van overheid en samenleving; de overheid heeft een zelfstandige verantwoordelijkheid. Bij de SGP is theocratie dus geen vorm van ‘priesterheerschappij’.

Niet alleen keerde Kersten zich principieel tegen een absolute scheiding van kerk en staat, ook voerde hij daarvoor historische redenen aan. Kerk en overheid waren in het verleden niet van elkaar los te maken, vooral niet in wat hij noemde het ‘historisch calvinistisch Nederland’. Hier was niet de kerk in de staat gesticht, maar had de staat veeleer zich opgetrokken aan de kerk. Kersten was een overtuigd aanhanger van de gedachte van Nederland als ‘Israel van het westen’, bevoorrecht door God met de Gereformeerde en later Hervormde Kerk en een godvruchtig vorstenhuis, het zogeheten ‘drievoudig snoer’: God, Nederland en Oranje. Hij noemde het Nederlandse volk een ‘bondsvolk’, in die zin dat God een verbond met Nederland had gesloten.⁹

⁸ *De Banier*, 18 januari 1932.

⁹ Een en ander betekende een felle afwijzing van de Rooms-Katholieke Kerk. Als een rode draad door het levenswerk van Kersten liep de waarschuwing voor het gevaar van Rome, ‘onze vijand van de dagen onzer landsgeboorte’. Nederland was immers volgens hem ontstaan in de strijd tegen Rome en had zijn vrijheid bevochten op de brandstapels. In de loop van de jaren dertig van de twintigste eeuw beschouwde Kersten Rome zelfs als een groter gevaar dan het nationaal-socialisme. Hij zag in de wetgeving steeds meer de opmars van het rooms-katholicisme. In zijn partijrede *Als een eenig man!* (1939) noemde Kersten Rome voor elke staat het grootste gevaar voor het zelfstandig voortbestaan. Voor Kersten stond Rome op het punt de wereldmacht te grijpen. E.G. Bosma merkt in zijn proefschrift over de bevindelijke gereformeerden en het nationaal-socialisme op dat Kersten in bijna alle partijredes van de jaren twintig en dertig zijn pijlen richtte op Rome, de overige confessionele partijen, de sociaaldemocratie en het communisme. Voor het fascisme in Italië en nationaal-socialisme in Duitsland was er tot 1934 geen aandacht. Rome zou volgens vele bevindelijke gereformeerden erop uit zijn om Nederland onder het morele juk van de paus te brengen. Zie idem, *Oude waarheid en nieuwe orde. Bevindelijke gereformeerden en het nationaalsocialisme 1920-1950* (Apeldoorn, 2015), 31 en 585.

Vrijheid van geweten en van godsdienst

Staat theocratie niet op gespannen voet met de vrijheid van geweten en van godsdienst die in de twintigste eeuw steeds meer ingang vonden? We moeten vaststellen dat de SGP die laatste vrijheid niet royaal kon accepteren, integendeel zelfs: de partij wilde van overheidswege elke vorm van losbandigheid verbieden die geen rekening hield met Gods wet in het publieke leven. Het moderne vrijheidsbegrip verschilt van het traditionele of christelijke vrijheidsbegrip dat de SGP voorstaat. Vrijheid is volgens de partij niet onbepaaldheid of grenzenloosheid. Voor haar functioneert vrijheid in gebondenheid aan de wet van God. Het gereformeerde voorgeschlachte streed tegen Spanje weliswaar voor de vrijheid van geweten, en dan vooral opgevat als de vrijheid om God naar Zijn Woord te dienen, maar niet om in het publieke leven te leren of te propageren wat strijdig was met Gods eer en waarheid.

Toch heeft de SGP – met name in het verzet tegen de sociale verzekeringswetten – zich herhaaldelijk beroepen op de vrijheid van geweten, een vrijheid die door staatsdwang in gevaar werd gebracht. De vrijheid van geweten had Nederland bevochten in de strijd tegen Spanje en Rome. Het waren de beginselen van de Hervorming die het land tot vrijheid en zelfstandig bestaan hadden gebracht. Kersten sprak zelfs van de ‘puriteinse vrijheden’ van het volk, dat wil zeggen de vrijheden waarvoor de Nederlandse vaders hadden gestreden: de vrijheid van het geweten, om God te dienen naar zijn Woord.¹⁰

De historica Amanda Kluvelde schrijft in haar in 2017 verschenen studie over gewetensvrijheid (waarvoor zij een studiebeurs van het Wetenschappelijk Instituut van de SGP ontving) dat Kersten als eerste voorman in de SGP het begrip gewetensvrijheid, zoals te vinden in de Reformatie en de belijdenisgeschriften, handen en voeten gaf. Hij koppelde ze aan actuele kwesties, waardoor het begrip niet minder gewichtig maar wel meer hanteerbaar werd. Kersten was volgens Kluvelde getrouw aan de overheid, behalve wanneer deze de wetten van God niet handhaafde of daartegen inging. Dat leidde in haar optiek soms tot een vorm van anti-etatisme, in die zin dat Kersten geen invloed van de staat toekende op het economische en maatschappelijke leven. Tegelijkertijd kende hij ruime bevoegdheid toe aan een christelijke overheid als het ging om het gezag van de Bijbel als het onfeilbare Woord van God in het publieke domein.¹¹ Kersten vond dat de eer van God een motief was om lijdzaam verzet te plegen. Het was volgens hem zelfs de plicht van de burger om in verzet te komen op het moment dat de wet van de overheid in strijd komt met het gebod van God.¹²

Deze ambivalente visie op religieuze vrijheid heeft de SGP regelmatig het verwijt opgeleverd als zou de partij intolerant zijn en zelfs een dictatuur nastreven. Het oude artikel 36 deed volgens Kersten echter in niets tekort aan de vrijheid van geweten, maar onderscheidde deze wel van de vrijheid van openbare godsdiensttoe-

¹⁰ Van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt?*, 395 en verder.

¹¹ A. Kluvelde, *Gewetensvrijheid in het geding. Het relationele geweten ondervraagd* (Apeldoorn, 2017), 90.

¹² Ibidem, 98.

fening. Artikel 36 beoogde in zijn ogen niet alle soorten ketterijen of afwijkingen van de leer te bestrijden: het ging daarbij alleen om expliciete en openbare afgoderij, valse godsdienst en het rijk van de antichrist. Van inquisitie en foltering wilden de reformatoren niet weten. De belijdenis spreekt immers niet van personen maar van zaken, zo betoogde Kersten. Alleen wanneer aanhangers van valse godsdiensten openlijk propaganda maakten voor hun opvattingen, moest de overheid haar dwingende macht gebruiken om dit te verbieden en zo nodig straffend optreden.¹³

Kersten en zijn geestverwanten waren soms ambivalent aangaande de vraag hoe concreet het godsdienstig beleid van de overheid zou moeten zijn. De partij pleitte niet voor het sluiten van rooms-katholieke kerkgebouwen, maar dacht wel aan het verbieden van processies, omdat dit een openlijke annexatie van het publieke terrein betrof. Ook de doodstraf sloot ze niet uit als het ging om het propageren van godslasterlijke ketterijen, maar tegelijkertijd stelde zij onverminderd dat het in de eerste plaats moest gaan om een strijd tegen zaken, dat wil zeggen het weren van ketterijen uit het publieke leven, in plaats van het elimineren van personen. Bovendien moest de partij niets hebben van foltering en het uitoefenen van wreedheden. Het bleef echter onduidelijk waar de SGP de grens trok in het verbieden van niet-protestantse godsdiensten in het publieke leven. Welke waren wel en welke niet geoorloofd?¹⁴

Tweede periode (1961-1981)

Door het optreden van Kersten en zijn collega Zandt in de Tweede Kamer kreeg artikel 36 in zijn onverkorte vorm al snel bekendheid in de Nederlandse politiek. Dat ging veranderen in de tweede periode van de geschiedenis van de SGP: die van de hervormde predikant Abma, die van 1963 tot 1981 zitting had in de Tweede Kamer en partijvoorzitter was tot 1987. De partij bleef vasthouden aan artikel 36 en het daarin verwoorde theocratische beginsel, maar de toonzetting werd duidelijk praktischer, meer eigentijds geformuleerd en minder massief dan ten tijde van Kersten. Theocratie is niet slechts een politiek program, maar betekent een genadig geschenk van Gods liefde, aldus Abma. Er is volgens hem theocratie, krachtens het feit dat God over alle dingen regeert, maar theocratie moet, als het goed is, ook hoe langer hoe meer gerealiseerd worden. Theocratie is een zaak van werkelijkheid én wenselijkheid. Het eerste slaat op Gods albestuur, het tweede verwijst naar de plicht van alle volken om voor God te buigen. Het is geen mooi ideaal dat we najagen, zegt Abma, omdat het een illusie is aan te nemen dat God niet zou regeren. Hij keert het juist om: door de zonde zijn de mensen van de 'ware werkelijkheid', het leven met God, vervreemd en 'irreëel' geworden.¹⁵

¹³ *De Banier*, 5 juni 1929.

¹⁴ J.J.B. Stap, *De SGP voor 1940*. Utrechtse Historische Cahiers, 6 (1985), nr. 3, 36.

¹⁵ H.G. Abma, *Een kabinetsperiode. Commentaar op het politieke gebeuren van 1973-1977* (Den Haag, 1977), 74.

De betekenis van theocratie is voor Abma niet alleen historisch, maar ook toekomstig. De invloed van de hervormde theoloog Arnold van Ruler en zijn denken ‘vanuit het einde’ (de voltooiing van de wereld vanuit Gods perspectief) is bij Abma aanwijsbaar. De aarde is het eigendom van God, waarbij het koninkrijk van God einddoel en bestemming is van de wereld.¹⁶ Theocratie is ook niet in strijd met monarchie of democratie of welke regeringsvorm dan ook. Er ontstaat alleen een conflict tussen theocratie en democratie wanneer de democratie absoluut wil zijn en het volk de soevereiniteit van God betwist en zichzelf tot een god verheft. Democratie bestaat in de goede zin van het woord wanneer mensen met Christus over alle schepselen regeren. Abma wil democratie en theocratie duidelijk in harmonie met elkaar brengen.¹⁷

Abma verwerpt theocratie als regeringsvorm. Theocratie doelt volgens hem op de onderhouding van Gods geboden. De overheid is ‘dienaressen Gods’, ongeacht of zij dat erkent of niet. De overheid is geen slaaf van mensen of vazal van de kerk, maar heeft een zelfstandig karakter en is zelf verantwoording schuldig aan God.¹⁸ ‘Gereformeerd’ in staatkundige zin houdt volgens Abma in dat de levensterreinen niet van elkaar worden gescheiden. Kerk en staat hanteren dezelfde maatstaf overeenkomstig een en dezelfde wet, maar de manier waarop zij dat doen, verschilt. Het ‘zwaard van de overheid’ – een gereformeerde term die het geweldsmonopolie van de staat uitdrukt – is niet hetzelfde als het ‘zwaard van de Geest’, de manier waarop God mensen innerlijk verandert. De overheid beschikt niet over de instrumenten om de harten van mensen te kennen of te veranderen.¹⁹

Opvallend is de aandacht die Abma heeft voor de functie van de kerk ten aanzien van het overheidsoptreden. Hij preciseert niet welke specifieke kerk in het geding is (zoals ook Kersten dat niet deed), maar het gaat hem om die kerk die zich stelt op de grondslag van Gods Woord en de gereformeerde belijdenis. Abma wil de taak van de overheid niet beperken tot die van ‘nachtwaker’. Natuurlijk dienen recht, orde en veiligheid te worden nagestreefd, maar dit is niet meer dan het werken aan de omtrek. Als er niet naar het middelpunt toegewerkt wordt, zal ook de omtrek eronder lijden. Want wie zal straks uitmaken wat goed en kwaad is? En hoe zal men de goeden moeten beschermen en de kwaadwillenden beteugelen?²⁰ Abma verwijst ook naar de profetische bemiddeling door de kerk. De overheid kan het best de wet van God hoog houden wanneer zij bij het hanteren van de normen van Gods wet verwijst naar de kerk.²¹ Kerk en overheid moeten in wederzijdse hulpverlening elkaar dienen, met eerbiediging van elkaars gezag, dat hen door God verleend is.²²

¹⁶ *De Banier*, 17 februari 1977.

¹⁷ ‘De democratie in de goede zin van het woord is een functie van de theocratie’, aldus Abma, in: *Een kabinetperiode*, 74.

¹⁸ *De Banier*, 4 november 1971.

¹⁹ *De Banier*, 22 mei 1975.

²⁰ *De Banier*, 1 mei 1980.

²¹ H.G. Abma, *Tien woorden ethiek* (Kampen, z.j.), 30.

²² H.G. Abma, ‘Artikel 36: Belijdenis of Politiek Program?’, deel 1, in: *Onderling Kontakt*, 4 (1963), nr. 1 (maart), 7.

Affiche voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1977.

In de periode van Abma als partijvoorzitter werd het politieke denken binnen de SGP meer toegespitst op de praktijk. Er kwam een generatie politici op die meer de nadruk wilde leggen op de praktische politiek dan op het getuigen. Dat had te maken met de verandering van het politieke ambacht. De nieuwe generatie was meer gericht op zakelijk besturen met de daad, dan op het geven van een principieel getuigenis in woorden. De inhoud bleef voor de SGP dezelfde, maar de vorm werd eigentijdser en meer gerelateerd aan de veranderde tijdsomstandigheden. Goede christelijke politiek was volgens Abma geen napraten of uit het hoofd leren van uitspraken van geachte voormannen, maar het zoeken naar passende antwoorden in zich wijzigende situaties. De partij wil niet alleen maar het oude vertrouwde repe-teren. Abma keerde zich tegen de gedachte dat het leven van alledag in een 'grijselijk keurslijf' zou gesnoerd worden wanneer de SGP-opvattingen zouden zegevieren.²³

Het 'realisme' bij Abma, waarin ook bijvoorbeeld de consumptiemaatschappij werd gekritiseerd en niet alleen de tot dan toe gebruikelijke zonden van crematie,

²³ Van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt?*, §12.

loterij, zedeloosheid, enzovoorts, wekte bij de behoudende flank van de partij gevoelens van ‘verraad’ ten opzichte van Kersten en Zandt.²⁴ De in 1969 opgerichte Landelijke Vereniging van Bezwaarden in de Staatkundig Gereformeerde Partij leidde in 1977 tot de Landelijke Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde beginselen. Het innemen van een ander standpunt dan door Kersten en Zandt werd beschouwd als het verlaten van de beginselen. Met name op de uiterst rechterflank van de gereformeerde gezindte blijft men tot op de dag van vandaag voortdurend moeite hebben met veranderingen in de samenleving en in de kerk.²⁵

Derde periode (vanaf 1981)

Na de periode van Abma gaat de discussie over theocratie voort onder de politici Henk van Rossum (1981-1986) en Bas van der Vlies (1986-2010). We zijn dan in de derde periode van de SGP aanbeland. Inzichtgevend in het denken van de SGP is de nota uit 1993 over de visie van de partij op de aard en omvang van de overheidstaak in de samenleving.²⁶ De taak van de overheid wordt hierin positief verbonden met de cultuuropdracht (de roeping van de christen om de schepping te bewaren en heilzaam te beheren), al moet de overheid ook in de eerste plaats door de zondeval de mensen tegen elkaar beschermen en de orde handhaven. Zij is gebonden aan Gods wet en moet dienstbaar zijn aan de voortgang van het rijk van Christus. Bijbels gezien heeft de overheid ten minste vier taken: 1. de zorg voor de onderhouding en handhaving van Gods geboden; 2. het tegengaan van het lasteren van Gods naam; 3. de zorg voor veiligheid en rechtszekerheid (het belang van defensie en justitie); en 4. de zorg voor de (economisch en sociaal) zwakken in de samenleving.²⁷

De SGP staat in deze nota een ‘strikte scheiding’ tussen staat en maatschappij voor. De overheid is dienaar van God en die opdracht kan zij niet delen met allerlei maatschappelijke verbanden. Ten aanzien van de relatie tussen kerk en overheid handhaaft de partij de taak van de overheid om de ware religie te bevorderen, onder andere door voorwaarden te scheppen voor de evangelieverkondiging, en de valse religie uit het publieke leven te weren.²⁸ De overheid heeft ten aanzien van de ware religie een voorwaardenscheppende rol, maar ook ten aanzien van het christelijk-ethisch handelen (zoals op het gebied van het cultuurbeleid en de gezondheidszorg). Daarbij mag de overheid zich nooit mengen in de interne organisatie van de

²⁴ J. Zwemer, *Het gevaar van het hellend vlak. De Gereformeerde Gemeenten en de SGP in historisch perspectief* (Kampen, 1994), 31.

²⁵ De voorzitter van de Landelijke Stichting, P.H. op 't Hof, kritiseerde in 2017 nog het feit dat de overheid zowel het bijzonder als het openbaar onderwijs financiert. De christelijke scholen bestaan weliswaar dankzij de gelijkberechtiging van beide scholen, maar vanwege het ‘alleenrecht’ van God dient volgens hem de overheid alleen gereformeerde scholen te bekostigen. Al zou een revolutie uitbreken als de overheid dit in praktijk zou brengen, het is toch de plicht van de overheid die kant uit te werken (*Reformatisch Dagblad*, 16 mei 2017).

²⁶ H.F. Massink e.a., *Dienstbaar tot gerechtigheid. SGP-visie op de aard en omvang van de overheidstaak* (Houten, 1993).

²⁷ Ibidem, 33.

²⁸ Ibidem, 92.

kerk. De kerk heeft op haar beurt de overheid te wijzen op de morele eisen die God in zijn Woord aan het overheidsbeleid stelt.²⁹

In 1994 verscheen de SGP-nota *Theocratische politiek*, waarin op de verwarring rond de term theocratie wordt ingegaan. Bezwaren tegen dit begrip kunnen volgens de nota niet worden losgezien van de invloed die Van Ruler heeft gehad in staatkundig gereformeerde kring. L.M.P. (Bert) Scholten constateert sinds de jaren zestig een hervormde invloed in het spreken over theocratie en een andere benadering van artikel 36 dan de tot dan toe gebruikelijke. Er is volgens hem (vooral sinds Abma) een neiging om van theocratie ‘christocratie’ (regering door Christus) te maken en de politieke overheden te binden aan Christus als Middelaar in plaats van aan de almachtige God.³⁰ Kortom, er zou sprake zijn van een afwijking van de traditioneel-gereformeerde visie op theocratie. Ongetwijfeld speelde Scholtens bezwaar tegen een te brede hervormde en te weinig expliciet-gereformeerde invloed op de SGP een rol.

De nota stelt dat de SGP niet pleit voor een theocratisch stelsel, maar voor theocratische politiek, zoals de titel aanduidt. Zij typeert theocratische politiek als ‘het streven naar een bestel waarin de overheid zich onderwerpt aan het Woord van God’.³¹ Zo impliceert het theocratisch *ideaal* het streven naar een dergelijke situatie.³² De nota concludeert verder dat er in de geschiedenis van de partij sprake is van een consistente lijn als het gaat om theocratische politiek. De gebondenheid van de overheid aan het Woord van God is het ‘centrale politieke motief’ van de SGP geweest. De theocratie is een norm en geen vorm. Dit sluit een democratische besluitvorming niet uit, al wordt het overheidsbeleid door de theocratie wel principieel genormeerd. Theocratische politiek wortelt in en maakt deel uit van een allesomvattende levens- en wereldbeschouwing: het christelijk geloof. ‘De Heere regeert en staat boven alle machten’, zo is de kern daarvan uit te drukken.³³

De invloed van Van Ruler was vooral bij jongere intellectuelen in de SGP in de jaren zestig en zeventig aanwezig, onder anderen bij Gerrit Holdijk, in 2015 overleden. Deze SGP-senator heeft in de lijn van Van Ruler gewezen op het samenspel en de twee-eenheid van kerk en staat. Hij zegt dat de enige ‘veilige’ vereniging van waarheid en macht in de theocratie ligt. Kerk en staat zijn de instrumenten waarmee God wil regeren.³⁴

Toenemende verlegenheid

Intussen heeft de verdergaande secularisatie van de samenleving de SGP behoorlijk in verlegenheid gebracht met betrekking tot de politieke vertaling van artikel 36.

²⁹ Ibidem, 94.

³⁰ Van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt?*, 517.

³¹ H.F. Massink e.a., *Theocratische politiek. Principes, geschiedenis en praktijk* (Houten 1994), 21.

³² Ibidem, 21.

³³ Ibidem, 104.

³⁴ Zie de twee in 2016 uitgegeven nieuwe delen van Van Rulers werk over theocratie: *De theocratie en Cultuur, samenleving, politiek, onderwijs. Verzameld werk*, deel 6A en 6B (Zoetermeer, 2016). Inzichtgevend is J.P. de Vries, *Een theocratisch visioen. De verhouding van religie en politiek volgens A. A. van Ruler* (Zoetermeer, 2011).

Toch is de partij in weerwil van deze situatie de bezinning op de taak van de overheid niet uit de weg gegaan. In de officiële publicaties blijft het onverkorte artikel 36 gewoon gehandhaafd.

Gereformeerde theocraten belijden boven alles Gods soevereiniteit, het hoogste gezag afkomstig van God, zo poneert de huidige leider Van der Staaij in de lijn van Abma. Zijn Bavincklezing uit 2005 is te zien als een apologie van het klassiek-gereformeerde politieke denken, ook en juist in een democratisch bestel. Hij zette zijn visie bovendien uiteen in het licht van het islamitisch geïnspireerde geweld dat zich met name vanaf 2001 manifesteerde en religie, vooral haar orthodoxe vormen, in de verdachtenbank plaatste.

De continuïteit in deze periode met die van Abma overheerst. Theocratie als belijdenis van de soevereiniteit van God staat in de eerste plaats onverzoenlijk tegenover volkssoevereiniteit, maar niet tegenover democratie, de grondwettelijk gereguleerde zeggenschap van het volk, aldus Van der Staaij.³⁵ Theocraten staan in de tweede plaats voor de binding van de overheid aan de wet van God. De beslissende normen voor goed en kwaad, voor recht en onrecht, zijn door de soevereine God gegeven tot welzijn van de samenleving. Dat is 'theonomie', heerschappij van de wet van God. Theonomie staat niet tegenover democratie, maar tegenover autonomie, het zichzelf tot wet zijn. Als derde dimensie van het theocratisch belijden noemt Van der Staaij de interactie tussen kerk en staat, een overheid die kleur bekent. Dat staat niet tegenover democratie, maar wel tegenover een rigoureuze scheiding van kerk en staat, waarbij godsdienst achter de voordeur wordt teruggedrongen.³⁶

Binnen de SGP lijkt sinds het einde van de twintigste eeuw de discussie over theocratie alleen maar te zijn toegenomen, gezien de vele artikelen en studies die over dit onderwerp nog steeds verschijnen. Dat heeft mede te maken met de opkomst van de islam, die ook theocratische pretenties koesterde, in dit geval de samenleving wilde inrichten volgens de richtlijnen van de Koran of de sharia. Ondanks het feit dat er verschillende visies binnen de islam op theocratie bestaan – waar we in dit bestek niet uitgebreid op in kunnen gaan – is wel doorslaggevend de gedachte dat het politieke leven voor een belangrijk deel gestempeld moet worden door de godsdienstige normen.

Tegen de achtergrond van deze ontwikkeling wil de SGP zich nadrukkelijk onderscheiden van de islamitische theocratie. Theocratie bij de islam komt volgens Van der Staaij neer op heerschappij door geestelijken, een versmelting van kerkstaat en staatskerk. Een dergelijke vermenging van wereldlijk en geestelijk, kerkelijk gezag wordt in de gereformeerde theocratische benadering niet voorgestaan, zo stelt de SGP-leider. Kerk en staat hebben beide hun eigen unieke verantwoordelijkheid. Binnen de orthodoxe varianten van de islam ontbreekt het volgens hem aan de religieuze legitimatie om de gedetailleerde sharia-voorschriften flexibel te verta-

³⁵ C.G. van der Staaij, *Theocratie en democratie* (Den Haag, 2005), 20.

³⁶ Ibidem, 21.

len naar de behoeften van de eigen tijd. Juist het niet-universeel achten van de theocratische burgerlijke wetgeving uit het Oude Testament biedt daarentegen ruimte voor een flexibele, op de eigen tijdomstandigheden betrokken invulling van bijvoorbeeld het burgerlijk recht en het strafrecht.³⁷

De SGP is soms – met name van de zijde van GroenLinks – vergeleken met de Taliban, die niet schroomden om hun tegenstanders met het zwaard te doden. De SGP erkent ook het ‘zwaard der overheid’ ofwel haar geweldsmonopolie, zoals we zagen, maar was zeer terughoudend om personen met afwijkende godsdienstige opvattingen te doden – zeker niet om het ‘enkele feit’ van een afwijkende opvatting. Het moet dan ook gaan om gedrag dat de orde en veiligheid van de samenleving ontwricht. En dat had alles te maken met de door de SGP gekoesterde vrijheid van geweten, die het praktiseren van fysiek geweld uitsloot.

De visie van de SGP op de kerk blijft ambivalent. Als uitvloeisel van haar theocratisch beginsel zou de partij één publiek erkende gereformeerde kerk moeten nastreven, die zich tot overheid en volk richt, zo formuleert de politicoloog Joop Hippe het staatkundig gereformeerde ideaal.³⁸ Maar hoe die kerk eruit zou moeten zien, blijft onduidelijk. SGP-vertegenwoordigers hebben er wel op gewezen dat realisering van artikel 36 een kerkelijke reformatie vooronderstelt die zou moeten leiden tot één, ongedeelde, nationale gereformeerde kerk. Die ene nationale kerk blijft de vooronderstelling van artikel 36, zoals het schrappen van de 21 woorden rechtstreeks voortvloeide uit de verbreking van de eenheid van deze kerk, het doorsnijden van de band tussen kerk en volk.³⁹ De kerkelijke verdeeldheid bemoeilijkt echter de effectieve doorwerking van artikel 36 NGB.

Theocratie en tolerantie

We signaleerden in het bovenstaande het verwijt van intolerantie met betrekking tot de SGP. De partij is regelmatig verweten dat ze niet democratisch zou zijn, juist vanwege haar theocratische pretenties.⁴⁰ Hierop valt te antwoorden dat Ruud Koole en andere politieke wetenschappers theocratie doorgaans beschouwen als een stelsel, tegengesteld aan democratie. Wanneer democratie niet wordt beperkt tot volkssoevereiniteit, maar ook wordt opgevat als een stelsel dat bescherming van grondrechten (de liberale interpretatie) beoogt, dan is Kooles opmerking dat de SGP niet democratisch is, niet juist. Volgens de partij kan een democratie niet goed functioneren los van de rechtsstaat, waarin iedere burger in gelijke mate het nut van grondrechten zou mogen genieten (gelijkheid voor de wet). Hedendaagse gereformeerde

³⁷ Ibidem, 14.

³⁸ J. Hippe, ‘GPV, SGP en de vrijheid van de burgers. Enige verkenningen’, in: R.A. Koole (red.), *Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1989), 73–101; 78.

³⁹ G. Holdijk, ‘Politiek is godsdienst’, in: *Zicht* 20 (1994), nr. 4–5, 145–153; 149.

⁴⁰ Zie R. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1996), 129. ‘Nog steeds huldigt de SGP een theocratische opvatting en is zij in die zin niet democratisch’. Omdat artikel 36 NGB nog immer onverkort geldt, wordt volgens hem vrijheid van godsdienst en levensovertuiging daardoor in feite afgewezen.

theocraten willen zich binnen de kaders van de democratische rechtsstaat bewegen. De partij respecteert deze laatste niet noodgedwongen, maar naar haar zeggen oprecht.⁴¹ De formele waarborgen van de rechtsstaatgedachte zijn echter niet toereikend, maar vragen om een theocratische verbinding met de inhoudelijke eisen van de wet van God, die een onwrikbare grondslag voor recht en moraal bieden.⁴²

Vanwege het verwijt van intolerantie, heeft de SGP zich regelmatig uitgesproken over de vrijheid van geweten en van godsdienst. Voor de partij heeft het theocratisch beginsel steeds ingehouden een afwijzing van de godsdienstvrijheid en het verdedigen van (alleen maar) de gewetensvrijheid.⁴³ In de in 1994 verschenen nota *Gewetensvrijheid. Bijbels en staatkundig gereformeerd aspect van een grondrecht* wordt het onderscheid tussen beide vrijheden weliswaar gehandhaafd, maar toch ook weer genuanceerd. De nota beroept zich op het functioneren van de partij in een parlementaire democratie en op de grondwettelijke waarborging van de godsdienstvrijheid.⁴⁴ De SGP zal ook het beroep van niet-christenen op gewetensvrijheid moeten erkennen, vanwege de algemene waarden van recht en gerechtigheid, die als een blijk worden gezien van Gods 'algemene genade', zijn algemene bestuur van de wereld. Toch zijn de geboden van God bepalend voor de grenzen van de geestelijke vrijheid.⁴⁵

In de eerder verschenen SGP-nota *Dienstbaar tot gerechtigheid*, die het begrip gerechtigheid verder uitwerkt, wordt opgemerkt dat wie gewetensvrijheid voorstaat, praktisch gezien moeilijk kan ontkomen aan het toekennen van een 'zeke-re mate van godsdienstvrijheid'.⁴⁶ Hier is sprake van een ontwikkeling naar een positievere houding ten opzichte van de godsdienstvrijheid. De SGP waardeert de klassieke grondrechten (zoals vrijheid van godsdienst, van meningsuiting, enzovoorts), die gedefinieerd worden als vrijheden van burgers die tegenover de overheid beschermd moeten worden. De partij wil, aldus bovengenoemde nota *Dienstbaar tot gerechtigheid*, de grondrechten 'niet zonder meer' afwijzen, maar plaatst wel er wel kritische noties bij, voor zover daaraan een humanistische visie ten grondslag ligt. Het streven naar godsdienstvrijheid is positief te waarderen, maar dan niet om elke religie publiekelijk op gelijke voet toe te laten, maar omdat de godsdienstvrijheid oorspronkelijk de vrijheid inhield om God overeenkomstig zijn Woord te kunnen dienen. De vrijheid van godsdienst heeft een duidelijke grens wanneer we vervolgens lezen dat de overheid een voorwaardenstapende taak heeft ten aanzien van de ware religie. 'Zij dient de ware religie te handhaven en te bevorderen. Verschijnselen die dit frustreren, voor zover deze publiek zijn, heeft de overheid te weren'.⁴⁷

41 Van der Staaij, *Theocratie en democratie*, 27.

42 Ibidem, 29.

43 Massink e.a., *Theocratische politiek*, 82.

44 K. van der Zwaag e.a., *Gewetensvrijheid. Bijbels en staatkundig gereformeerd aspect van een grondrecht* (Houten, 1994), 66-67.

45 *Toelichting op het Program van Beginselen van de Staatkundig Gereformeerde Partij* (Den Haag, 1996), 28.

46 Massink e.a., *Dienstbaar tot gerechtigheid*, 91.

47 Ibidem, 96.

Hier gaat het dus duidelijk om een beperking, al wordt niet concreet aangegeven hoe de naleving van de decaloog (de Tien Geboden) in het publieke leven of het handhaven van de ware religie concreet gestalte krijgt. Theocratische politiek verdraagt zich in ieder geval niet bepaald met volledige godsdienstvrijheid.⁴⁸ Overigens is volgens artikel 6 van de Grondwet het recht op vrijheid van godsdienst ook beperkt, gezien de toegevoegde zinsnede 'behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet'. De SGP heeft met andere woorden een eigen interpretatie van de vrijheidsrechten, die zij vooral in overeenstemming wil brengen met de Bijbel. Hippe vermeldt dat de SGP in 1981 tijdens een debat in de Tweede Kamer verklaarde dat zij minder moeite heeft met de klassieke vrijheidsrechten dan met de sociale grondrechten. Gezien het bovenstaande staat de SGP toch wel kritisch ten opzichte van de godsdienstvrijheid als zodanig, dat wil zeggen zonder dat deze aan bijbelse normen wordt onderworpen. Die vrijheidsrechten worden in de praktijk echter vooral defensief geïnterpreteerd, in die zin dat christenen in ieder geval in eigen kring ongestoord naar Gods Woord en Wet moeten kunnen blijven leven.

Terwijl de SGP zich onvoorwaardelijk achter de vrijheid van geweten schaart, blijft zij uiteindelijk huiverig voor een algemene vrijheid van godsdienst. Dat heeft alles te maken met het feit dat de vrijheid van godsdienst verder gaat dan de vrijheid van geweten. Bij de vrijheid van godsdienst gaat het om het recht om vrij godsdienstige overtuigingen uit te dragen en/of het impliciet of zelfs expliciet ermee verbonden relativistische uitgangspunt dat alle religies c.q. levensbeschouwingen even waar of onwaar zijn. Dat laatste strijdt volgens de partij met de gedachte van een exclusieve waarheidsconceptie, zoals die vanuit de Bijbel wordt aangereikt. Jezus zelf zegt: 'Ik ben de Weg, de Waarheid en het Leven.' De SGP-fracties in de Staten-Generaal stemden daarom ook tegen artikel 6 van de Grondwet van 1983, omdat zij bezwaar hadden tegen de staatsrechtelijke nevenschikking van godsdienst en levensovertuiging in deze wet.⁴⁹ De christelijke religie kan niet op één lijn staan met welke levensovertuiging dan ook. Wel belijdt de partij nadrukkelijk in artikel 6 van het beginselprogramma dat de overheid de vrijheid van het geweten dient te waarborgen. Zij grondt dit op de gelijkwaardigheid van alle mensen als schepselen van God. Dit mag echter niet ten koste gaan van Gods Woord als reddende boodschap voor mens en samenleving.

Tegen intolerantie

Toch wil de SGP niet het imago op zich laden een onverdraagzame partij te zijn. De overheid moet ook een zekere tolerantie beoefenen, gezien haar beperkte taak met betrekking tot de maatschappelijke verbanden. De partij hecht grote waarde aan de relatieve zelfstandigheid van deze verbanden ten opzichte van de overheid. De SGP

⁴⁸ Massink e.a., *Theocratische politiek*, 105, vergelijk 108.

⁴⁹ Hippe, 'GPV, SGP en de vrijheid van de burgers', 80.

ziet daarin de doorwerking van de Reformatie, die de persoonlijke verantwoordelijkheid en de eigen roeping van het individu op de voorgrond heeft geplaatst. Die terughoudendheid heeft de overheid ook te betrachten ten opzichte van de gewetensvrijheid en het eigen (interne) karakter van de kerk als zodanig.⁵⁰

De hierboven al genoemde Holdijk brengt het gevoelen van de SGP theologisch onder woorden als hij tolerantie in de geest van Van Ruler nader expliciteert. De moderne democratie is volgens Holdijk relativistisch en stelt de waarheidsvraag niet, terwijl de ware vrijheid en tolerantie alleen zijn gewaarborgd bij de gereformeerde theocratie, in de erkenning van de God van de Bijbel. Om tolerant te kunnen zijn moet men een sterke overtuiging bezitten. Tolerantie moet een zaak van zijn van confessie, niet van concessie. 'Artikel 36 stipuleert gewetensvrijheid, geen restloze (openbare) godsdienstvrijheid, zeker niet in deze zin dat de overheid de uitoefening van heidense en valse godsdiensten door middel van subsidies of andere faciliteiten moet steunen'.⁵¹ Holdijk ziet de grond van de tolerantie in het respect voor Gods wijsheid en genadig welbehagen, maar ook in de overmacht van God. Artikel 36 spoort niet aan tot ketterjacht en ketterstraf; het gaat om bestrijding via geestelijke middelen. De staat wijst ideeën en gedragingen af, niet mensen. Tolerantie is voorts ook nodig omdat wij als mens de geopenbaarde waarheid niet volledig kunnen bevatten. Ook de andersdenkende is door Gods geschapen en wordt door God verdragen.⁵²

De SGP wil dus een welomschreven vorm van tolerantie beoefenen, die zij onder meer fundeert in de zedelijke draagkracht van het volk en de vrijheid van het Evangelie (dat dwang uitsluit). Die tolerantie drukt zich uit in de honorering van de vrijheid van het geweten. De overheid, gericht op het publieke leven, moet ruimte toestaan aan hen die in de samenleving niet het christelijke geloof belijden – niet vanuit de visie dat alle levensovertuigingen van gelijke waarde zijn, maar omdat het geloof een zaak van innerlijke overtuiging is en niet van dwang.

Ook de al eerder aangehaalde nota *Theocratische politiek* erkent het bestaan en de noodzaak van tolerantie in een samenleving. Wil theocratische politiek niet tiranniek zijn, dan zal binnen de ruimte die de Grondwet biedt de diversiteit aan gedachten gekanaliseerd moeten worden. Mensen kunnen geen volmaakte samenleving stichten. Trouw aan de waarheid en bescheidenheid zijn volgens de nota de dijken waartussen de rivier van de theocratische politiek stroomt. De nota wijst ook op de spanning tussen participatie in de politiek en acceptatie van het compromis. Die kan in verschillende gradaties naar buiten komen, zoals bij bestuurlijke verantwoordelijkheden en in situaties zoals bijvoorbeeld de eedaflegging.⁵³

⁵⁰ Massink e.a., *Dienstbaar tot gerechtigheid*, 93.

⁵¹ In: C.P. van Dijk e.a., *Christelijke politiek vandaag* (Kampen, z.j.), 28.

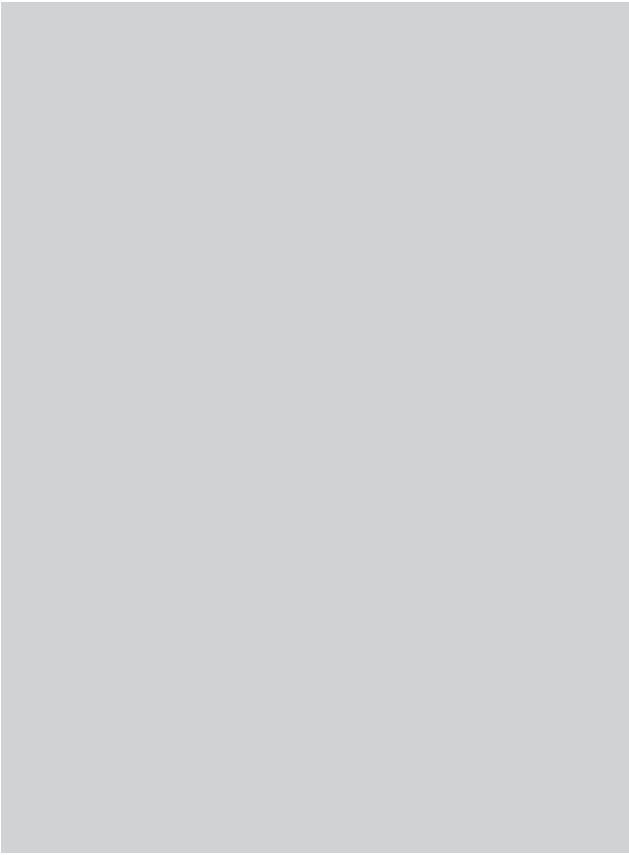
⁵² Ibidem.

⁵³ Massink e.a., *Theocratische politiek*, 94-95 en 104-105.

Blijvende spanning

De SGP wil volop participeren in de parlementaire democratie, waarbij orthodoxe protestanten zelfs baat hebben bij het uitdragen van hun beginselen, ook in politiek opzicht. Dat neemt niet weg dat zich hier een spanningsveld aftekent dat door de partij niet met een algemeen antwoord is op te lossen. Iedere bestuurder van SGP-huize dient in de praktijk zijn eigen persoonlijke keuze te maken. De aanvraag van een vergunning voor het bouwen van een moskee zal het ene raadslid uitsluitend beoordelen op grond van de wettelijke mogelijkheden, een ander zal reageren door een afwijzing of door niet deel te nemen aan een stemming.

In de in 2016 gepubliceerde studie *Gerechtigheid verhoogt een volk* formuleert het hoofdbestuur van de SGP zijn meest actuele opvattingen over theocratie. Met deze studie beoogde de partij de lastige verhouding van de relatie tussen vrijheid van geweten en van godsdienst tot een bevredigend einde brengen. Zij positioneert zich ten opzichte van zowel de behoudende en veranderingsgezinde vleugel binnen de partij. Bijbels verantwoord politiek handelen is de erkenning dat Gods Woord

Vanaf het begin van de jaren negentig verschijnt er met enige regelmaat een publicatie van het wetenschappelijk instituut van de SGP over de verhouding tussen religie en politiek, zoals in 2017 *Politiek met de Bijbel* van René Heij.

gezag heeft over heel de werkelijkheid. Gerechtigheid is de grondnorm voor de overheid, met daarbij de Tien Geboden als het richtsnoer. De SGP bepleit niet een letterlijke opneming van de decaloog in de wetgeving, maar wel dat de overheid zich serieus moet inspannen om de waarden en normen van de Tien Geboden in passende wetgeving en goed beleid te vertalen.⁵⁴ Het blijft volgens het hoofdbestuur de taak van de overheid om de samenleving in te richten overeenkomstig de maatstaf van het Woord van God. Dat betekent ook bescherming van de openbare Woordverkondiging en ruimte willen geven aan mensen die God willen dienen.⁵⁵

Godsdienstvrijheid positief beoordeeld

De nota *Gerechtigheid verhoogt een volk* constateert dat het onderscheid tussen gewetensvrijheid en godsdienstvrijheid in theorie helder is, maar in de praktijk moeilijk hanteerbaar. Het grondrecht van de godsdienstvrijheid bevat belangrijke rechten en waarborgen tegen overheidsinmenging in de kerk of te ver reikende overheidsbemoeienis in gezinnen, scholen of verenigingen. 'De SGP staat daarom positief ten opzichte van de beschermende werking van dit grondrecht, waarvan gewetensvrijheid en belijdenisvrijheid de kern vormen. Deze basale godsdienstvrijheid voor een ieder is een waardevol rechtsgoed.'⁵⁶ Tegelijk is er volgens de partij een problematische kant. Het recht op godsdienstvrijheid wordt opgerekt door het gelijkheidsbeginsel en waarheidsrelativisme. De overheid moet zich onthouden van geloofsdwang, maar tegelijk vindt de SGP dat de overheid kleur moet bekennen en dienaar van God wil zijn. De verbinding tussen waarheid en gerechtigheid is in haar visie essentieel. Dat betekent dat de partij niet uitgaat van het principe van de godsdienstgelijkheid, waardoor zij een 'grote terughoudendheid' heeft ten opzichte van bijvoorbeeld de islam. Verder constateert de SGP dat het zogenaamde neutrale, maar assertieve secularisme dé grote bedreiging vormt voor de samenleving en de vrijheid van burgers.⁵⁷

De nota stelt vast dat het op grond van internationale verdragen en de Grondwet juridisch vrijwel onmogelijk is voor een overheid om onderscheid te maken tussen godsdiensten. Bestuurders hebben zich daaraan te houden. Tegelijk wordt absolute gelijkstelling van godsdiensten afgewezen omdat hierbij het principe van de individuele autonomie leidend is, in plaats van het bijbelse, relationele mensbeeld dat het tolerantiebegrip begrenst en inkleurt door de essentiële bijbelse notie van Gods lankmoedigheid. 'Godsdienstgelijkheid is een onbegaanbare weg. Publieke manifestaties van religie en levensbeschouwing die haaks staan op de christelijke wortels van onze samenleving ondergraven de geestelijke grondslagen van onze rechtsor-

⁵⁴ J.A. Schippers (red.), *Gerechtigheid verhoogt een volk. Bijbels genormeerde politiek in een democratische rechtsstaat* (Apeldoorn, 2016), 238, 239.

⁵⁵ Ibidem, 252.

⁵⁶ Ibidem, 247.

⁵⁷ Ibidem, 249.

de en rechtsstaat.⁵⁸ In het slothoofdstuk wordt echter geconcludeerd dat het overheidsoptreden zich enerzijds moet onthouden van geloofsdwang, maar anderzijds niet moet toegeven aan relativisme van waarheid en goed en kwaad moet blijven onderscheiden en benoemen.

Eigen karakter

De SGP is in principeel opzicht vanaf haar oprichting in 1918 grotendeels zichzelf gebleven, in die zin dat zij nog steeds de Bijbel als basis voor bestuur en beleid hanteert. Maar binnen deze principiële overeenstemming is wel het nodige veranderd. De richtlijnen van de Bijbel worden niet meer zo stringent toegepast op de politieke werkelijkheid als in het verleden; daarvoor is de samenleving te complex geworden. Tussen figuren als Kersten en Abma zijn duidelijke accentverschillen aan te wijzen in de interpretatie van de Bijbel en de waardering en acceptatie van het leven van de niet-christen. Ook is de huidige acceptatie van de vrijheid van godsdienst (hoe voorzichtig en terughoudend ook omgeven) ondenkbaar geweest in de beginperiode waarin Kersten leiding gaf aan de partij. De toonzetting van het politieke optreden van de SGP is veel zakelijker en praktischer geworden. Dat alles neemt niet weg dat binnen de christelijke politieke wereld de partij een eigen karakter heeft behouden en zij nog steeds de meest theocratische variant vormt.⁵⁹ De SGP was en is volgens de socioloog en jurist Alfons Dölle een 'onvervalst theocratische partij', waarmee hij doelt op de overtuiging dat de partij wil bevorderen dat de overheid zich door Gods Woord laat gezeggen in het staatkundige leven. Juist vanwege dit theocratische beginsel schaart de partij zich onder 'de banier van het onverkorte artikel 36 NGB'.⁶⁰

De SGP uit haar bezorgdheid over gebrek aan weerklank in de huidige politieke wereld voor het theocratisch beginsel dat krachtens artikel 36 wordt beleden. Voor de partij zelf is dat geen reden om dit principe op te geven, omdat dit een geloofsrealiteit is en daarom niet ten diepste bepaald wordt door de praktische realiseerbaarheid. De SGP is door haar voortdurende bezinning op overheid, democratie en theocratie de discussie over deze thema's niet uit de weg gegaan. Zij constateert wel steeds minder aanknopingspunten voor het appèl op de overheid om een beleid te voeren overeenkomstig christelijke beginselen. Dat vergt een constructief meewerken als loyale staatsburgers die niet zozeer groepsbelangen, maar vooral het algemeen belang op het oog hebben.

Het kenmerkende van de SGP is dat de weerbarstigheid van de politieke werkelijkheid voor haar nooit aanleiding is geweest om het beginsel en het daaraan gekoppelde ideaal te verwerpen. Het is interessant om het (denkbeeldige) geval te onderzoeken wat er zal gebeuren wanneer de partij zitting zal krijgen in de regering of

⁵⁸ Ibidem, 256.

⁵⁹ A.H.M. Dölle, 'De Staatkundig Gereformeerde Partij', in: R.A. Koole (red.), *Jaarboek 1981 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1982), 158-187; 160.

⁶⁰ Ibidem, 176.

zelfs de meerderheid in het parlement zal behalen. Consequent zal de SGP ongetwijfeld ernaar streven om abortus, euthanasie, bepaalde filmvoorstellingen en andere godslasterlijke cultuurproducten te verbieden, maar zij zal daarmee zeker in conflict komen met de door haar gehuldigde vrijheid van geweten. Het vaak genoemde ‘weren en uitroeien’ van onchristelijke uitingen van het publieke erf zal binnen de partij nader geconcretiseerd moeten worden in die zin dat duidelijk gemaakt wordt wat wel en niet geoorloofd is. Dat zal de duidelijkheid van de SGP ten goede komen, zodat de waarde van het door haar aangehangen theocratisch denken aan kracht zal winnen. Dan zal ook blijken dat haar onvoorwaardelijke erkenning van de waarde van democratie, de vrijheidsrechten en *limited government* gemeend zal zijn.

Er is in de SGP duidelijk meer aandacht gekomen voor een eigentijdse vertaling van de eigen principes – het *voorleven* in plaats van alleen *voorzeggen*. De actualiteit van artikel 36 ligt niet alleen in de afwijzing van een humanistische of relativistische opvatting van godsdienstvrijheid, maar evenzeer in het blijvend aanspreken van een achristelijke overheid op haar ambt als dienaar van God. Het theocratisch beginsel gedijt volgens de partij niet in het isolement, maar is het waard breed in de samenleving uitgedragen te worden.⁶¹

De SGP staat geen ongebreidelde gewetensvrijheid voor, maar het is volgens Kluveld minder duidelijk of, in hoeverre en waarom de gewetensbezwaren van andersdenkenden gehonoreerd zouden moeten worden. Zij stelt dat Kersten nooit een beroep deed op het principe van godsdienstvrijheid. De SGP-leider zag dan ook niets in dat soort rechten als een beschermend schild tegen de overheid; het beschermend schild was voor hem God. Voor Kersten was alleen het christelijk geweten in het geding. ‘Aan de gewetensvrijheid en bezwaren van niet- of andersgelovigen had hij geen boodschap.’ Een gewetensbezwaar gold voor hem alleen wanneer het gemotiveerd werd door de Bijbel.⁶² Kluveld merkt op dat op basis van de discussie over artikel 36 en het ‘voorlopig zinderende slot ervan’ in de nota *Gerechtigheid verhoogt een volk*, de SGP van mening is dat een zekere mate van godsdienstvrijheid contouren en betekenis geeft aan de gewetensvrijheid. Er zijn echter geen stelregels geformuleerd en misschien kan dat wel nooit. Het zal volgens haar in de toekomst moeilijk blijven om het nieuwe motto ‘wel godsdienstvrijheid, geen godsdienstgelijkheid’ te blijven uitdragen zonder in dezelfde discussie te raken als met het vorige motto ‘wel gewetensvrijheid, geen godsdienstvrijheid’.⁶³ Kluveld laat terecht zien dat met deze formule het debat binnen de SGP niet verstomd is.

Conclusie

De SGP verwoordt na honderd jaar een bijbels genormeerde politiek die terdege rekening houdt met de politieke realiteit. Er is een ontwikkeling geweest van een

61 Van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt?*, 533.

62 Kluveld, *Gewetensvrijheid in het geding*, 243.

63 Ibidem, 243, 244. Het vorige motto luidde ‘wel gewetensvrijheid, geen godsdienstvrijheid’.

aanvankelijk radicaal beleden theocratie naar een veel meer door de politieke praktijk gemotiveerde tolerantie. Een positieve bejegening en voorzichtige erkenning van de vrijheid van godsdienst getuigt ook daarvan, al is deze lijn niet bepaald in dank afgenomen door de traditionele vleugel van de SGP.⁶⁴ Desalniettemin is een nieuwe generatie van staatkundig gereformeerde politici geneigd om niet in de eerste instantie door woorden te getuigen, zoals in de begintijd, maar meer door daden (meebesturen), en zo nodig met woorden. Waar het hoofdbestuurslid Willem Visscher in 2008 veel commotie veroorzaakte door te stellen dat de SGP de neutrale staat ‘tactisch’ moest accepteren, is zijn mening anno 2018 in grote lijnen aanvaard.⁶⁵

Het vinden van zowel externe als interne factoren voor al deze veranderingen of verschuivingen is niet zo eenvoudig. Een van de interne factoren is de toename van hoger opgeleiden in eigen kring en – als gevolg daarvan – het verwerven van hogere maatschappelijke posities. De participatie in colleges van burgemeester en wethouders en van Gedeputeerde Staten gaf ook tot reflectie aanleiding. De theoretische beginselen of theologisch bepaalde stringente opvattingen bleken in de bestuurlijke praktijk niet altijd een op een toepasbaar. SGP-bestuurders wensten graag op een geloofwaardige manier verantwoordelijkheid te kunnen dragen voor hun bestuurlijk optreden en beoogden vanuit de bijbelse principes de samenleving van dienst te zijn. Dat vergt soms compromissen die de met woorden beleden principes nuanceerden.

Deze andere opstelling heeft geleid tot een groter verantwoordelijkheidsbesef voor het geheel van de samenleving en een groter respect voor moderne waarden als democratie en tolerantie. De aloude theocratische beginselen worden minder exclusief beleden of komen zelfs op de achtergrond te staan. Het feit dat het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP de afgelopen decennia regelmatig rapporten gepubliceerd heeft over theocratie en godsdienstvrijheid laat zien dat er voortdurend interne discussie is geweest over dergelijke onderwerpen. Het resultaat van reflectieprocessen binnen de partij – het werk van het Wetenschappelijk Instituut, de Tweede Kamerfractie en van bestuurders – is geweest dat er gaandeweg een meer politieke, staatsrechtelijke en minder theologisch bepaalde visie op theocratie en

64 A. Verwijs stelt in het blad *In het Spoor*, orgaan van de Landelijke Stichting, dat het SGP-hoofdbestuur in zijn nota *Gerechtigheid verhoogt een volk* op een ‘zeer wezenlijk’ punt het bijbelse spoor heeft verlaten door aan niet-gereformeerden het houden van publieke bijeenkomsten toe te staan. Er is sprake van verminking van artikel 36 en de daaruit voortvloeiende schending van Gods eer door aan alle gezindten publieke godsdienstvrijheid toe te staan, een van de voornaamste redenen om naast de ARP en de CHU de SGP op te richten. ‘De eerlijkheid gebiedt dan ook te zeggen dat er nu, bijna 100 jaar later, bestaansrecht is voor een voluit gereformeerde partij naast de SGP’ (*In het Spoor*, (2016), 248). Overigens positioneert de Landelijke Stichting zichzelf *buiten* de SGP en heeft daarom haar naam, naar aanleiding van de aangebrachte wijzigingen in het SGP-beginselprogramma in 1989, gewijzigd in Landelijke Stichting tot *bevordering* van Staatkundig Gereformeerde beginselen, dus niet langer: *handhaving*. Een subtiel maar veelzeggend verschil. In de praktijk stemmen SGP-politici verdeeld over het honoreren van bijvoorbeeld een aanvraag van een moskee. Maar dat was al het geval sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw, toen de islam mondjesmaat zijn intrede deed in de Nederlandse samenleving. De bezwaren tegen de komst van moskeeën zijn in deze tijd wel duidelijk minder geworden. Dit heeft ook te maken met de minderheidspositie van christelijke partijen, die beseffen dat zij nu in veel gevallen voor de omgevingsvergunning voor een kerkgebouw ook afhankelijk zijn geworden van een seculiere of achristelijke meerderheid.

65 W. Visscher, ‘Politiek in een seculier land en een seculiere tijd’, in: J.A. Schippers (red.), *Op weg naar honderd jaar SGP, missie - identiteit - perspectief* (Gouda, 2008), 93-103; 101.

godsdienstvrijheid tot stand is gekomen, al speelt de theologie nog zeker een rol van betekenis.

Er is ook te wijzen op externe factoren, zoals de toenemende secularisatie, de opkomst van de islam en andere niet-christelijke religies, de steeds meer omstreden geworden term van theocratie als gevolg van de vereenzelviging met fatwahs van radicale ayatollahs (zoals tegen de schrijver Salman Rushdie eind jaren tachtig), de algemeen aanvaarde grondwettelijke principes van vrijheid van godsdienst en het anti-discriminatiebeginsel. De maatschappij in de eenentwintigste eeuw is ingrijpend veranderd vergeleken met die van honderd jaar geleden. Dat heeft onmiskenbaar gevolgen voor de het godsdienstige gedachtegoed van de SGP. De theocratische lijn is zeker niet verdwenen, maar de toepassing en vertaling is minder stringent en wordt positiever verwoord. De steeds specialistischer geworden wereld van de politiek maken expliciete verwijzingen naar bijbels-religieuze opvattingen in de politiek illusoir, behalve nog bij discussies over ethische zaken, zoals het debat over voltooid leven. Daar wordt regelmatig verwezen naar bijbelse principes, zoals ook bij de Mars voor het Leven, een demonstratie ten behoeve van de beschermwaardigheid van het menselijk leven.⁶⁶

Steeds meer geluiden in SGP-kring bepleitten een verder gaande acceptatie van de vrijheid van godsdienst, zoals bij oud-wethouder Ton van der Schans en SGP-jongeren als Jan Kloosterman en Jacques Rozendaal. Onderzoeken sinds het begin van de eenentwintigste eeuw wijzen uit dat de traditionele opvattingen over theocratie in de partij steeds meer onder druk staan.⁶⁷ Ook daar overwegen soms pragmatische argumenten: wie de ander zijn of haar vrijheid misgunt, zaagt de tak af waarop hij zelf zit. Dat bracht de historicus John Exalto in 2017 tot de stelling dat de SGP ook islamscholen zou moeten toestaan, omdat de partij immers ook zelf gebruik maakt van de onderwijsvrijheid.⁶⁸

De formulering en uitwerking van het theocratisch beginsel zal in de toekomst steeds moeilijker worden. Dat heeft niet alleen te maken met het feit dat de term in het kader van islamitisch fundamentalisme omstreden is geworden, maar ook om-

⁶⁶ In het begin van de SGP hadden dominees de leiding over de politiek. Dat was ingegeven door de overtuiging dat de hoogste waarden in de politiek de geestelijke beginselen waren, die het beste verwoord konden worden door de geestelijke leiders. Dat principe wordt inmiddels al lang niet meer aangehangen, evenals het fenomeen van tijdrede – een godsdienstige beschouwing over de moderne tijd – nog slechts een sporadisch verschijnsel is. De SGP heeft nooit het beginsel gehuldigd dat politieke partijen moeten evangeliseren of dat de kerk een directe invloed moeten hebben in de politiek (in geval van een staatskerk). Wel dient de kerk zich profetisch te wenden tot overheid en politiek om de bijbelse beginselen bekendheid te geven. Maar dan is niet zo zeer sprake van directe invloed van de kerk, maar van de overtuiging dat de bijbelse beginselen heilzaam zijn voor de gehele samenleving.

⁶⁷ Vergelijk het onderzoek van het *Reformatorisch Dagblad* onder wethouders en een enquête onder lezers van het *Reformatorisch Dagblad* uit 2015. Opvallend is dat de SGP niet oproept tot het verbieden van de Koran, of zich tegen de bouw van moskeeën verzet als de aanvraag voldoet aan de vereiste procedures. Wel keerde Van der Staaij zich tegen al te expliciete en opzichtige uitingen van de islam in het publieke domein, zoals bij gebedsoproepen van minaretten (die de geloofsbelijdenis van de islam in de publieke ruimte laten schallen) en de bouw van megamoskeeën. Hier blijft dus de spanning bestaan tussen enerzijds de acceptatie van rechten van moslims in het publieke domein en anderzijds een terughoudendheid om die rechten ook royaal te accepteren. En dat heeft alles te maken met de overtuiging van de SGP dat gelijkheid van godsdiensten onbestaanbaar is.

⁶⁸ *Nederlands Dagblad*, 8 september 2017.

dat een onvoorwaardelijke erkenning van de vrijheid van godsdienst door de SGP uitblijft. En dat heeft alles te maken met de waarheidsvraag in religieus opzicht die de partij stelt. Toch staat de nadruk op deze waarheidsvraag niet in contrast met het beoefenen van de tolerantie. In de traditie van Van Ruler en de door hem geïnspireerde SGP-leider Abma kon men ruimer over de tolerantie denken, zonder afbreuk te doen aan de radicaliteit van de theocratie. Tegelijkertijd participeert de partij in een politiek stelsel dat geheel gestoeld is op de vrijheid van godsdienst en dat daarom aan alle levensbeschouwelijke richtingen ruimte geeft. De interne en externe discussie over de (on)mogelijkheid van een theocratische overheidsvisie zullen dan ook niet verstommen. Wat in ieder geval zeker is, is dat de SGP de theocratische luis in de pels van de politiek zal blijven, al klinkt haar geluid beduidend minder pretentius dan honderd jaar geleden.

5 Een gespannen relatie

De SGP en de vrouw

HENK POST

De SGP heeft een gespannen relatie met de vrouw. Dat zit in de genen van deze politieke partij. In de evolutie van die verhouding zijn diverse fasen te onderscheiden. Toen de SGP bij haar oprichting in 1918 zowel het actieve als het passieve kiesrecht voor de vrouw afwees, putte zij uit het gedachtegoed van de al bestaande christelijke politieke partijen. Haar standpunt wortelde in het denken over het vrouwenkiesrecht zoals dat in Nederland aan het begin van de twintigste eeuw sterk leefde binnen de andere christelijke partijen. Nadat eerst de wijzingen in de Grondwet en het kiesrecht aan de orde zijn gekomen en hoe er door geestverwante politieke partijen over de politieke participatie van vrouwen werd gedacht, wordt uitgebreid ingegaan op het oorspronkelijke standpunt van de SGP, met aansluitend de ontwikkeling daarin.¹

De historische context van het SGP-vrouwenstandpunt van 1918

De Grondwet van 1848 legde de grondslag voor het parlementaire stelsel. Van een volwaardige parlementaire democratie was pas sprake na de grondwetswijziging van 1917, die werd voorbereid door het liberale kabinet-Cort van der Linden. Zijn voorstel hield in: algemeen kiesrecht voor mannen (actief en passief kiesrecht), het recht op verkiesbaarheid van de vrouw (passief kiesrecht), de mogelijkheid van invoering van het recht voor de vrouw te stemmen (actief kiesrecht), evenredige vertegenwoordiging ter vervanging van het districtenstelsel en stemplicht, dat al snel zou worden vervangen door opkomstplicht. Geschiktheid en maatschappelijke welstand moesten niet langer gelden als criteria voor het kiesrecht. Het aanvaarden van het algemeen kiesrecht diende een einde te maken aan het ‘alles beheerschende’ vraagstuk van het kiesrecht, en werd ervaren als de laatste stap op de in 1848 ingeslagen weg. Maar moest het actieve kiesrecht wel aan vrouwen worden gegeven? Het verschil in politieke rechten werd door tegenstanders van het vrouwenkiesrecht gegrond op het verschil in functie die in de samenleving aan mannen

¹ Voor het schrijven van dit artikel heb ik gebruik gemaakt van: Henk Post, *In strijd met de roeping der vrouw. De Staatkundig Gereformeerde Partij en het vrouwenkiesrecht* (Heerenveen, 2009); idem, *Gelijkheid als nieuwe religie. Een studie over het spanningsveld tussen godsdienstvrijheid en gelijkheid* (Nijmegen, 2010); idem, *Godsdienstvrijheid aan banden* (Nijmegen, 2011); en idem, *Vrijheid van godsdienst in een democratische samenleving* (Den Haag, 2014).

en vrouwen toekwam. Premier Pieter Cort van der Linden meende echter dat die maatschappelijke functies in toenemende mate gelijksoortig werden. Het logische gevolg daarvan leek te zijn een gelijkstelling van beider publieke rechten. Het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen was in zijn visie de consequentie van een sociale ontwikkeling waarin de vrouw emancipeerde.

De christelijke tegenstanders voerden aan dat het passieve (maar ook het actieve) vrouwenkiesrecht strijdig was met de aard en de roeping van de vrouw. Bij de Tweede Kamer werd een adres ingediend, ondertekend door 43.342 vrouwen, dat dezelfde teneur had. Deze vrouwen verklaarden 'overtuigd te zijn, dat het toekennen van het kiesrecht aan de vrouw in strijd is met haar Christelijke roeping en dat het gezinsleven, en mitsdien de natie, er de grootste schade door zou lijden'.² De bezwaren van christelijke zijde waren voor het kabinet een probleem, want zonder de tenminste gedeeltelijke medewerking van de oppositiepartijen kon er geen grondwetsherziening tot stand komen. Daarom legde Cort van der Linden bij de behandeling van het wijzigingsvoorstel voor het kiesrecht verband met het wijzigingsvoorstel voor het onderwijs. Hij had diverse politieke wensen samengebracht en stuurde aan op 'geven en nemen'. Links (de niet-christelijke partijen) moest erin toestemmen dat het bijzonder – het christelijk – lageronderwijs in financieel opzicht werd gelijkgesteld met het openbaar lager onderwijs. Dit was de wens van rechts (de christelijke of confessionele partijen), dat op haar beurt het algemeen-individualistisch kiesrecht moest aanvaarden, de wens van links. De linkerzijde verdedigde het algemeen kiesrecht principieel. Een deel betreurde het dat het actief vrouwenkiesrecht niet onmiddellijk werd ingevoerd. De protestants-christelijke Anti-Revolutionaire Partij (ARP) stemde in beide Kamers met de grondwetsherziening in, terwijl dit in strijd was met het eigen beginselprogramma. Daarom legde de Tweede Kamerfractie twee maal een stemverklaring af waarin zij aangaf dat zij het passief vrouwenkiesrecht principieel afwees.

De invoering van het actieve kiesrecht voor de vrouw was nog slechts een kwestie van tijd. Toch volgde zij spoediger dan werd verwacht. Het confessionele eerste kabinet-Ruijs de Beerenbrouck (1918-1922) verklaarde in september 1918 dat het niet voornemens was het actief vrouwenkiesrecht in te voeren. Bij de Tweede Kamer lag de initiatiefwet van de vrijzinnig-democraat Henri Marchant, dat daar wel in voorzag. Dit voorstel leek weinig kans van slagen te hebben. In november 1918 brak echter in Duitsland een revolutie uit, als gevolg waarvan het keizerrijk ten val kwam en het land een republiek werd. In die novemberdagen dreigde de revolutie naar Nederland over te slaan. De regering verklaarde zich plotseling tot grote hervormingen bereid. Het initiatiefvoorstel-Marchant werd na een wenk van het kabinet met spoed in behandeling genomen en door de Tweede Kamer aangenomen met 64 tegen tien stemmen.³ De tegenstemmers waren zeven antirevolutionairen (twee vóór), twee Kamerleden van de protestants-christelijke Christelijk-Histori-

² J.C. Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek. Een inleidend onderzoek* (Assen, 1958), 30-31.

³ P.J. Oud, *Honderd jaren* (Assen, 1987), 221-222 en 227-229.

sche Unie (CHU) (vier vóór) en een voormalig lid van de ARP-fractie. De stemverhouding in de Eerste Kamer was 34 stemmen vóór (waaronder twee antirevolutionairen) en vijf tegen (twee rooms-katholieken en drie antirevolutionairen).⁴ De christelijke partijen werkten dus bepaald niet onverdeeld mee aan de invoering van het actief kiesrecht voor de vrouw. De wet-Marchant van 9 augustus 1919 bracht de vrouwen stemrecht.

Het standpunt van aan de SGP geestverwante politieke partijen

In deze paragraaf passeren achtereenvolgens de standpunten de revue van de ARP en de CHU, die in 1980 zijn opgegaan in het CDA, samen met de Katholieke Volkspartij (KVP). De KVP komt hier niet aan bod, omdat in deze partij het kiesrecht van vrouwen nooit een issue is geweest.⁵ Daarna wordt ingegaan op de beide orthodox-protestantse partijen GPV (Gereformeerd Politiek Verbond) en RPF (Reformatorische Politieke Federatie). Deze partijen gingen in 2000 op in de ChristenUnie. Ik beperk mij dus tot de partijen die evenals de SGP in de protestantse traditie stonden, met een aan elkaar verwant gebruik van de Bijbel.

De ARP werd in 1879 opgericht onder aanvoering van de predikant Abraham Kuyper. Ruim daarvoor had hij al besloten het antirevolutionaire gedachtegoed verder tot ontwikkeling te brengen, nadat Guillaume Groen van Prinsterer eerder de basis had gelegd. In 1874 was hij voor het district Gouda in de Tweede Kamer gekozen. Bij Kuyper versterkten religieuze ambities en verlangens en de maatschappelijke en politieke mogelijkheden die hij zag elkaar.⁶ Hij was een democraat, in zoverre dat hij voorstander was van uitbreiding van het kiesrecht; hij verwachtte daarvan een groei van zijn partij en vergroting van haar politieke invloed.⁷ Kuyper richtte de eerste landelijk georganiseerde politieke partij op, maakte gebruik van moderne communicatiemiddelen als een eigen krant, *De Standaard* – al vanaf 1872 – en was in dat opzicht vooruitstrevend.

Kuyper was echter óók, evenals Groen, een vertegenwoordiger van het herstelconservatisme. Hij verwierp de liberale, zoals hij dat noemde ‘atomistische’, maatschappijvisie en de materialistische staat op grond van een maatschappelijk verdrag. Zijn voorkeur ging uit naar een overeenkomstig goddelijke beginselen organisch geordende nationale gemeenschap, met een overheidsgezag dat als door God in de wereld was gebracht. Het verleden in de gestalte van de calvinistisch-burgerlijke republiek in de zestiende en zeventiende eeuw vormde voor hem een inspiratiebron

4 Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek*, 32-33 en 165.

5 In katholieke kring bestond oorspronkelijk, zoals ook in protestantse kring, een voorkeur voor het organisch kiesrecht, te concretiseren in het gezinshoofdenkiesrecht. Dit heeft nog lang nagewerkt. Tegen invoering van het vrouwenkiesrecht heeft de katholieke partijorganisatie zich destijds uit realiteitszin niet verzet, zie: J.A. Borne-wasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*, deel 1 (Nijmegen, 1995), 101.

6 J. Koch, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam, 2006), 113-122.

7 J.A. de Wilde en C. Smeenk, *Het volk ten baat. De geschiedenis van de A.R.-partij* (Groningen, 1949), 120.

en standaard.⁸ Kuyper streefde naar het herstel van de maatschappelijke verhoudingen van vóór de Franse Revolutie en liet zich daarbij door de Romantiek inspireren. Hij verwierp wat in zijn ogen de Verlichting en de Franse Revolutie hadden voortgebracht, zoals het individualistische kiesrecht, dat volgens hem uit een atomistische maatschappijvisie voortkwam. Kuyper wenste voor de verkiezing van de Tweede Kamer de invoering van het huismanskiesrecht: het mannelijke gezinshoofd moest kiesrecht krijgen, ongeacht zijn maatschappelijke positie. Voor de Eerste Kamer dacht hij aan een corporatief kiesrecht, waarbij allerlei maatschappelijke (belangen)groeperingen vertegenwoordigd werden. De combinatie ervan, of soms alleen het huismanskiesrecht, noemde hij organisch kiesrecht.

Na de invoering van het actief vrouwenkiesrecht riep de ARP de vrouwen uit haar achterban op te stemmen. Kuyper deed dit in *De Standaard* voor het eerst op 2 oktober 1920, hoewel in het antirevolutionaire beginselprogramma bleef staan dat de partij het actief kiesrecht voor de vrouw afkeurde. Pas in 1934 werd het programma op dit punt aangepast. In 1921 had de partij voor zichzelf besloten het passieve kiesrecht voor de vrouw niet te aanvaarden, hoewel ze daarover wel verdeeld was. Vrouwen behoorden niet kandidaat te worden gesteld voor volksvertegenwoordigende organen zolang de ARP 'niet in haar wettige vergadering van een tegenovergesteld gevoelens blijk geeft', aldus de aangenomen resolutie.⁹ Aan dit standpunt lag een bijbelse motivering ten grondslag. De resolutie vloeyde voort uit het rapport van de commissie-Idenburg, die had geconcludeerd dat op grond van onderzoek van de Bijbel 'God als regel de (...) deelneming [van vrouwen] aan het politieke leven (...) niet wil'.¹⁰

De CHU werd in 1908 opgericht onder leiding van de staatsrechtgeleerde Alexander Frederik de Savornin Lohman. Lohman had al eerder, in 1898, een partij opgericht na zijn breuk met Kuyper, met wie hij tot 1894 leiding aan de ARP had gegeven. De opvatting van de CHU over het kiesrecht werd in 1908 neergelegd in artikel 20 van het beginselprogramma. Het sprak geen voorkeur uit voor het gezinshoofdenkiesrecht (zoals onder meer de ARP) en verwierp algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen niet.¹¹ In de CHU zetten leden van de Nederlandse Hervormde Kerk de toon en werden vrouwen vanaf het begin geaccepteerd.¹² Volgens Lohman bood de

8 Post, *In strijd met de roeping der vrouw*, 69; H.W. von der Dunk, *Conservatisme* (Bussum, 1976), 121-122; G. van Klinken, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam, 2003), 149.

9 H.S.S. Kuyper, 'De antirevolutionaire vrouw en het staatkundig leven', in: H. Colijn e.a., *Schrift en historie. Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan der georganiseerde Antirevolutionaire Partij 1878-1928* (Kampen, 1928), 347-355; 351.

10 Commissie Idenburg, *Rapport der Commissie ingesteld door de Deputatenvergadering van 13 April 1920 inzake de houding door de Antirevolutionaire partij in te nemen ten opzichte van het zoogenaamde passieve vrouwenkiesrecht* (Amsterdam, 1921), 49. Dit rapport maakt onderdeel uit van het *Rapport van de Commissie inzake het vraagstuk van de verkiesbaarheid van de vrouw voor de vertegenwoordigende politieke lichamen* (Den Haag, 1950), 28-55.

11 Post, *In strijd met de roeping der vrouw*, 95; H. van Spanning, *De Christelijke-Historische Unie* (1908-1980), deel 1 (Leiden, 1988), 1, 121 en 124.

12 A.F. de Savornin Lohman, *Onze Constitutie* (Utrecht, 1926), 501-505; Van Spanning, *De Christelijke-Historische Unie*.

Bijbel op dit punt geen richtlijnen. Hij poneerde in zijn *Onze Constitutie* dat het kiesrecht een vraag naar doelmatigheid was. De beantwoording ervan kon naar tijd en plaats verschillen.¹³ In 1922 schreef hij dat hij het vrouwenkiesrecht noodzakelijk achtte; 'de hulp, de wijsheid, het natuurlijk instinct' van de vrouw was onmisbaar.¹⁴

Het hoofdbestuur van de CHU stimuleerde de vrouwen uit de eigen achterban om politiek bewust en actief te worden.¹⁵ De CHU kreeg al in 1922 haar eerste vrouwelijke vertegenwoordiger in de Tweede Kamer. De vertegenwoordiging van christelijk-historische vrouwen in politieke organen nam daarna wel toe, maar bleef tot dat de Unie in het CDA opging beperkt. Bij de ARP duurde het overigens tot 1963 voordat een vrouw haar intrede deed in de Tweede Kamer, nadat de partij tien jaar eerder had besloten dat vrouwen bij uitzondering gekandideerd mochten worden. Daar was trouwens een jarenlange discussie aan voorafgegaan. De ARP had tot 1973 nooit meer dan één vrouwelijk Tweede Kamerlid. Via tussentijdse opvolging kwam in dat jaar de tweede vrouw in de fractie. In de Eerste Kamer had namens deze partij nooit een vrouw zitting.

Als gevolg van een breuk in de kerkelijke (gereformeerde) achterban van de ARP, werd in 1948 een nieuwe partij opgericht, het GPV. Deze jonge partij was druk met onderwerpen die voor haar bestaansrecht belangrijk waren. Aan het vrouwenkiesrecht werd geen aandacht besteed; in het beginselprogram kwam het niet voor.¹⁶ Voor het eerst in 1966 sprak de partijleiding uitdrukkelijk uit dat vrouwen in de partij zouden moeten meedoen.¹⁷ Een concrete aanleiding was er niet, maar de partijleiding onderkende hoe de vrouw emancipeerde in de maatschappij en bij andere politieke partijen. Ondanks deze positieve opstelling duurde het tot 1989 voordat deze relatief kleine partij haar eerste vrouwelijke vertegenwoordiger in de gemeenteraad kreeg. Naar aanleiding van de discussie binnen de SGP over de positie van de vrouw sprak de partijleider van het GPV in 1985 in het openbaar zijn afkeuring uit over het standpunt van het hoofdbestuur van de SGP.¹⁸

In 1975 werd nog een orthodox-protestantse partij opgericht, de RPF – onder meer als reactie op de inmiddels progressief geworden opstelling van de ARP en de naderende komst van het CDA. Vrouwen waren in de Federatie nadrukkelijk welkom. De RPF stond ver van de SGP af in haar acceptatie van een politieke rol voor de

13 De Savornin Lohman, *Onze Constitutie* (Utrecht, 1920), 370-371.

14 A.F. de Savornin Lohman, in: *De Nederlander*, 3 juni 1922.

15 Marcel ten Hooven en Ron de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980* (Amsterdam, 2008), 171.

16 C. Sol, 'Partij van vrijgemaakte mannenbroeders. Een geschiedenis van het GPV, 1945-1963', in: R. Kuiper en W. Bouwman (red.), *Vuur en vlam. De organisatie van het vrijgemaakt-gereformeerde leven 1944-1994* (Amsterdam 1998), 11-56.

17 G. Veurink, 'Onze propaganda (iv). Onze vrouwen en het G.P.V.', in: *Ons Politeuma*, 5 november 1966, 172.

18 G.J. Schutte, 'Haar stem of haar talenten?', in: *Ons Burgerschap*, 20 april 1985, 49-50. Het proefschrift van Ewout Klei, 'Klein maar krachtig, dat maakt ons uniek'. Een geschiedenis van het Gereformeerd Politiek Verbond, 1948-2003 (Amsterdam, 2011) bevestigt dat het thema 'vrouw' bij het Verbond niets te maken had met de identiteit van de partij: hij besteedt er geen aandacht aan.

vrouw. In het partijorgaan *Nieuw Nederland* verscheen in 1978 een artikel dat een pleidooi inhield voor het participeren van de vrouw in de politiek.¹⁹ Toch kwam in de tweede helft van de jaren negentig aan het licht dat over de positie en de rol van de vrouw verschillend werd gedacht. Politieke participatie van de vrouw werd door sommigen gestimuleerd, maar door anderen afgekeurd.²⁰ Niettemin was de houding tegenover de vrouw een van de punten waarop de RPF zich van de staatkundig gereformeerden onderscheidde, als gevolg van een overheersend modernere uitleg van de Bijbel. Met deze koers zou de Federatie kiezers bij de SGP weglukken. Haar electorale succes beïnvloedde de SGP onmiskenbaar en zette druk op het staatkundig gereformeerde vrouwenstandpunt, zoals hieronder nog zal worden toegelicht. Het GPV en de RPF gingen in 2000 samen in de ChristenUnie.

In 1980 gingen ARP en CHU met de KVP op in het CDA. De houding van de nieuwe partij was wat tweeslachtig ten aanzien van de politieke participatie van vrouwen. In de lijn van zijn confessionele voorgangers ging het CDA uit ‘van een zeker verschil in aard en visie tussen mannen en vrouwen’. De ondervertegenwoordiging van vrouwen in het partijkader stond in de jaren tachtig op de agenda, maar dat was vooral om publicitaire en electorale overwegingen. Niet zozeer in het kader van de wens om het vrouwelijk electoraat aan te spreken, maar meer in het algemeen als onderdeel van een moderner imago kwam de vertegenwoordiging van vrouwen aan de orde. Het CDA voerde vanaf het eind van de jaren tachtig een vrouwenemanciperend beleid.²¹

De SGP als radicale variant van de ARP

Bij de grondwetsherziening van 1917 werd ook de evenredige vertegenwoordiging voor de Tweede Kamer ingevoerd. Dit maakte het voor een kleine politieke partij gemakkelijker om zetels te verwerven dan onder het districtenstelsel. De predikant Gerrit Hendrik Kersten, de oprichter van de SGP en haar eerste voorzitter, drukte zich beginselvast uit en stelde dat de ARP haar principes verzaakte. Vooral de opstelling van deze partij in het kiesrechtdebat stimuleerde de jonge predikant een nieuwe partij op te richten. Feitelijk ging Kersten aan de haal met het standpunt dat Kuiper tot in de jaren tien van de twintigste eeuw had verdedigd en dat de ARP om politieke redenen had losgelaten. In het Program van beginselen dat de SGP in 1918 vaststelde, luidde artikel 12: ‘Haar gezag oefent de Overheid onder medewerking van het volk. Die medewerking wordt verkregen door het kiesrecht zooveel mogelijk allen kringen van ons volk toe te kennen.’ In artikel 13 wees de partij het stemmen door de vrouw al af: ‘Vrouwenkiesrecht strijdt met de roeping der vrouw’.

19 ‘De vrouw in de RPF’, in: *Nieuw Nederland*, maart 1978, 8-10.

20 Remco van Mulligen, *Radical protestanten. Opkomst en ontwikkeling van de EO, de EH en de ChristenUnie en hun voorlopers (1945-2007)* (Amsterdam, 2014), 291-292.

21 H.L.J. van de Velde, *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland (1919-1990)* (Leiden, 1994), 103-124.

Nadat in 1919 het actief vrouwenkiesrecht daadwerkelijk was ingevoerd, nam de algemene vergadering van afgevaardigden van de kiesverenigingen in augustus 1919 volgens het verslag de volgende motie aan:

De St. Geref. Partij, van oordeel dat het vrouwenkiesrecht in strijd is met de roeping der vrouw, door God haar in Zijn Woord aangewezen, en dat het gebruik van de bevoegdheid in de politiek gevaar oplevert, straks ook voor de kerk, besluit niet mede te werken a/h opwekken en vergaderen der vrouw in kiesverenigingen, doch integendeel, de vrouw aan te sporen zich te onthouden van het gebruik te maken van haar kiesrecht, ook al wordt ons stemmental in verhouding kleiner dan dat van andere partijen, wijl doch niet de overwinning ons hoogste doel is als wel de zuivere openbaring van ons beginsel.²²

In lijn met deze uitspraak voegde de partij aan artikel 11 van het Program van Beginsel toe: 'De Staatkundig Gereformeerde Partij staat een organisch kiesrecht voor, dat rekening houdt met het gezin als cel der samenleving'. Impliciet opteerde dit artikel voor het huismanskiesrecht.

Toch wil dit niet zeggen dat de achterban van de SGP op één lijn zat. Ondanks deze uitspraak van de algemene vergadering en ondanks het beginselprogram blijkt uit het verslag van de algemene vergadering in augustus 1920 dat in de partij onduidelijkheid, en ook verdeeldheid, heerste over het actieve vrouwenkiesrecht. De ingekomen vragen hadden namelijk vooral hierop betrekking. De kiesvereniging te Zeist: 'Moeten onze vrouwen hun stem uitbrengen en hoe moeten zij daartoe opgewekt worden?' Het Zeeuwse Aagtekerke: 'Op welke Bijbelsche gronden moeten wij het vrouwenkiesrecht veroordeelen?' Twello: 'Wat moeten onze vrouwen, nu het vrouwenkiesrecht er is, doen, stemmen of niet?' Partijvoorzitter Kersten reageerde met een tegenvraag: of er iemand meende dat de vrouw in Kamers, Staten of gemeenteraden een plaats mocht innemen. In het verslag stond: 'Vanzelf niemand. 't Was echter het actieve Kiesrecht, dat veel stof tot bespreking gaf'. De kiesvereniging Aagtekerke gaf zich niet gewonnen en wilde op de verliezen letten, die zouden geleden worden als de vrouwen niet meestemden. De bijbelse argumenten om dit kiesrecht te verwerpen, waren volgens deze kiesvereniging trouwens niet echt duidelijk. Voor Kersten was dit echter wel zo. Aan het begin van de vergadering had hij in zijn toespraak zijn visie uitdrukkelijk uitgesproken: met een beroep op de Bijbel had hij het vrouwenkiesrecht veroordeeld. In het Paradijs was de vrouw onder de man gesteld; hij zag dit als onderdeel van de 'scheppingsorde'. Het ideaal voor de vrouw trof Kersten aan in de Bijbel, in Spreuken 31. De aldaar beschreven deugdzame vrouw bouwde haar huis niet door deel te nemen aan het publieke leven en haar tijd te steken in allerlei vergaderingen. Deze vrouw stond aan de privé-kant van het leven. Haar man was bekend in de poort, de plaats waar het hart van het publieke leven klopte. Volgens de beginselen van Gods Woord was daarom vrouwenkiesrecht in strijd met de roeping van de vrouw. Ten slotte sprak de vergadering met algemene stemmen uit: 'Vrouwenkiesrecht, zoowel het passieve als actieve, is in strijd met de roeping der vrouw'.

22 Notulen algemene vergadering 5 augustus 1919, in: partijarchief SGP, Nationaal Archief (NA), nr. 2.19.203.

Hoe het in 1922 bij de eerste Tweede Kamerverkiezingen zou gaan waaraan de SGP zou deelnemen, was onzeker. De partij bleef intern verdeeld. Op de algemene vergadering in april stelde de kiesvereniging uit het Zeeuwse Domburg het noodzakelijk te vinden dat vrouwen hun stem uitbrachten. De vergadering sprak echter toch weer met algemene stemmen uit het vrouwenkiesrecht te verwerpen. Was dat omdat wat Kersten had gezegd, toch indruk had gemaakt? Hij had de vergadering geopend met erop te wijzen dat Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw een christelijke natie was geweest. Toen stelden 'onze vaderen', zo betoogde hij, zich in het staatkundig en maatschappelijk leven onder de heerschappij van de 'Koning der koningen', dus van God. Daarom mocht de SGP geen duimbreed wijken, zij moest onbeweeglijk staan bij het beginsel. Overigens had de houding van Kersten ondanks zijn beginselvaste uitspraken iets ambivalents. Door mede de vrouwenstemmen te accepteren verwierf hij in 1922 zijn begeerde Kamerzetel. Althans, zo werd het in de partij beleefd. Op de algemene vergadering in april 1923 vroeg de kiesvereniging Vlissingen of op bijbelse gronden het vrouwenkiesrecht wel kon worden veroordeeld. Kersten volstond met een verwijzing naar zijn artikelen in *De Banier*. Dit antwoord bevredigde de afgevaardigden niet, want de notulen vermeldten: 'Vlissingen werpt den Voorz. voor de voeten, dat hij er met de vrouwen ingekomen is'.²³

Tot in het hoofdbestuur van de SGP bestond verdeeldheid. Wie het niet met Kersten eens was, was de predikant Pieter Zandt. Hij was in 1923 op verzoek van Kersten lid van het hoofdbestuur geworden. In 1925 kwam hij in de Tweede Kamer, naast de partijvoorzitter. Zandt deelde het partijstandpunt niet: hij was geen tegenstander van het actief vrouwenkiesrecht. Dat kon ook moeilijk anders, want zijn eigen vrouw ging stemmen.²⁴ Zandt was predikant in de Nederlandse Hervormde Kerk, waar milder werd gedacht over het vrouwenkiesrecht dan in het kerkgenootschap waar Kersten toe behoorde, de Gereformeerde Gemeenten. In het openbaar heeft Zandt nooit van een meningsverschil met Kersten willen weten. Hij volgde na de Tweede Wereldoorlog Kersten op als partijvoorzitter. Zandt schreef toen dat de leden, vrienden en voorstanders van de SGP alle krachten dienden in te spannen: 'Geen kiezer blijve thuis. Het kan op de laatste stem aan komen'. De oproep was duidelijk: de SGP kon ook geen vrouwenstem missen.²⁵ Dit was een ander geluid dan dat van Kersten, die altijd had gezegd dat het niet om het aantal stemmen ging, maar om het beginsel. Al veel eerder, in de loop van de jaren twintig, was de discussie binnen de SGP over het stemmen door de vrouw doodgebloed.

²³ Notulenboek algemene vergaderingen SGP, in: partijarchief SGP.

²⁴ Post, *In strijd met de roeping der vrouw*, 170-173, 204; W. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal* (Houten, 1990), 91-92; A.A. van der Schans, *Kuyper en Kersten. IJveraars voor herkerstening van onze samenleving* (Den Haag/Leiden, 1992), 113.

²⁵ *De Banier*, 10 mei 1946.

Modernisering van de partij vanaf de jaren zestig

In 1961 overleed partijvoorzitter Zandt. Hij werd opgevolgd door de predikant Hette Abma. De SGP kreeg onder diens bewind te maken met tweespalt over de identiteit van de partij: een op vernieuwing gerichte linkervleugel stond tegenover een conservatieve rechtervleugel. Het kiesrecht voor de vrouw was een van de onderwerpen in dit conflict. Abma stond voor de taak de kwestie van het vrouwenkiesrecht op te lossen en eenheid in de partij te smeden, terwijl de partij kiezers verloor. De rechterflank organiseerde zich in 1977 in de Landelijke Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen. Zij wist zich gesteund door het kerkblad *De Wachter Sions*, dat het hoofdbestuur van de SGP kritiseerde. Het hoofdbestuur had volgens het kerkblad beweerd dat het niet consequent was de vrouw uit te sluiten van de politiek, wanneer de meisjes wel voortgezet onderwijs volgden en studeerden. Gods Woord kende de vrouw echter een andere plaats toe dan in de regering van het land, de staatkunde en het politieke bedrijf, aldus *De Wachter Sions*.²⁶

De rechterflank maakte zich niet voor niets zorgen. Op de algemene vergadering in februari 1982 vroegen de kiesverenigingen van Den Haag en Scheveningen om een vernieuwing van het standpunt van de partij over het actieve vrouwenkiesrecht. Verder stemmenverlies moest bovendien worden voorkomen. Wat dat concreet inhield, werd niet gezegd. De SGP ging electoraal achteruit, terwijl haar voornaamste concurrent, de RPF, groeide. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in september 1982 leed de partij opnieuw verlies. Het *Reformatisch Dagblad*, de krant van de achterban van de SGP, schreef dat de SGP er goed aan deed zich te bezinnen op de neergaande lijn.²⁷ Het was in ieder geval niet zo dat de staatkundig gereformeerde vrouwen relatief vaker thuis bleven. Uit analyses bleek dat alle christelijke partijen meer vrouwelijke dan mannelijke kiezers hadden, variërend van 54 tot 57%. Voor de SGP was dat 56 procent.²⁸ Zij onderscheidde zich op dit punt dus niet (meer) van de andere partijen.

Naar aanleiding van de teleurstellende verkiezingsuitslag schreef partijvoorzitter Abma in het partijorgaan dat de SGP stemmen was kwijtgeraakt aan de RPF en dat de partij haar grip op de jongeren dreigde te verliezen.²⁹ Hij nam het op voor de vrouwen die gingen stemmen en verweet zijn partij een inconsequente houding.³⁰ Voor hem was de tijd rijp om het partijstandpunt te moderniseren. Abma voelde goed aan wat er leefde in de achterban van de SGP, zo bleek uit onderzoek dat was uitgevoerd onder de natuurlijke achterban van de SGP (de 'bevindelijk gereformeerden'), door Chris Janse, de hoofdredacteur van het *Reformatisch Dagblad*. Hieruit viel af te leiden dat de SGP op een zeker moment de vrouw in de partijorganisatie en in de politiek zou kunnen accepteren.

²⁶ *De Wachter Sions*, 28 juni 1979.

²⁷ *Reformatisch Dagblad*, 9 september 1982.

²⁸ *Reformatisch Dagblad*, 11 september 1982.

²⁹ *De Banier*, 1 oktober 1982.

³⁰ *De Banier*, 9 december 1982.

Janse wees erop dat als gevolg van de tweede emancipatiegolf over heel de linie in de samenleving ‘het primaat van de man [werd] doorbroken’, een ontwikkeling die de bevindelijk gereformeerden onder druk zette.³¹ Hun cultuur botste met de dominante seculiere cultuur, maar een zich terugtrekken in een zelf gekozen isolement kon volgens hem de oplossing niet zijn. Een aanzienlijk deel van de bevindelijk gereformeerden wilde ondanks dit spanningsveld maatschappelijk betrokken en actief zijn, onder meer in de politiek. Dat vereiste overleg en afstemming met andersdenkenden, en dit beïnvloedde hun specifieke kenmerken als minderheid. Dit proces van assimileren werd versterkt door de moderne massamedia. Deze aanpassing kon gevolgen hebben voor formele SGP-standpunten, zo meende Janse. In de eerste plaats betrof dit het actieve vrouwenkiesrecht. Volgens hem werd de afwijzing hiervan, zoals die in het beginselprogramma was vastgelegd, door velen in de partij – in het bijzonder de jongeren – niet meer heel serieus genomen.³²

Janse’s onderzoek bevestigde de feitelijke acceptatie van het actieve vrouwenkiesrecht door de overgrote meerderheid van de SGP-achterban. Veel opmerkelijker was wat hij constateerde over het passieve kiesrecht en het meedoen van vrouwen in het politieke domein:

Het stellen van vrouwelijke kandidaten voor het Parlement, de Provinciale Staten of de gemeenteraden was door de SGP vanouds afgewezen (...) en is tot op heden – althans publiekelijk – geen punt van discussie. Toch bleek bij onze enquête dat een belangrijk deel van de ondervraagde ouders die SGP stemden of zelfs lid waren van deze partij, daar geen overwegende bezwaren tegen hadden (d.w.z. tegen kandidaatstelling van vrouwen, HP). Bijna de helft van de ondervraagde ouders (46,3 procent) was het met de hun voorgelegde uitspraak eens (‘Principieel gezien is tegen een vrouwelijk kamerlid geen doorslaggevend bezwaar in te brengen.’) Bij de leerlingen was dat ruim de helft (54,5 procent). Daar was slechts een klein deel (20,3 procent) principieel tegen een vrouwelijk kamerlid. Onder de ouders die op de SGP zouden stemmen was een relatieve meerderheid tegen vrouwelijke kamerleden (46,8 tegen 41,4 procent). Onder de leerlingen die op de SGP zouden stemmen was een relatieve meerderheid er juist voor (48,4 tegen 29,9 procent).³³

Duidelijk was dat in ieder geval een deel van de achterban van de SGP zich in zijn opvattingen aanpaste aan de samenleving waarvan het deel uitmaakte. Janse concludeerde dat er bij de SGP-kiezers en -leden een ‘vrij grote discrepantie’ bleek te bestaan tussen hun opvattingen en het officiële standpunt dat de partij sinds jaar en dag innam.³⁴ Op een zeker moment zou er een correctie moeten plaatsvinden, naar de ene of naar de andere zijde.

³¹ C.S.L. Janse, *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Houten, 1985), 160.

³² Janse, *Bewaar het pand*, 252-253.

³³ De enquête is in 1981 gehouden onder ouders en leerlingen van een aantal onderwijsinstellingen van bevindelijk gereformeerde signatuur. Het citaat is afkomstig uit: Janse, *Bewaar het pand*, 252-253.

³⁴ Ibidem, 253.

Standpunt actief vrouwenkiesrecht herzien

Op de algemene vergadering in februari 1982 zegde het hoofdbestuur toe een commissie 'de plaats van de vrouw' te laten onderzoeken. Deze commissie produceerde twee nota's die in 1984 verschenen; de ene was theologisch van aard, de andere richtte zich op het beginselprogramma van de SGP. Deze tweede nota bevatte een voorstel voor een nieuwe versie van de relevante artikelen 11 en 12. In het hoofdbestuur drong Abma aan op spoed bij het wijzigen van deze artikelen. Dat was niet zozeer vanwege de aanvallen van binnen de partij maar van buitenaf. Fractievoorzitter Henk van Rossum, die ook aanwezig was, deelde mee dat tijdens een door hem ontketend interruptiedebat in de Tweede Kamer PvdA-leider Joop den Uyl, 'klein rechts' (dat wil zeggen de SGP, het GPV en de RPF) a-democratisch had genoemd, waarbij hij letterlijk had geciteerd uit het staatkundig gereformeerde verkiezingsprogramma en -beginselprogramma. Althans: volgens Van Rossum had Den Uyl dit gedaan, want dit blijkt niet uit het Kamerverslag. Den Uyl had wel kritiek geleverd op een beroep op bijbelteksten die hij strijdig achtte met het volwaardig laten functioneren van het gelijkheidsidee dat volgens hem aan onze democratie ten grondslag lag. Het SGP-vrouwenstandpunt had hij echter niet genoemd.³⁵ Maar volgens Van Rossum had Den Uyl gedreigd de SGP te zullen aanvallen zodra de Wet gelijke behandeling zou zijn aangenomen. Handhaving van de bestaande tekst van de artikelen 11 en 12 zou volgens de fractievoorzitter dan zeker niet meer mogelijk zijn.³⁶

Vanaf het najaar van 1984 waren de kiesverenigingen in de gelegenheid op de nota's en de wijziging van het beginselprogramma te reageren. Het was de bedoeling van het hoofdbestuur dat de partij in 1985 zijn standpunt zou bepalen. De verdeeldheid in de partij bleek echter groot te zijn. De commissie bereidde ondertussen een algehele herziening van het beginselprogramma voor, wat extra tijd kostte. Daarbij ging de commissie behoedzaam te werk om onenigheid in de partij te voorkomen.

In 1989 hield de partij drie huishoudelijke vergaderingen om het beginselprogramma opnieuw vast te stellen. Al op de eerste vergadering kwam het nieuwe artikel 10 over het kiesrecht (ter vervanging van de oude artikelen 11 en 12) aan de orde. Nadat de rechtervleugel dit had afgewezen, werd op de derde vergadering van 25 november een compromistekst aanvaard. Dit luidde: 'De opvatting van het vrouwenkiesrecht, voortkomend uit een revolutionair emancipatiestreven, strijdt met de roeping van de vrouw. Dat laatste geldt ook voor het zitting nemen van de vrouw in politieke organen, zowel vertegenwoordigende als bestuurlijke. De vrouw zij in haar eigen consciëntie overtuigd of zij haar stem kan uitbrengen met inachtneming van de haar door God gegeven plaats.' Het nieuwe artikel 10 onderscheidde twee motieven dat de vrouw ging stemmen. Het feministische motief werd afgewezen, maar het keurde wel het stemmen door de vrouw goed als zij dit in haar geweten kon verantwoorden voor God.

35 *Handelingen Tweede Kamer*, 1984-1985, 353.

36 Notulen hoofdbestuur SGP, 12 oktober 1984, in: partijarchief SGP.

Over die uitkomst was niet iedereen positief. Een lid van de commissie die de wijziging van het beginselprogram had voorbereid, schreef dat duidelijk was hoe zeer de partij afstand had genomen van de vroegere voormannen. De afwijzing van het actief vrouwenkiesrecht werd niet langer als een identiteitskwestie gezien. De SGP was de weg van de ARP gegaan. Het motief dat artikel 10 goedkeurde, was een modern criterium. Het artikel was bovendien niet consequent. Want als een vrouw een beroep op haar geweten kon doen om te stemmen, waarom mocht zij dat dan niet om zich door de SGP te laten verkiezen? Bij de afwijzing van beide soorten vrouwenkiesrecht ging het toch om dezelfde bijbelteksten? Dat waren teksten die ook al door Kuyper (ARP) en Kersten waren gebruikt.³⁷

Bijbelteksten over de positie van de vrouw

De afwijzing van vrouwenkiesrecht door de ARP en SGP werd gebaseerd op teksten uit de Bijbel die tot uitdrukking zouden brengen dat de man regeert en de vrouw zich laat regeren door de man. De man is het hoofd, en de man voert heerschappij over de vrouw. Enkele kernteksten zijn de volgende:

Genesis 3:16b: Tot uw man zal uw begeerte zijn, en hij zal over u heerschappij hebben

1 Korinthe 11:3a: Doch ik wil, dat gij weet, dat Christus het Hoofd is van iedere man, en de man het hoofd der vrouw

1 Petrus 3:1a: Evenzo gij vrouwen, weest uw eigen mannen onderdanig

Het partijlidmaatschap van de vrouw

Intussen had zich een nieuwe kwestie aangediend die de SGP bezighield: het partijlidmaatschap van vrouwen. Kersten en andere voormannen hadden zich uitdrukkelijk gekeerd tegen het lidmaatschap van de vrouw van de lokale kiesverenigingen, terwijl van elke andere politieke partij vrouwen lid konden worden. In de SGP-logica was het stemmen door een vrouw nog het minst bezwaarlijk, want dat kon zij 'in stilheid' doen, zonder haar natuur ontrouw te worden en haar roeping te verzaken. Deelnemen aan vergaderingen van een kiesvereniging en aan de besluitvorming van de partij, in het bijzonder over de kandidatenlijsten voor verkiezingen, ging een stap verder. In de visie van de oprichters van de partij kon dat echt niet. De SGP-vrouw emancipeerde echter en de partij werd in de Nederlandse politiek en samenleving steeds uitzonderlijker in haar exclusief mannelijk functioneren.

In 1983 meldde zich voor het eerst een vrouw aan om lid te worden van de SGP. De Haagse W. van Donge-van Bezooijen schreef het hoofdbestuur dat zij zich had aangemeld bij de plaatselijke SGP-kiesvereniging, maar dat die haar had geweigerd

37 P. van de Breevaart, in: *Reformatorisch Dagblad*, 31 december 1989.

omdat zij vrouw was. De besluitvorming hierover verliep rommelig, maar het resultaat was dat de Haagse kiesvereniging begin 1985 twee vrouwelijke leden telde; de andere was Riet Grabijn-van Putten.³⁸ Bij twee andere kiesverenigingen werden in diezelfde tijd vier (Schoonhoven) en twee (Groningen) vrouwen lid. Dit bleef binnen de partij niet onopgemerkt. Op de algemene vergadering in februari 1987 informeerde een kiesvereniging naar het lidmaatschap van vrouwen. Het hoofdbestuur zei dat het nog datzelfde jaar een standpunt wenste in te nemen, maar verzweeg dat het in 1983 reeds een positief besluit had genomen naar aanleiding van de vraag van Van Donge-van Bezooijen. Een publieke standpuntbepaling van het hoofdbestuur bleef uit, waarna op de algemene vergadering in februari 1988 verscheidene kiesverenigingen opnieuw informeerden. Het antwoord luidde dat het hoofdbestuur eerst de herziening van het beginselprogramma wilde afronden.³⁹

Aan het einde van 1989 duurde de beraadslaging over het vrouwenlidmaatschap inmiddels bijna zeven jaar, terwijl een oplossing nog niet in zicht was. De rechterflank was zich gaan roeren. Zij kon zich beroepen op de partijtraditie en het standpunt dat was ingenomen door de voormannen in de beginperiode van de SGP. Voor een partij met een conservatieve inslag was dit een belangrijk gegeven. Tegelijkertijd was het een feit dat de vrouwelijke achterban emancipeerde en dat mannen anders waren gaan denken over de positie van de vrouw. Daaruit was de officiële goedkeuring van het actieve kiesrecht voor de vrouw voortgevloeid. Het hoofdbestuur – dat zelf ook verdeeld was – slaagde er niet in leiding te geven aan de opinievorming in de partij, doordat het zijn eigen standpuntbepaling voor zich uit schoof. Het werd daarbij gehinderd door de interne discussie over het actief kiesrecht voor de vrouw, die pas eind 1989 formeel werd afgerond met de formele aanvaarding daarvan. Een ontwikkeling die invloed kon gaan uitoefenen op het partijstandpunt ten aanzien van het vrouwenlidmaatschap was de sterke groei van de aan de SGP gelieerde jongerenorganisatie, waarin meisjes en jonge vrouwen volop meededen.

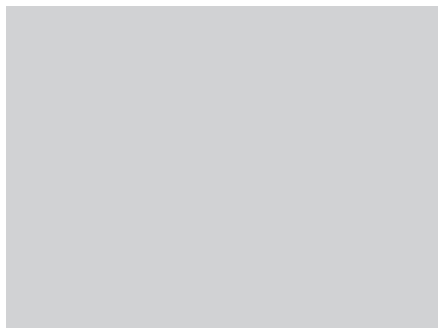
Waren er in de jaren tachtig meningsverschillen over de positie van de vrouw, in de jaren negentig zou om de vrouw een ware strijd in de SGP woeden. Het hoofdbestuur kwam in augustus 1991 eindelijk met zijn standpunt naar buiten. Het wees het lidmaatschap van de vrouw van de kiesvereniging af, omdat deze organisatie een belangrijk middel was voor het georganiseerd uitoefenen van invloed op de politiek. Het regeerambt behoorde niet tot de roeping van de vrouw. Het hoofdbestuur vertrouwde erop dat, indien een kiesvereniging een andere lijn volgde, die daarop zou terugkomen. Verder benoemde het hoofdbestuur in april 1992 een commissie die een nader advies moest uitbrengen. Deze commissie ontwikkelde enkele modellen voor de betrokkenheid van de vrouw bij de partij en al dan niet een partijlidmaatschap, waarover de algemene vergadering in januari 1993 een besluit nam. De uitkomst was dat ruim negentig procent van de kiesverenigingen tegen het lidmaatschap van de vrouw stemde.

³⁸ Zij verwierf nationale bekendheid en heeft haar ervaringen met de SGP beschreven in: Riet Grabijn-van Putten, *Ik wil het gewoon vertellen* (Zoetermeer, 1996).

³⁹ Correspondentie hoofdbestuur SGP, in: partijarchief SGP.

De linkerflank van de partij legde zich hier niet bij neer. De uit haar midden gevormde werkgroep Bouwen publiceerde een open brief, ondertekend door prominente SGP'ers en predikanten om tegen de afwijzing te protesteren. Niettemin stuurde het hoofdbestuur een brief aan de partijleden met overwegingen en voorstellen voor de huishoudelijke vergadering in september 1993, waarin het op grond van de uitslag van januari de volgende aanpassing van artikel 5 van de statuten voorstelde: 'Door een plaatselijke kiesvereniging kunnen als lid worden toegelaten mannen (...).'⁴⁰

Daarop zette een drietal juristen in een artikel in *Trouw* uiteen dat de SGP vervolgd kon worden, als de partij de voorstellen van het hoofdbestuur overnam. Zij wezen op artikel 1 van de 'Universele verklaring van de rechten van de mens' uit 1948, waarvan de eerste zin luidde: 'Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren'. Bovendien was Nederland partij bij internationale verdragen die de gelijkberechtiging van mannen en vrouwen voorschreven. Het meest expliciete artikel was artikel 7 sub c van het Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen van 1979. De juristen meenden dat dit artikel de minister van Justitie zou verplichten om in te grijpen, indien de voorgestelde statutenwijziging van de SGP doorgang vond.⁴¹ Overigens was het hoofdbestuur van de SGP zich bewust van de consequenties van de voorgestelde statutenwijziging. In een interne notitie (van 2 september 1993) werd gewezen op mogelijke juridische en bestuurlijke gevolgen. Voor zover het hoofdbestuur bekend was, had de vrouwenbeweging al twee aanklachten tegen de SGP ingediend op basis van de anti-discriminatiebepalingen in het Wetboek van Strafrecht. Het Clara Wichmann Instituut stelde zich daarbij ondersteunend op. Het Openbaar Ministerie liet weten de definitieve beslissing van de partij af te wachten.⁴²

Riet Grabijn-Van Putten werd in de jaren tachtig van de twintigste eeuw een van de eerste vrouwelijke leden van de SGP.

Nooit eerder had een kwestie de SGP zo beroerd. Het resultaat van de besluitvorming op de huishoudelijke vergadering in september 1993 was daardoor onhelder. De uitkomst hield niet in dat in de statuten werd vastgelegd dat alleen mannen lid konden worden, terwijl de partij wel had besloten dat het lidmaatschap de vrouw niet toekwam. De verhoudingen binnen het hoofdbestuur en de uitkomst van deze vergadering waren voor domi-

⁴⁰ De brief d.d. 22 juli 1993 werd gericht 'Aan alle leden ...' en tevens gepubliceerd in *De Banier*, 29 juli 1993.

⁴¹ H. Huisman, M. Kroes en M. Oosterhagen, 'Als SGP vrouwen uitsluit moet minister ingrijpen', in: *Trouw*, 31 juli 1993.

⁴² P. Lucardie, I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1993. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1993', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1994), 14-74; 61-62.

nee Wim Hovius redenen om af te treden als partijvoorzitter. De in 1986 aangetreden partijleider Bas van der Vlies schreef in *De Banier* dat er een oplossing gevonden moest worden voor de 'substantiële betrokkenheid van de vrouw'.⁴³

In deze periode ging de SGP in electoraal opzicht achteruit; eerst bij de gemeenteraadsverkiezingen in maart 1994 en daarna bij de Tweede Kamerverkiezingen in mei. De partij zakte van 1,9 naar 1,7 procent, een gevoelig verlies. Ze verloor haar derde Kamerzetel die zij had sinds 1956. Het hoofdbestuur benoemde evenals in 1982 een commissie Onderzoek Stemmenverlies. Het christelijke opinieblad *Koers* kopte: 'SGP in verwarring na zetelverlies'. De meest stabiele partij van Nederland en ijkpunt voor opiniepeilers, dat wás de SGP, totdat zij een Kamerzetel verloor. Was dat als gevolg van de vrouwendiscussie? Of was het de secularisatie die de SGP parten speelde? De uitslag werd beleefd als een historisch dieptepunt. Diverse geïnterviewden noemden het vrouwenstandpunt als oorzaak, zoals de voorlichter van de Tweede Kamerfractie, Menno de Bruyne: 'Direct na de huishoudelijke vergadering in september 1993 dachten we al dat dit besluit ons een zetel zou kosten'.⁴⁴

Op de vergadering van september 1993 had de SGP besloten: 'lidmaatschap vrouwen: nee, betrokkenheid vrouwen: ja'. Voor die betrokkenheid moest de partij een oplossing vinden. Na de zomervakantie van 1995 stelde het hoofdbestuur in een brief aan de kiesverenigingen voor om aan vrouwen een buitengewoon lidmaatschap toe te kennen, waaraan geen regeertaken waren verbonden. Vrouwen zouden alleen mogen meedenken en meepraten; voor vertegenwoordigende of bestuurlijke functies kwamen zij niet in aanmerking. De partij was net als het hoofdbestuur hierover verdeeld, maar op de huishoudelijke vergadering in januari 1996 stemde na een uitvoerige discussie de meerderheid voor de statutenwijziging die het buitengewoon lidmaatschap mogelijk maakte. De partijleiding hoopte dat dit het einde van een jarenlang debat betekende. Voorlopig was de discussie inderdaad stilgevalen; de partij was er moe van. Maar op langere termijn zou de hoop dat de rust zou terugkeren ijdel blijken te zijn.

Druk van buiten en van binnen op de SGP

Uit een opiniepeiling van het NIPO onder de Nederlandse bevolking bleek in november 2001 dat 88 procent van de ongeveer 1000 ondervraagden het standpunt van de SGP over het vrouwenlidmaatschap afkeurde en slechts 4 procent er begrip voor kon opbrengen. Het verbod op discriminatie werd door 67 procent gesteld boven de vrijheid van godsdienst. Slechts 14 procent kon er begrip voor opbrengen dat een politieke partij zich beriep op een heilig boek. Het NIPO peilde ook of de SGP er electoraal mee zou opschieten als zij het vrouwenstandpunt opgaf. De partij zou in dat geval vier zetels halen; zij had er sinds 1998 weer drie (waarvan een restzetel, die zij overigens in 2002 weer verloor). De uitkomsten van het NIPO-onder-

43 *De Banier*, 7 oktober 1993.

44 Margreet Boer en Bertus Tichelaar, 'De SGP in verwarring na zetelverlies', in: *Koers*, 27 mei 1994, 8-11.

zoek hoefde niemand te verrassen, want de emancipatie van de vrouw in de politiek ging door. Zo was in 1994 de mijlpaal van vijftig vrouwen in de Tweede Kamer – een derde van het totaal – bereikt; in 2004 bedroeg het aantal vrouwen voor het eerst zestig.⁴⁵

De SGP had niet alleen de maatschappelijke opinie tegen zich, zij werd ook geconfronteerd met de dreiging van rechtszaken. In de eerdergenoemde notitie werd al melding gemaakt van (mogelijke) aanklachten tegen de partij. In 1997 rapporteerde de commissie-Groenman, de Rapportagecommissie Internationaal Verdrag tegen Discriminatie van Vrouwen. Zij had in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid onderzocht hoe het VN-Vrouwenverdrag door Nederland werd nageleefd. De commissie kwam tot de in haar ogen verontrustende conclusie dat er in Nederland nog heel wat mis was op het gebied van vrouwenemancipatie, zoals bij de SGP. In haar rapport *Het vrouwenverdrag in Nederland anno 1997* schreef zij dat de overheid een einde diende te maken aan de situatie dat niet elke vrouw onbelemmerd toegang kon krijgen tot de SGP. Vier jaar later, in september 2001, riep het VN-comité ter bestrijding van discriminatie van vrouwen – officieel: *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women* (Cedaw) – op grond van het in 1989 door Nederland geratificeerde VN-Vrouwenverdrag (van 1979) de Nederlandse regering op ‘met spoed’ een eind te maken aan de ongelijke behandeling van vrouwen door de SGP. De staatssecretaris van Emancipatiezaken, Annelies Verstand-Bogaert, overigens lid van D66, liet weten dat ze niets voelde voor een wetswijziging die zou neerkomen op een verbod van de SGP. De regering wilde zich terughoudend opstellen, omdat behalve het non-discriminatiebeginsel de klassieke vrijheden van godsdienst en vereniging in het geding waren.⁴⁶

In de media ontbrandde vervolgens een discussie over de wenselijkheid van het al dan niet aanpakken van de SGP. De VARA-presentatrice Sonja Barend duidde in haar talkshow op televisie de SGP aan als de ‘Taliban’, dat wil zeggen, als fundamentalisten met een verwerpelijk standpunt.⁴⁷ In juli 2002 kondigde het Proefproces-fonds Clara Wichmann aan dat het de SGP voor de rechter wilde dagen.⁴⁸ Ook richtte het zich met twaalf andere organisaties in juni 2003 tot de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK). Nederland zou zijn internationale verdragsverplichtingen verzaken, met als gevolg dat de SGP activiteiten kon ontplooiën die het niet toestonden dat vrouwen volwaardig lid werden van de partij. Het VN-Vrouwenverdrag verplichtte de Nederlandse overheid maatregelen te tref-

45 Zie www.parlement.com/id/vh8lnhrreozv/vrouwen_in_de_tweede_kamer (geraadpleegd op 23 januari 2018).

46 *Nederlands Dagblad*, 22 september 2001.

47 *Reformatisch Dagblad*, 10 oktober 2001; H.-M.Th.D. ten Napel, ‘Een Nederlandse Taliban?’, in: N.F. van Manen (red.), *De multiculturele samenleving en het recht* (Nijmegen, 2002), 151-157.

48 Het Clara Wichmann Instituut, dat in de voorgaande jaren optrad, heeft bestaan van 1987 tot 2004 en werd opgeheven vanwege de beëindiging van de subsidieverlening. Het was een expertisecentrum op het gebied van vrouw en recht en het ondersteunde het Proefprocessenfonds. Het Proefprocessenfonds Clara Wichmann ging na de opheffing van het Instituut als zelfstandige organisatie verder.

fen die de gelijke rechten van mannen en vrouwen garandeerde. Van politieke partijen moest worden geëist dat zij de beginselen van gelijke behandeling van mannen en vrouwen onderschreven en toepasten. Minister Johan Remkes antwoordde dat hij het bijzonder betreurenswaardig vond dat de SGP voor vrouwen uitsluitend het buitengewoon lidmaatschap openstelde. Het Nederlandse regeringsbeleid voldeed volgens hem wel aan de verplichtingen van artikel 7 van het VN-Vrouwenverdrag. Daarop daagde het Proefprocessenfonds samen met andere organisaties op 13 november 2003 de SGP en de Nederlandse Staat voor de rechter.

De publieke opinie, de media, rechtszaken – de externe druk op de SGP werd groter. Of het nu (mede) hierdoor kwam of niet, ook onder de bevindelijk gereformeerden was er aanzienlijke steun voor de opvatting dat vrouwen lid konden zijn van een politieke partij. Uit onderzoek dat het *Reformatorisch Dagblad* in het voorjaar van 2003 had uitgevoerd in zijn lezerskring, bleek dat ruim 50 procent van de volwassen respondenten hiervan voorstander was. Bij de jongeren ging het zelfs om 76 procent. Van hen vond 56 procent dat mannen en vrouwen dezelfde politieke rechten moesten hebben. In hun visie was een vrouwelijk SGP-Kamerlid niet uitgesloten. Van de oudere ondervraagden was 28 procent die mening toegedaan. Van degenen die op de SGP stemden, was van de volwassenen 41 procent voor het partijlidmaatschap van de vrouw, van de jongeren 63 procent. ‘Emancipatie rukt op in reformatorische kring’, zo luidde de kop van het artikel in het *Reformatorisch Dagblad*.⁴⁹ SGP-voorzitter Wim Kolijn zei ‘niet direct verrast’ te zijn door de cijfers, maar ze baarden hem wel zorgen: ‘De ontwikkeling in het denken en doen gaat onder ons bijzonder snel’. Hij zag geen aanleiding het debat over het vrouwenlidmaatschap over te doen, dat halverwege de jaren negentig zijn partij had verscheurd. Wel vond hij dat de SGP meer werk moest maken van het uitleggen van het standpunt over de politieke betrokkenheid van de vrouw.

De vraag was echter of de SGP het alleen met expliciteren ging redden. Negatieve signalen van jongeren en het verlies van de derde SGP-Kamerzetel in 2002 waren voor het bestuur van de SGP-jongerenorganisatie aanleiding geweest een onderzoek uit te voeren onder haar achterban. Van alle ondervraagden had 7 procent er geen moeite mee als er voor de SGP een vrouw in de Tweede Kamer plaats zou nemen. Werden alleen de SGP-stemmers eruit gelicht, dan was dit bijna 58 procent. Van alle SGP-stemmende jongeren waren meer meisjes (62 procent) dan jongens (bijna 53 procent) voorstander van een vrouwelijk Kamerlid.⁵⁰

In juni 2003 stelde het hoofdbestuur van de SGP een commissie in die het partijstandpunt in een brochure moest uitleggen. Deze commissie nam de tijd. Terwijl zij nog aan het werk was, deed de Haagse rechtbank op 7 september 2005 uitspraak in de zaak die was aangespannen door het Clara Wichmann Proefprocessenfonds. De rechtbank oordeelde dat de Staat onrechtmatig had gehandeld door de SGP te ondersteunen met het verlenen van subsidie. Het verweer van de Staat dat hij diver-

49 *Reformatorisch Dagblad*, 3 mei 2003.

50 *Reformatorisch Dagblad*, 9 mei 2003; D.D. Both en G. van Veldhuizen (red.), *Meerwaarde van een minderheid* (Barneveld, 2003), 34-35.

se grondrechten moest afwegen, werd afgewezen. De rechtbank zag een mogelijkheid het VN-Vrouwenverdrag na te komen door de SGP niet langer van overheidswege te subsidiëren. De Staat kon dan niet langer worden verweten dat hij actief het verdrag schond.⁵¹ Tegen dit vonnis ging de Staat in hoger beroep.

Partijvoorzitter Koliijn stelde dat de rechterlijke uitspraak geen invloed zou hebben op het partijstandpunt.⁵² Niettemin kwam het oordeel hard aan. Het *Reformatorisch Dagblad* schreef op 23 december 2005: ‘Zelden had de SGP zo’n zwaar jaar. Dat de rechter de overheid dwong de partijsubsidie stop te zetten, voelde als een mokerslag’. De socioloog en jurist Alfons Dölle analyseerde dat de SGP onder vuur lag. De uitspraak die de rechter ook had gedaan, dat de partij de statuten niet hoefde te wijzigen, leek gunstig. Maar de afwijzing van dit onderdeel van de aanklacht was tamelijk technisch en procedureel. Gelet op de argumentatie was het twijfelachtig of de SGP de dans zou ontspringen bij een nieuwe zaak. Haar positie was juridisch omstreden geraakt.⁵³

Na de rechterlijke uitspraak besloot het hoofdbestuur het concept van de brochure waarin de SGP haar standpunt wilde uitleggen, te herzien en als discussiestuk aan de partij voor te leggen – er was nieuwe bezinning nodig. In de vergadering van het hoofdbestuur van 16 september 2005 viel te beluisteren dat de partij van het gewraakte standpunt verlost moest worden. Niet langer diende het partijlidmaatschap het beslispunt te zijn, maar het regeerambt. Twee besloten hoorzittingen over de brochure maakten eens te meer duidelijk hoezeer de partij verdeeld was. De SGP publiceerde de lang verwachte brochure uiteindelijk in april 2006.⁵⁴ Toen bleek – voor de buitenwacht verrassend – dat het oude standpunt niet opnieuw werd uitgelegd, maar dat er een nieuw standpunt was gekomen. De vrouw mocht voortaan ‘gewoon’ lid worden van de partij; van het passieve kiesrecht bleef zij echter uitgesloten. Dit werd het nieuwe partijstandpunt, waartoe de huishoudelijke vergadering in juni van dat jaar besloot. Er maakten overigens niet veel vrouwen van de mogelijkheid gebruik lid te worden. Aan het einde van 2017 had de SGP ongeveer 800 vrouwelijke leden, 2,7% van het totaal.

Voor de voorstanders van het passief vrouwenkiesrecht was het besluit een stap in de goede richting. Dat het eindpunt nog niet was bereikt, onderkende partijvoorzitter Koliijn, toen hij werd geïnterviewd. De journalist stelde: ‘Het recente vrouwen debat moet een zware wissel op u hebben getrokken’. Koliijn reageerde: ‘Natuurlijk. Ik ging er bijna aan onderdoor. En de zorgen zijn nog niet voorbij’. De journalist: ‘Het onderwerp komt vroeg of laat terug op de agenda’. Koliijn: ‘Dat is een kwestie van tijd’.⁵⁵

51 Rechtbank 's-Gravenhage, 7 september 2005, *LJN* AU2088.

52 *Reformatorisch Dagblad*, 8 september 2005.

53 A.H.M. Dölle, ‘De SGP onder vuur’, in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2005 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 2006), 99–122; 99–100.

54 *Man en vrouw schiep Hij hen. Politieke participatie in bijbels perspectief* (Den Haag, 2006).

55 *Reformatorisch Dagblad*, 2 maart 2007.

De vrouw krijgt het passieve kiesrecht

Eind 2005 wees de minister van BZK de aanvraag van subsidie voor 2006 door de SGP af. Tegen dit besluit ging de partij in beroep bij de sector bestuursrecht van de rechtbank in Den Haag. Die oordeelde op 30 november 2006 dat zij geen enkele ruimte zag om af te wijken van de uitspraak van de civiele kamer van september 2005 om de subsidie stop te zetten.⁵⁶ Naar aanleiding van deze uitspraak startte de SGP een procedure bij de afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State. Dit rechtscollege vernietigde op 5 december 2007 in hoger beroep de uitspraak van de bestuursrechter. Het stelde vast dat de minister van BZK de SGP wél moest subsidiëren. Voor de Raad van State was van belang dat in Nederland was gegarandeerd dat vrouwen binnen het gehele spectrum van politieke partijen lid konden worden van een partij die vrouwen op gelijke voet met mannen voordroeg voor vertegenwoordigende functies. Van een daadwerkelijke beperking van het passief kiesrecht was dus geen sprake. Het ging volgens de Raad van State te ver in te grijpen in de vrijheid die de SGP had om zich te organiseren zoals zij wilde. De vrijheid van politieke bewegingen was zo belangrijk, dat de overheid alleen kon ingrijpen als er gevaar was voor de democratische rechtsorde.⁵⁷

Daarnaast deed twee weken later, op 20 december 2007, in het hoger beroep van de Staat tegen het vonnis van de Haagse rechtbank het gerechtshof in Den Haag uitspraak. Dit oordeelde dat het onderscheid dat de SGP maakte tussen mannen en vrouwen verboden was op grond van onder meer het VN-Vrouwenverdrag. Dit verdrag verplichtte de Staat vrouwen op gelijke voet met mannen te verzekeren van het passief kiesrecht. Het gerechtshof achtte het, evenals eerder de rechtbank, onrechtmatig dat de Staat niet optrad tegen deze discriminatie van vrouwen. De Staat moest een maatregel treffen die ertoe zou leiden dat de SGP het passieve kiesrecht zou toekennen aan de vrouw. Een subsidiestop vond het echter geen passende maatregel.⁵⁸ Nog diezelfde dag maakte de SGP bekend dat zij tegen deze uitspraak in cassatie ging bij de Hoge Raad.

De regering besloot ook in cassatie te gaan. Voor de minister van BZK, Guusje ter Horst, was de SGP-vrouwenkwestie zo fundamenteel dat de hoogste rechter, de Hoge Raad, zich erover moest buigen: 'Er spelen verschillende grondrechten een rol en de vraag is: wat moet je doen als het ene in strijd is met het andere?'. Het Hof had het verbod op discriminatie het zwaarst laten wegen; de SGP beriep zich op de vrijheid van vereniging en de vrijheid van godsdienst.⁵⁹ De Hoge Raad deed op 9 april 2010 uitspraak. Hij oordeelde dat de SGP vrouwen het passieve kiesrecht niet mocht onthouden en eiste dat de regering maatregelen nam, zodat deze partij vrouwen wel als haar vertegenwoordigers accepteerde. De Hoge Raad kwam tot dit oordeel omdat hij van mening was dat het kiesrecht het hart van het democratisch

⁵⁶ Rechtbank 's-Gravenhage, 30 november 2006, *LJN* AZ5393.

⁵⁷ Afdeling bestuursrechtspraak Raad van State, 5 december 2007, *ECLI:NL:RVS:2007:BB9493*.

⁵⁸ Gerechtshof 's-Gravenhage, 20 december 2007, *ECLI:NL:GHSGR:2007:BC0619*.

⁵⁹ *Trouw*, 21 december 2007.

functioneren van een land raakte. Het anti-discriminatiebeginsel woog daarom zwaarder dan andere grondrechten. Dit rechtscollege verwierp daarmee het cassatieberoep van de SGP.⁶⁰ De staatsrechtgeleerde Luc Verhey zag dit oordeel als een vorm van rechterlijk activisme, die hij afkeurde. De Hoge Raad had met zijn oordeel de grenzen van zijn rechtsvormende taak overschreden. De inrichting van het democratisch bestel moest primair worden beschouwd als het domein van de politiek. De rechter paste in een zaak als die van de SGP in beginsel een terughoudende opstelling.⁶¹

De SGP maakte in oktober 2010 bekend dat de partij naar het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) in Straatsburg zou stappen en een verzoekschrift zou indienen naar aanleiding van het arrest van de Hoge Raad. De partij achtte het arrest in strijd met diverse uitspraken van het EHRM over de vrijheid van de politieke partijen en de vrijheid van godsdienst. Het was bovendien niet in lijn met de uitspraak van de hoogste bestuursrechter, de Raad van State. De SGP ervoer dit als hoogst onbevredigend; het betrof voor haar een fundamentele zaak van botsende grondrechten.⁶² Maar wat mochten de SGP en de Nederlandse regering van het EHRM te Straatsburg verwachten? Dit Hof beoordeelt klachten van kwesties op nationaal niveau. Het EHRM kent overheden daarbij een ruime *margin of appreciation* toe, wat wil zeggen dat het een grote beleidsruimte laat aan de nationale rechter. Van meet af aan heeft het zich op het standpunt gesteld geen *vierde instantie* te zijn.⁶³ Wat door de nationale rechter is beslist, is het uitgangspunt. De kans was daarom groot was dat dit Hof een uitspraak zou doen in overeenstemming met die van de Hoge Raad.⁶⁴

Definitieve herziening na uitspraak Europese rechter

Op 10 juli 2012 deed het EHRM uitspraak.⁶⁵ Het oordeelde op grond van het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (EVRM), dat was gericht op de bevordering en handhaving van de idealen en waarden van een democratische samenleving. De gelijkheid van man en vrouw is een belangrijk doel van de Europese rechtsorde. Alleen zwaarwegende redenen

60 Hoge Raad der Nederlanden, 9 april 2010, *ECLI:NL:HR:2010:BK4549*.

61 L. Verhey, 'De rechter en politieke partijen: ruimte voor rechterlijk activisme?', in: A. Nieuwenhuis, J.-H. Reestman, C. Zoethout (red.), *Rechterlijk activisme* (Nijmegen, 2011), 231-252; 250.

62 Zie www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9vvihlf299qosr/vijgi74s4bth (geraadpleegd op 15 oktober 2010).

63 B.E.P. Myjer, *Het leest als een boek* (Nijmegen, 2011), 29.

64 Post, *Godsdienstvrijheid aan banden*, 157. Ik schreef in oktober 2011 dat het niet viel uit te sluiten dat het EHRM de uitspraak van de Hoge Raad zou verwerpen en de SGP in het gelijk zou stellen. Deze kans achtte ik echter theoretisch. Het zou alleen gebeuren als het EHRM van mening was dat de Hoge Raad een ondeugdelijke uitspraak gedaan had, dat wil zeggen een uitspraak die echt fout was in staatsrechtelijke zin. Dat viel nauwelijks te verwachten. Waarom ging de SGP dan toch naar het EHRM en wachtte de regering op diens oordeel? Het antwoord dat ik gaf, was dat SGP en regering op deze manier tijd kochten. De klacht van de SGP was vertragingstactiek. Daarbij wekte de gang van zaken de indruk dat minister Piet Hein Donner van BZK het EHRM de kastanjes uit het vuur liet halen.

65 EHRM 10 juli 2012, nr. 58369/10 (*Staatkundig Gereformeerde Partij against the Netherlands*).

kunnen een verschil in behandeling rechtvaardigen. Het EHRM verwierp de klacht van de SGP op grond van artikel 3 van Protocol nr. 1 dat de staten verplicht tot het houden van vrije verkiezingen, in samenhang met artikel 14 EVRM, dat het discriminatieverbod inhoudt. Naar aanleiding van deze negatieve uitspraak van het EHRM werd in maart 2013 tijdens de algemene vergadering van de SGP gestemd over een voorstel van het hoofdbestuur tot wijziging van het Algemeen Reglement van de partij, door middel van invoeging van een nieuw artikel 13a. De tekst daarvan luidde als volgt:

Procedure kandidaatstelling. Gelet op het arrest van de Hoge Raad van 9 april 2010 (...) kan het geslacht van kandidaten bij de kandidaatstelling als bedoeld in de artikelen 13b tot en met 17 van dit Algemeen Reglement rechtens niet aan kandidaten worden tegengeworpen.

Dit voorstel werd aangenomen met bijna tachtig procent van de stemmen voor. Deze wijziging had tot gevolg dat bij de kandidaatstelling voor verkiezingen van de gemeenteraad, Provinciale Staten, Tweede Kamer, Eerste Kamer en het Europees Parlement vrouwen om hun geslacht niet meer als kandidaten konden worden uitgesloten. Voortaan konden ook vrouwelijke leden van de SGP zich kandideren voor hun partij. Minister Ronald Plasterk van BZK stelde in een brief aan de Tweede Kamer vast dat met dit besluit de kandidaatstellingsprocedure van de SGP in overeenstemming was gebracht met het geldende recht zoals dat door de Hoge Raad was uitgelegd. Daarmee was de noodzaak voor de Staat om (verdere) maatregelen te treffen vervallen.⁶⁶

In overeenstemming met dit besluit benoemde de SGP-kiesvereniging 'Wees Getrouw' te Vlissingen in augustus 2013 een vrouw, Lilian Janse-van der Wee, tot lijsttrekker voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2014. Van de aanwezige leden stemden 23 leden voor en 14 tegen het voorstel van het bestuur.⁶⁷ Ook in enkele andere gemeenten werd een vrouw gekandideerd. Partijvoorzitter Maarten van Leeuwen verklaarde dat de aanwijzing van Janse als lijsttrekker inhoudelijk niet spoorde met de tekst van het beginselprogramma van de SGP, maar hij voegde daaraan toe dat die formeel wel in overeenstemming was met de interne regelgeving.⁶⁸ Op 18 maart 2014 werd Janse verkozen; in de eraan voorafgaande raadsperiode was de SGP niet vertegenwoordigd geweest in de gemeenteraad van Vlissingen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2018 was zij opnieuw lijsttrekker. Ook in Amsterdam deed de SGP met een vrouwelijke lijsttrekker (de 24-jarige Paula Schot) aan de raadsverkiezingen mee. In minstens zeven gemeenten stonden vrouwen op de SGP-lijst. Het *Reformatorisch Dagblad* sprak van een fundamentele ontwikkeling en een 'doorbraak'.⁶⁹ Het hoofdbestuur van de SGP zei evenwel niet van mening te

66 Brief van minister R. Plasterk van BZK, d.d. 26 maart 2013, betreffende: Tenuitvoerlegging arrest Hoge Raad in SGP-zaak.

67 *Reformatorisch Dagblad*, 27 augustus 2013.

68 'SGP-bestuur houdt vast aan beginselprogram', ANP, 26 augustus 2013.

69 Addy de Jong, 'Amsterdamse Debora wezenlijk anders dan die van Vlissingen', in: *Reformatorisch Dagblad*, 13 januari 2018.

RECHT DOOR ZEE!

Meer koopzondagen, NEE
Sociaal beleid, JA
Betaalbaar wonen, JA
Veilig verkeer, JA
Veilige stad, JA
Goed onderwijs, JA
Meer werk, JA

Lilian Janse was in 2014 de eerste vrouwelijke lijsttrekker voor de SGP bij de gemeenteraadsverkiezingen in Vlissingen.

zijn ‘dat we de politieke participatie van vrouwen moeten bevorderen’.⁷⁰ De reden hiervoor is dat de kandidering van vrouwen nog altijd in strijd is met het beginsel-program van de partij.

Analyse en evaluatie

De SGP heeft zich in de juridische strijd over haar vrouwenstandpunt mede beroepen op de vrijheid van godsdienst. De Nederlandse constitutionele orde erkent de autonomie van private organisaties als een politieke partij om een eigen rechtssfeer te creëren, waarin eigen regels worden gemaakt en gehandhaafd. De Grondwet en het EVRM beperken de mogelijkheden die de staat heeft om dwingende wettelijke regels aan deze organisaties te stellen. De mogelijkheid om hun vrijheid in te perken is aan tamelijk strakke voorwaarden gebonden. De uitkomst van de juridische

⁷⁰ *Reformatorisch Dagblad*, 1 februari 2018.

processen heeft hierin geen verandering gebracht. De SGP beriep zich mede op het grondrecht op godsdienstvrijheid. De partij is echter geen religieuze gemeenschap die een zelfstandige, en niet een van haar leden afgeleide, aanspraak op de rechten en vrijheden heeft die door artikel 6 van de Grondwet en artikel 9 van het EVRM worden gewaarborgd. Anders gezegd: de SGP heeft als politieke partij niet hetzelfde recht op vrijheid van organisatie van de eigen gemeenschap als bijvoorbeeld een kerkgenootschap.⁷¹

De SGP is zo een partij geworden die de vrouw een gelijke positie toekent als de man. Haar oorspronkelijk afwijzende standpunt wortelde in het antirevolutionaire gedachtegoed dat in de laatste decennia van de negentiende eeuw werd ontwikkeld door Kuyper, de oprichter van de ARP. Hoe Kuyper toen over vrouwenkiesrecht dacht, was wijdverbreid. Hij baseerde zijn standpunt op de Bijbel, wat bij protestanten goed gebruik was. Maar als de Bijbel onveranderlijk is, hoe kun je dan toch van standpunt veranderen als overtuigingen wijzigen door nieuwe maatschappelijke omstandigheden?

Doordat Kersten vanaf de oprichting van de SGP voortdurend principiële uitspraken deed en de partij in de beginjaren ook principiële besluiten liet nemen, belastte hij de partij met een standpunt dat zou uitgroeien tot een kwestie. Eigenlijk is dat al te merken aan het – dan nog geringe – verzet in de jaren twintig van de vorige eeuw. De afwijzing van het actieve vrouwenkiesrecht verloor steeds meer draagvlak bij de achterban. De formele aanvaarding ervan in de jaren tachtig werd dan ook intern afgedwongen. Dat hierover werd gestreden en dat het nog zo lang duurde, kwam ook door het besef dat dit de eerste barrière was die geslacht zou worden om de vrouw de volle rechten te geven binnen de partij. De kwestie van het partijlidmaatschap deed zich al gelden toen de SGP het actieve vrouwenkiesrecht nog niet formeel had aanvaard. Ook dit vraagstuk kwam intern op.

Uiteraard hadden beide kwesties te maken met de emancipatie van de vrouw in de maatschappij en in de achterban van de SGP. Over het partijlidmaatschap is zo lang gestreden, omdat in het verlengde hiervan het passieve kiesrecht lag. Uiteindelijk was dit de meest gevoelige kwestie. Dat was mede omdat de vrouw in de kerken van de bevindelijk gereformeerde achterban niet een ambt mocht bekleden (predikant, ouderling, diaken). Daarbij kwam ook dat het standpunt op beide terreinen gebaseerd was op bijbelse argumenten, wat zwaar woog bij de achterban. Dwang van buiten heeft overduidelijk de besluitvorming over lidmaatschap en passief kiesrecht beïnvloed, in de zin van versneld. Het waren duwtjes die de partij nodig had. Zonder rechtszaken zou het uiteindelijk ook zijn gekomen tot de aanvaarding van het passieve kiesrecht voor de vrouw en de verkiezing van de vrouw. Dat is onderdeel van het proces van assimilatie, waar de SGP niet immuun voor was en is.

71 T.J. van der Ploeg, *Vrijheid, gelijkheid en redelijkheid (Libertas et aequitas)* (Den Haag, 2013), 12-13; Sophie van Bijsterveld, *Burger tussen religie, staat en markt* (Tilburg, 2012), 2.

De SGP was sinds de jaren negentig bestreden door feministische organisaties vanwege haar vrouwenstandpunt. De trend in de maatschappij was dat vrouwen dezelfde rechten als mannen hebben, dat onderscheid op grond van geslacht niet geaccepteerd werd en dat de emancipatie van de vrouw voltooid moest worden. De opkomst in Nederland van de orthodoxe islam had de relevantie en urgentie van bestrijding van het vrouwenstandpunt van de SGP bevorderd. In de publieke ruimte en in de politiek was vrees te signaleren voor wat men beschouwde als islamitisch fundamentalisme. Dit speelde een rol bij de oordeelsvorming over de SGP. Een illustratie daarvan biedt de negatieve uitspraak van de Haagse rechtbank van september 2005 inzake de subsidiëring van de SGP, die mede als volgt was gemotiveerd:

Het gaat (...) in deze immers niet om het belang van de SGP-vrouw om lid te kunnen worden van de SGP, maar om het belang van een ieder, in het bijzonder van vrouwen, om in een democratische maatschappij te leven waarin discriminatie op grond van geslacht – met als gevolg uitsluiting van het passieve kiesrecht – niet getolereerd wordt en waarin door de Staat handhavend opgetreden wordt. Dit belang krijgt een zwaardere lading als men bedenkt dat het niet denkbeeldig is dat in de (nabije) toekomst ook andere partijen opstaan die vrouwen – op godsdienstige motieven – een andere politieke en/of maatschappelijke rol toedelen dan mannen, waardoor het gevaar van discriminatie wederom op de loer ligt. De Staat kan hierin een sturende rol spelen.⁷²

De Staat moest als richtsnoer niet alleen nemen de bestrijding van discriminatie van vrouwen, maar ook de vermindering dat het de verkeerde kant uitging en de discriminatie van vrouwen zou toenemen. Het oordeel over de SGP was mede een signaal in de richting van de orthodoxe islam.

Een van de motieven om de SGP in 1918 op te richten was de afwijzing van het kiesrecht voor de vrouw. Het ontzeggen van politieke rechten aan de vrouw was tot 2013 een identiteitsbepalend kenmerk van deze partij. Voor haar standpunt beriep de SGP zich op de Bijbel. Haar leden oefenden hun vrijheid van godsdienst uit door dit standpunt uit te dragen en toe te passen op hun eigen partij. Het verwerpen van het passieve kiesrecht voor de vrouw wordt – nog altijd – verwoord in artikel 10 van het beginselprogramma, tenminste, als het voortkomt uit ‘een revolutionair emancipatiestreven’. Daardoor blijft iets van de aloude spanning gehandhaafd. Dat past ook wel bij de identiteit van de SGP. Want haar leden behoren nog altijd vooral tot het orthodox-protestantse volksdeel. De SGP vond en vindt haar bestaansrecht primair in het vertegenwoordigen van deze ook wel als ‘reformatorisch’ aangeduide groep christenen in de politiek. Met haar vrouwenstandpunt identificeerde zij zich ook met dit volksdeel, tot op de dag van vandaag. Daardoor staat zij al vanaf haar oprichting in een relatie met de Nederlandse samenleving die spanningen geeft. Tegelijkertijd hebben er binnen de SGP vanaf het begin tegenstellingen bestaan tussen voor- en tegenstanders van het officiële partijstandpunt.

72 Rechtbank 's-Gravenhage 7 september 2005, *ECLI:NL:RBSGR:2005:AU2088*, r.o. 3.6.

Dat het tot de formele aanvaarding van het actieve kiesrecht van de vrouw in 1989 en van het passieve kiesrecht in 2013 kwam, heeft in de eerste plaats te maken met de verschuiving in de overtuiging van de leden. Daarbij is de discrepantie met de moderne Nederlandse democratische samenleving in fasen gereduceerd. Dat het relatief lang duurde, heeft er niet alleen mee te maken dat het vrouwenstandpunt de identiteit en het bestaansrecht van de partij raakte, maar ook dat veel SGP-vrouwen zich kennelijk niet gediscrimineerd voelden. In de bundel *De vrouwen van de SGP* wordt dit trefzeker geformuleerd door een van de geïnterviewden. Op de vraag ‘Wat vond u van het oude vrouwenstandpunt?’ antwoordde zij: ‘Op zich vond ik dat standpunt wel goed, omdat het in die tijd haalbaar was. Eigenlijk is de maatschappij aan het verschuiven. En ook al wil je niet mee, je kunt haast niet blijven staan. Dus ik denk dat in deze tijd het nieuwe standpunt beter is. De samenleving verandert zo sterk!’⁷³ Van belang daarbij is ook, ten tweede, dat de religieuze identiteit van de partij een verandering heeft ondergaan. Vanaf het moment dat Abma de partij ging leiden, is zij zich meer gaan richten op politiek bedrijven en minder op getuigen. Dat vraagt om een andere houding. Een derde factor is dat de zuil waar de SGP de politieke exponent van is, is opengebroke onder invloed van individualisering en maatschappelijke emancipatie van de achterban die zich niet meer in een hoekje opsluit. Bevindelijk gereformeerden willen meedoen, en zo mogelijk zelfs het verschil maken. Dat valt de afgelopen jaren uitdrukkelijk op het Binnenhof te zien: de SGP heeft zich ontwikkeld tot een factor van betekenis in de politiek.⁷⁴

73 Petra van Leeuwen, *De vrouwen van de SGP* (Kampen, 2007), 91.

74 Jan Schinkelshoek, ‘Is de refozuil aan het verstenen?’, in: *Reformatorisch Dagblad*, 3 november 2017.

6 Meebewegende stabiliteit

Organisatie en aanhang van de SGP

JOOP VAN HOLSTEYN, RUUD KOOLE en JOSJE DEN RIDDER

Inleiding: slechts stabiel?

Toen op 24 april 1918 vertegenwoordigers van acht lokale Zeeuwse kiesverenigingen en van enkele kerkenraden van de Gereformeerde Gemeenten in Middelburg de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) oprichtten, konden zij niet bevroeden dat deze partij honderd jaar later als enige van de destijds bestaande politieke partijen nog zou bestaan. Zelfs de naam is al die tijd onveranderd gebleven, terwijl die bij de oprichting toch nadrukkelijk als ‘voorlopig’ werd beschouwd.¹

Het beeld van de SGP als een stabiele partij is vaak gebezigd. De aanduidingen ‘een stabiele factor in de Nederlandse politiek’ of ‘protestants, conservatief en stabiel’ zijn slechts enkele voorbeelden.² Het is trouwens een beeld dat de SGP koestert. ‘Stabiel’ past bij het conservatisme van de partij en sluit aan bij haar nadruk op tradities. ‘Het is kenmerkend voor de SGP dat de partij geen grote schommelingen kent’, meldt de website van de partij over haar achterban. De vermeende stabiliteit geldt zelfs het hoofdbestuur: ‘De genoemde stabiliteit van de partij blijkt ook uit de aantallen jaren dat haar bestuurders in functie zijn. De partij bestaat nu bijna 100 jaar en zij heeft haar achtste voorzitter.’³ En één van de deelnemers aan het Leidse Partijledenonderzoek 2017, waarover hieronder meer, maakte van de gelegenheid gebruik om juist op dit aspect te wijzen, door als opmerking toe te voegen aan de vragenlijst: ‘De s.g.p. is een stabiele partij! Het volk ten baat!!’ Stabiliteit alom dus.

Electorale bewegingen

Toch is het beeld van stabiliteit incompleet. Zeker, de partij mag vrijwel steeds twee of drie zetels in de Tweede Kamer hebben behaald, dat wil nog niet zeggen dat er in de eeuw sinds haar oprichting geen enkel electoraal verkeer van en naar de SGP zou zijn geweest (zie voor de kiezersaanhang van de partij ook de bijdrage van Ron de

¹ I. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming tot 1940* (Deventer, 1977), 59; J. Schippers, ‘De SGP: een karakteristieke eik in een Hollands weidelandschap. Protestants, conservatief en stabiel’, in: F. Wielenga, C. van Balen en M. Wilp (red.), *Een versplinterd landschap. Bijdragen over geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam, 2018), 167-195; 169.

² J. Zwemer, *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Kampen, 1993), 221; respectievelijk Schippers, ‘De SGP’.

³ Zie www.sgp.nl/partij/geschiedenis (geraadpleegd op 3 januari 2018).

Jong in deze bundel). Natuurlijk was er vooral electoraal verkeer tussen en concurrentie met andere protestantse politieke partijen – en dan met name de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) die in 1980 in het CDA zou opgaan – maar ook seculiere partijen wisten soms op de achterban van de SGP aantrekkingskracht uit te oefenen. Dat was overigens niet zozeer het geval met de Nationaal Socialistische Beweging (NSB), zoals lang is gedacht,⁴ maar bijvoorbeeld met de PvdA in de jaren vijftig op het eiland Tholen. Dat is op het eerste gezicht opmerkelijk voor een partij van zeer gelovige en behoudende gereformeerden, maar wordt beter begrijpelijk wanneer breder gekeken wordt naar de samenstelling van de achterban. Die was namelijk niet alleen gelovig, maar bestond voor een groot deel ook uit mensen met een zeer lage opleiding en dito inkomen. Die mensen stonden ‘in laag maatschappelijk aanzien’.⁵ De achterban van de ARP mocht dan bestaan uit ‘kleine luyden’, de SGP vertegenwoordigde vaak de ‘nog kleinere man’.⁶ Voor (land)arbeiders onder hen bleek de PvdA van Willem Drees, die de AOW had helpen invoeren, soms een – weliswaar tijdelijk – electoraal alternatief.⁷

Dergelijke concurrentie met andere, zelfs seculiere partijen nuanceert het beeld van volkomen stabiliteit. Er was tevens sprake van enige fluctuatie in het percentage SGP-kiezers (zie hieronder grafiek 1 en tabel 1 in de bijlage van deze bundel).⁸ Eerst groeide de partij tot 1933, met een terugval in 1937. In de naoorlogse periode was er stabiliteit tot 1967; in dat jaar verloor de SGP, vooral aan de Boerenpartij, om daarna tot 1977 weer te groeien. Vanaf 1977 vond een electorale afkalving plaats, die vanaf 2010 werd omgebogen in lichte groei, al werden de percentages van 1933, 1948, 1952, 1963 en 1971 niet meer gehaald. In absolute aantallen kiezers is er de laatste jaren overigens sprake van een record: in 2017 stemden 218.950 kiezers op de SGP – 2,1% van alle bij die Tweede Kamerverkiezingen geldig uitgebrachte stemmen.

Inhoudelijke bewegingen

Op inhoudelijk terrein is de positie van de SGP evenmin volledig adequaat te kenmerken met de term ‘stabiel’. Ook dat verbaast allicht op het eerste gezicht bij een zich conservatief en beginselvast noemende partij. Inderdaad leken tot in de jaren zeventig van de twintigste eeuw de SGP-standpunten als in graniet gebeiteld, maar daarna werd op een aantal gebieden een verschuiving van posities en standpunten zichtbaar. Dat ging soms wel met interne ruzies en heuse crises gepaard (zie verder onder ‘organisatie’).

4 Schippers, ‘De SGP’, 183. W. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal* (Houten, 1990), 208.

5 W. Fieret, ‘De verhouding tussen de ARP en de SGP tijdens het interbellum’, in: G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak (red.), *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum, 2001), 157-170; 158.

6 Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 234.

7 Ibidem, 249.

8 Schippers, ‘De SGP’, 183-187.

Tot de jaren zeventig waren er kwesties die de partij weliswaar beroerden, maar die leidden niet tot noemenswaardige verschuivingen in politieke opvattingen. De SGP bleef de partij van de 'bevindelijke' gereformeerden, die zich in verschillende protestantse kerkgenootschappen bevonden.⁹ De SGP heeft zich daarom altijd als een 'interkerkelijke' partij beschouwd.

De piëtistische stroming in de gereformeerde wereld moest aan het begin van de twintigste eeuw niets hebben van de ARP van Abraham Kuyper. Waar Kuyper in zijn partij pleitte voor actieve deelname aan de politiek, waren de piëtistisch ingestelde gereformeerden veeleer 'wereldmijders': zij kozen bewust voor een geringe gerichtheid op en betrokkenheid bij de wereld. En waar Kuyper volgens zijn leer van de 'antithese' politieke samenwerking met rooms-katholieken niet uitsloot, zetten de bevindelijk gereformeerden zich daar sterk tegen af. Zij onderschreven immers de onverkorte tekst van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis uit 1561, waarin opgeroepen werd 'om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valse godsdienst, om het rijk van de antichrist te gronde te werpen'. Deze passage was in 1905 tot groot verdriet van de piëtistische gereformeerden door de synode van de Gereformeerde Kerken tussen haakjes geplaatst, en de ARP had dat overgenomen. Voor de bevindelijk gereformeerden was dit een nieuw, schrijnend voorbeeld van beginselverzaking door de antirevolutionairen. Andersom verweet de ARP de SGP gemakkelijke beginselpolitiek van een partij die niet tot regeringsverantwoordelijkheid was geroepen.¹⁰

Ook op sociaaleconomisch terrein onderscheidde de SGP zich van de ARP met standpunten die het staatkundig gereformeerde gedachtegoed lang zouden kenmerken. Waar de ARP zich met haar minister Syb Talma in het kabinet-Heemskerk (1908-1913) sterk had gemaakt voor sociale wetgeving, bepleitte de SGP een minimale overheid en bijbehorend beperkt overheidsingrijpen. Meer in het algemeen was de SGP gericht tegen 'staatsdwang', niet alleen op sociaal terrein (onder andere tegen 'verzekeringssdwang') maar ook op medisch gebied (zoals tegen vaccinatieplicht). Helemaal consequent was zij in deze positie niet: op religieus terrein werd juist een actieve overheid gewenst, die in de politiek de bijbelse normen diende te bevorderen.

Door veranderingen in de samenleving, die ook hun weerslag hadden op de organisatie van de SGP (zie de volgende paragraaf), begonnen vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw standpunten van de SGP te verschuiven, vaak geleidelijk maar even zo goed fundamenteel.¹¹ De directeur van het wetenschappelijke bureau

9 C.S.L. Janse, *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Houten, 1985); R. Koole, 'De Staatkundig Gereformeerde Partij', in: idem, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht, 1995), 127-133.

10 Fieret, 'De verhouding tussen de ARP en de SGP tijdens het interbellum', 163.

11 A.H.M. Dölle, 'De Staatkundig Gereformeerde Partij', in: R.A. Koole (red.), *Jaarboek 1981 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1982), 158-187; F. van Lieburg, 'De stille revolutie. Mentaliteitsverandering bij de staatkundig gereformeerden in Nederland', in: *Religie & Samenleving*, 9 (2014), nr. 1, 44-61.

van de SGP heeft in 2018 die programmatische ontwikkelingen opgesomd.¹² We geven zijn opsomming staccato weer:

- van theocratie naar ‘Bijbels genormeerde politiek’ in de democratie;
- van anti-rooms naar islam-kritisch;
- Europese Unie: van afwijzing naar kritische acceptatie;
- het joodse volk: van ‘vijanden van Christus’ naar pro-Israël;
- economie: van verzet tegen ‘staatsdwang’ naar acceptatie van sociaal beleid;
- vrouwen: van uitsluiting naar participatie van vrouwen in de politiek.

In het bestek van dit hoofdstuk is het onmogelijk al deze ontwikkelingen te behandelen (zie ook de bijdragen van Fred van Lieburg, Klaas van der Zwaag en Henk Post in deze bundel), maar het is interessant om na te gaan of dergelijke programmatische verschuivingen traceerbaar zijn in opvattingen van met name partijleden (en kiezers), en of sommige veranderingen wellicht gerelateerd zijn aan het toenomen opleidingsniveau van (jongere) leden van de SGP, zoals wel wordt gesuggereerd.¹³ Daarover verderop in deze bijdrage.

De SGP is, kortom, een oude partij met een betrekkelijk stabiele achterban, die echter in het bijzonder de laatste decennia programmatisch aanzienlijke, mogelijk fundamentele veranderingen heeft doorgemaakt. De organisatiestructuur van de partij was daarbij echter eerder volgend dan leidend.

De partijorganisatie van de SGP

Structuur en cultuur

De met afstand belangrijkste verandering in de organisatiestructuur van de SGP kreeg pas in 2014 haar beslag. In dat jaar stapte de SGP namelijk over van een federatieve naar een hybride structuur, nog slechts een laatste stap verwijderd van het in Nederland dominante model van een landelijke eenheidspartij.¹⁴ Deze tussenstap was nodig om voldoende steun voor deze verandering te krijgen. Het huidige hybride karakter, door de SGP een ‘duale partijstructuur’ genoemd, is gelegen in het feit dat op lokaal niveau naast de nieuwe afdelingen van de landelijke eenheidspartij het voortbestaan van autonome lokale kiesverenigingen (met eigen rechtspersoonlijkheid) mogelijk bleef.

Tot 2014 waren uitsluitend zelfstandige lokale kiesverenigingen de basis van de SGP. De landelijke partij was door kiesverenigingen opgericht. Het begon in Zeeland, maar de partij spreidde zich snel uit over andere delen van het land en dan met name in de ‘Bijbelgordel’, ‘Protestantenband’ of ‘Refogordel’, zoals de Nederland-

¹² Schippers, ‘De SGP’, 173-183.

¹³ Ibidem, 173, 180.

¹⁴ SGP-Congresbundel 2014. Voorstellen huishoudelijke vergadering d.v. op zaterdag 14 juni 2014.

se Biblebelt wel wordt genoemd.¹⁵ De SGP is aldus een voorbeeld van een partij met een buitenparlementaire oorsprong.

De landelijke partijorganisatie was er overigens eerder dan vertegenwoordiging in het parlement; dat laatste gebeurde pas in 1922, toen ook vrouwen mochten stemmen. De betrekkelijk snelle uitbouw van de landelijke organisatie – medio 1922 telde de SGP ten minste 36 kiesverenigingen, eind 1925 meer dan 100, en aan het einde van het Interbellum circa 250¹⁶ – was opvallend, zeker voor een partij van mensen die zich tot dusver hadden gekenmerkt door wereldmijding en daardoor politiek onervaren waren. Het was de predikant uit Yerseke, Gerrit Hendrik Kersten, die bevindelijk gereformeerden, althans de mannen, stimuleerde actief aan de politiek deel te nemen. De zogeheten Pacificatie van 1917 was de directe aanleiding. Die grondwetwijziging bracht de gelijke financiering van openbaar en bijzonder onderwijs, voerde het evenredige kiesstelsel in en koppelde de invoering van het algemeen mannenkiesrecht (vanaf 1919 ook voor vrouwen) aan de invoering van de stemplicht of opkomstplicht.¹⁷ Kersten had zich als predikant van de Gereformeerde Gemeenten sterk gemaakt voor eigen scholen en wilde die verworvenheid kunnen verdedigen in het nationale parlement. Bovendien konden door de zogenaamde stemplicht de bevindelijken niet langer wegstijgen van de politiek. De ARP was om hierboven al genoemde redenen geen aantrekkelijke optie; een eigen partij was dus geboden. Het kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging vergrootte daarbij de kansen om in het parlement vertegenwoordigd te raken. In 1918 lukte dit met 5.180 stemmen (0,39%) nog niet, in 1922 met 28.744 (0,91%) wel: Kersten werd lid van de Tweede Kamer.

Kersten domineerde de landelijke SGP.¹⁸ Hij was naast Kamerlid tevens voorzitter van het hoofdbestuur en redacteur van *De Banier*, het in 1921 opgerichte partijblad. De SGP had in haar beginjaren trekken van een leiderspartij: Kersten was de spin in het web van de SGP, een leidersfiguur en het gezicht naar buiten toe. Hij verkreeg door ‘een zekere dominantie een sterke positie’ in de partij, aldus Fieret.¹⁹

Maar Kersten was voorzitter van een federatieve partij. Dat uitte zich op twee manieren. Ten eerste bestond het hoofdbestuur uit mannen, veelal predikanten, afkomstig uit verschillende kerkgenootschappen, niet alleen de Gereformeerde Gemeenten van Kersten. Het precaire maar noodzakelijke evenwicht tussen kerkgenootschappen beperkte de macht van de partijvoorzitter enigszins. Ten tweede bleef zijn macht beperkt tot het landelijke niveau; de relatie tussen hoofdbestuur

15 J.D. Snel, ‘Waarom daar? De Refoband of Refogordel als onderdeel van de Protestantenband’, in: F. van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie* (Heerenveen, 51-91); C.S.L. Janse en F.A. van Lieburg, ‘In 1878 was de protestantenband aanzienlijk breder dan tegenwoordig’, in: *Nederlands Dagblad*, 28 juni 2013.

16 Fieret, ‘De verhouding tussen de ARP en de SGP tijdens het interbellum’, 160.

17 J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, ‘Vroeger was alles beter ... Argumenten voor en tegen opkomstplicht’, in: R.B. Andeweg en M. Leyenaar (red.), *Alle stemmen tellen! Een eeuw algemeen kiesrecht* (Amsterdam, 2017), 47-65.

18 Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 223.

19 Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 38.

en kiesverenigingen was zwak.²⁰ Het hoofdbestuur had nauwelijks binding met de rest van de partij. Er was ook geen partijbureau dat contacten onderhield. Er was geen landelijke vorming en scholing van partijleden, ook al was daar vanuit Zeeland om verzocht. Vanuit die provincie werd in 1934 het initiatief genomen om een Landelijk Verband van Studieverenigingen – denk hierbij in het bijzonder aan Bijbel- en beginselstudie – waarin vooral jongere partijleden zich verzamelden en verenigden. Dat Verband leed echter lange tijd een nogal marginaal bestaan. In 1932 was in Zeeland al een Vereniging van Staatkundig Gereformeerde Overheidspersonen opgericht, maar ook die bleef vooralsnog beperkt tot die ene provincie, waar vooral de ‘lichtere’ stroming der bevindelijken woonde. Binnen die ‘lichtere’ richting bestond meer aandacht voor praktische politieke zaken, terwijl de ‘zwaardere’ richting zich overwegend beperkte tot het belijden van het geloof. Elders, waar die ‘zwaardere’ richting domineerde, bleek de behoefte aan studie en overleg uiterst beperkt. En het hoofdbestuur onder leiding van Kersten torpedeerde elk initiatief van onderop, wellicht om een manifestatie van interne verdeeldheid te voorkomen over de vraag ‘getuigen of besturen?’ Diversiteit aan kerkgenootschappen werd aldus aangevuld met verscheidenheid van opvattingen en regio’s.

Het charisma van Kersten zelf reikte overigens verder dan het hoofdbestuur, vooral in zijn eigen kerkelijke achterban. Dat bleek ook direct na de Tweede Wereldoorlog. Kersten was door de Commissie Zuivering Staten-Generaal de toegang tot de Tweede Kamer ontzegd vanwege zijn (te) passieve houding ten aanzien van de Duitse bezetter.²¹ Binnen de partij was er daarnaast kritiek op de wijze hoe tijdens de oorlog met de drukkerij van *De Banier* was omgegaan, resulterend in het opkopen van het blad door de familie Kersten. Een conflict ontstond tussen het hoofdbestuur en verschillende kiesverenigingen. In 1947 en 1948 woedde er zelfs een kleine brochureoorlog tussen verschillende ‘Comités van Bezwaarden’ en het hoofdbestuur. De titels van brochures, zoals ‘Die tyrannie verdrijven’ en ‘De vruchten der partijdictatuur’, logen er niet om, al bleef de verdeeldheid voor de buitenwereld goeddeels verborgen. Het door Kersten gedomineerde hoofdbestuur gaf in het conflict echter geen krimp, mede gesteund door de grote aanhangelijkheid van delen van de achterban aan Kersten.²² Pas vele jaren later, in 1990, zou het hoofdbestuur van de SGP erkennen dat Kersten ‘ten diepste onvoldoende oog [heeft] gehad voor de gevaren van het nationaal-socialisme’ en aangeven de houding van het toenmalige hoofdbestuur te betreuren.²³

De dominantie van de politiek leider bleef na de dood van Kersten in 1948 nog vele jaren het kenmerk van de cultuur in de SGP-organisatie, ook al was het charisma van ds. Zandt (1946-1961), ir. Van Dis (1961-1971), ds. Abma (1971-1981) en ir.

²⁰ Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 224.

²¹ Koole, ‘De Staatkundig Gereformeerde Partij’, 130; Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 240-244; E. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde. Bevindelijke gereformeerden en het nationaal-socialisme 1920-1950* (Apeldoorn, 2015).

²² Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 225.

²³ *De Banier*, 1 november 1990.

Van Rossum (1981-1986) minder dan dat van de oprichter van de partij. De keerzijde daarvan was een tamelijk grote mate van passiviteit bij de kiesverenigingen.²⁴

Maar in de jaren zestig werden toch de eerste veranderingen zichtbaar. De al langer bij sommigen bestaande onvrede over het gebrek aan aandacht voor bestuurlijke en politieke deskundigheid van volksvertegenwoordigers kwam in 1963 aan de oppervlakte door een ongebruikelijke, maar vergeefse voorkeursactie om de ingenieur Henk van Rossum in de Kamer te krijgen. Vooral jongeren bepleitten meer aandacht voor expertise; het 'getuigen' van een 'domineespartij' was hen te beperkt. De toegenomen aandacht voor jongerencultuur in de jaren zestig en de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd in een zich gestaag seculariserende samenleving speelden op de achtergrond mee. Het Landelijk Verband van Studieverenigingen herwon in die jaren aan elan en richtte zich, vooral onder invloed van studenten en afgestudeerden aan de christelijke lerarenopleiding De Driestar in Gouda, op actuele maatschappelijke kwesties in plaats van louter beginselstudie. Het aantal abonnees van hun begin jaren zestig opgerichte blad *Onderling Kontakt* steeg van 1.071 in 1966 tot 2.024 in 1969.²⁵ Dat was trouwens mede het gevolg van een actie van jongeren op Walcheren. Die hadden het initiatief genomen tot een enquête onder partijleden. De publicatie van de resultaten daarvan had de nodige voeten in de aarde en was de opmaat tot een heuse crisis in de partij in 1969. Tegenover elkaar stonden 'Walcheren' en de 'Veluwe', de 'lichte' respectievelijk de 'zwarte' richting. In deze 'liggingsverschillen', zoals de bloedgroepen wel werden genoemd, speelden verschillen in kerkelijke achtergrond een rol. De zachtmoedige partijleider Hette Abma had de grootste moeite de partij bijeen te houden. Zelf was hij eveneens onderwerp van forse kritiek, omdat sommigen hem te 'licht' vonden. Na een tumultueus verlopen algemene vergadering, het sinds de oprichting van de partij bestaande jaarlijkse congres van afgevaardigden van de kiesverenigingen, richtte de conservatieve vleugel in 1969 de Landelijke Vereniging van Bezwaarden in de Staatkundig Gereformeerde Partij op. Abma werd verweten een 'godslasteraar' en een 'vijand van Gods volk' te zijn!²⁶ Het hoofdbestuur distantieerde zich hier van, maar nam ook afstand van het Walcherse rapport, waarin meer aandacht voor praktische politiek werd bepleit (en voor minder predikanten in de Kamer).

Niettemin leidde de crisis van eind jaren zestig tot enkele veranderingen in de partijstructuur. De kandidaatstelling werd zo gewijzigd dat er minder predikanten en ouderen op de lijst zouden komen te staan. De behoudende vleugel kreeg een extra zetel in het hoofdbestuur. De bezwaarden waren hiermee echter niet tevreden en zetten hun organisatie voort. In 1977 ging die de Landelijke Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen heten, die een eigen blad had: *In het sgpoor*. Na herhaaldelijke conflicten en het opstellen van een nieuw beginselprogramma in 1989/1990 stapten sommige van deze bezwaarden zelfs uit de SGP.

²⁴ Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 240.

²⁵ Ibidem, 304, noot 298.

²⁶ Ibidem, 286.

De Stichting zou onder een gewijzigde naam ('Handhaving' werd 'Bevordering') daarna haar pijlen op de SGP blijven afvuren.

De progressieven rond *Onderling Kontakt* hadden in 1969 overigens ook niet helemaal hun zin gekregen, maar konden zich meer vinden in de verdere ontwikkelingen. Voor hen was het belangrijk dat in 1974 eindelijk een Studie- en Voorlichtingscentrum werd opgericht met een eigen periodiek: *Zicht*. De introductie van overheidssubsidie voor dit type partijactiviteiten in de jaren zeventig heeft hieraan zeker bijgedragen en bevorderde vanwege gescheiden subsidiestromen dat 'studie' werd losgekoppeld van 'voorlichting en scholing'. De eerste activiteit vond plaats in de Stichting Studiecentrum SGP (het wetenschappelijk bureau) en de tweede in Stichting Voorlichtings- en Vormingscentrum (svv). Ook de jongerenorganisatie profiteerde van de gouden koorden van politieke partijen met de overheid. De partij die zich ooit kenmerkte door principieel verzet tegen elke 'staatsdwang', paste zich aan toen overheidssubsidies geldend recht werden.

Vanaf de jaren zeventig vond een zekere professionalisering van de partijorganisatie plaats. Er kwam een partijbureau dat de contacten met de ruim 200 lokale kiesverenigingen onderhield; de teruggang van 250 kiesverenigingen in 1956 naar 212 in 1987 moet deels verklaard worden uit de afname van het aantal gemeenten in Nederland.²⁷ In 1994 werd een bezoldigde algemeen secretaris benoemd. In 2000 werd het partijvoorzitterschap gesplitst: naast de traditionele predikant als partijvoorzitter kwam er een 'algemeen voorzitter' die het politiek-organisatorische werk voor zijn rekening ging nemen. Een Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Gemeentebestuurders organiseerde de lokale politici in de partij.

De discussie over actuele kwesties kreeg een impuls door de vele nota's en studies die geproduceerd werden door de svv en het wetenschappelijk bureau, dat vanaf 1992 de Guido de Brès-Stichting heette, genoemd naar de opsteller van de Nederlandse Geloofsbelijdenis uit 1561. Ook de jongerenorganisatie liet zich met vele 'infoschetsen' niet onbetuigd. In 1992 liet zij de aanduiding Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studieverenigingen vallen en noemde zich SGP-jongeren. Haar ledental groeide in die jaren enorm: in 1990 passeerde zij de 10.000 leden en was daarmee de grootste jongerenorganisatie van een Nederlandse politieke partij. Die toename was mede gestimuleerd door de toelating in 1980 van meisjes tot de studieverenigingen (voor de partij zelf waren vrouwelijke leden voorlopig nog taboe; zie hierna) en door de lage leeftijd waarop jongeren lid konden worden (in 2018: elf jaar; van elf tot vijftien jaar is het lidmaatschap gratis). Met ruim 7.300 leden zijn de SGP-jongeren in 2018 nog altijd de grootste jongerenorganisatie van een politieke partij, al wordt het hoogtepunt van de jaren negentig niet meer gehaald.²⁸

27 Zie voor de ontwikkeling in het aantal gemeenten in Nederland: www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/01/aantal-gemeenten-in-2016-daalt-naar-390 (geraadpleegd op 1 februari 2018).

28 Volgens de voorzitter van deze jongerenorganisatie, Willem Pos, is overigens begin 2018 '49 procent van de 7.000 leden vrouw'; zie www.ad.nl/politiek/de-sgp-vrouwen-in-een-massa-testosteron-a46f3e5d/ (geraadpleegd op 14 januari 2018).

Met de professionalisering van de partij veranderde de positie van haar politiek leider. Het in het interbellum gehanteerde model met een dominante partij-leider was na de Tweede Wereldoorlog al veel minder vanzelfsprekend geworden. In de eenentwintigste eeuw lijkt de SGP definitief te kiezen voor een model waarin de SGP-leider weliswaar nog altijd het boegbeeld maar niet langer als enige het gezicht naar buiten is. Waar in politicologische studies na de eeuwwisseling een trend naar ‘presidentialisering’ van en binnen partijen wordt gesignaleerd,²⁹ is bij de SGP dan ook eerder sprake van ‘collegialisering’: het leiderschap wordt gedragen door het bredere college van partijbestuur en fractie. Dit geleidelijke proces werd bevorderd door de persoonlijkheid van de politiek leider. Na de overgangsfiguur Van Rossum kwam het leiderschap achtereenvolgens in handen van Bas van der Vlies (1986-2010) en Kees van der Staaij (vanaf 2010), die zich relatief open en actief naar samenleving en partij opstelden. Dat zij geen predikant waren, is allicht tekenend.

Van der Vlies was afkomstig uit de behoudende vleugel van de Nederlandse Hervormde Kerk (hervormden rechts van de Gereformeerde Bond rondom het blad *Het Gekrookte Riet*) en kon daarom rekenen op enig krediet van de bezwaarden in de partij, maar juist tijdens zijn leiderschap vonden twee belangrijke doorbraken in de partijorganisatie plaats die bij die bezwaarden moeilijk lagen: vrouwen mochten actief worden in de SGP, en de partij legde haar schroom af om in de audiovisuele (massa)media op te treden. Beide ontwikkelingen gingen echter bepaald niet vanzelf.

Vrouwen in de SGP-organisatie

De SGP was van oudsher gekant tegen de participatie van vrouwen in het publieke leven, ook tegen hun actief en passief stemrecht (zie de bijdrage van Henk Post in deze bundel). Volgens het lang door de SGP volgehouden standpunt schreef de Bijbel dit voor. God had eerst Adam geschapen, daarna Eva. Deze ‘scheppingsorde’ bepaalde dat de man het hoofd is van het gezin en dat alleen hij geroepen is zich met zaken te bemoeien die te maken hebben met het ‘regerambt’.

Bij deze positie ten aanzien van vrouwen werden vanaf de jaren zestig vraagtekens geplaatst. Dat bleek bijvoorbeeld uit de crisis die in 1969 ontstond naar aanleiding van het genoemde ‘Walcherse rapport’. In een gesprek met bezwaarden had voorzitter Abma gesteld dat het hoofdbestuur in meerderheid voor het stemmen door vrouwen was.³⁰ Die kwestie was door de komende afschaffing van de opkomstplicht (in 1970) actueel geworden. Abma’s opmerking ging de bezwaarden echter veel te ver en was één van de redenen waarom zij hem althans figuurlijk met pek en veren besmeurden. Maar de grote gevoeligheid van de kwestie was duidelijk en die zou de partij decennia in haar greep houden. De ‘lichtere’ richtingen wilden voorzichtige stappen zetten, de zwaardere kiesverenigingen zetten voortdurend de hakken in het zand.

²⁹ T. Poguntke en P. Webb (red.), *The presidentialization of politics. A comparative study of modern democracies* (Oxford, 2005).

³⁰ Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 286.

In de jaren tachtig probeerde het hoofdbestuur de patstelling te doorbreken.³¹ Meisjes mochten lid worden van de jongerenorganisatie. In 1984 publiceerde het bestuur twee notities, echter zonder concrete voorstellen. Een moeizaam debat volgde. Eind jaren tachtig was een wijziging van het beginselprogramma aan de orde. Het actieve kiesrecht voor vrouwen werd niet langer volledig uitgesloten, maar het vervullen van politieke functies door vrouwen werd nog altijd strijdig geacht met de roeping van de vrouw. Nog steeds is dit de tekst van artikel 10 van het beginselprogramma van de SGP.

De introductie van deze tekst in 1989 beëindigde de discussie niet. Mochten vrouwen lid worden van de partij? Het federatieve karakter van de partijorganisatie speelde hier een rol. Sommige lokale kiesverenigingen, autonoom als zij ten slotte waren, hadden vrouwen als lid ingeschreven. Tegenstanders argumenteerden dat vrouwen aldus meebeslisten over bijvoorbeeld de kandidaatstelling en daarmee over zaken die met het regeerambt te maken hadden. In de jaren negentig liep de interne spanning hoog op. In 1993 stapte zelfs de partijvoorzitter, de Katwijkse predikant Wim Hovius, op, toen de huishoudelijk vergadering van de SGP het lidmaatschap van vrouwen bleef uitsluiten. Op Prinsjesdag 1995 publiceerde het hoofdbestuur een compromisvoorstel: in de statuten zou worden opgenomen dat het 'gewone partijlidmaatschap' alleen zou openstaan voor mannen; een 'buitengewoon lidmaatschap' stond open voor mannen en vrouwen. Maar die buitengewone leden mochten geen bestuursfunctie in de partij vervullen, geen kandidaat of afgevaardigde zijn en niet stemmen over besluiten in de partij. Tegenstanders van het compromis wilden ook nog vastleggen dat vrouwen niet mochten meediscussieren tijdens vergaderingen. Niettemin werd het voorstel met de vereiste twee derde meerderheid aangenomen, zij het nipt.

Juist deze statutaire bepaling die wat meer ruimte aan vrouwen bood zou cruciaal zijn voor een aantal rechtszaken in de jaren daarna. Waar in 1995 enkele juridische processen over het lidmaatschap van vrouwen nog geen consequenties voor de SGP hadden gehad, bood de nieuwe statutaire bepaling meer mogelijkheden om de partij juridisch aan te pakken: daarin werd immers zwart op wit onderscheid tussen mannen en vrouwen gemaakt! De kwestie trok ook steeds meer belangstelling buiten de partij. De beide andere orthodox-protestantse partijen, de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) en het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV), die met de SGP sinds 1984 een gezamenlijke lijst voor de verkiezingen van het Europees Parlement indienden, hielden vast aan de mogelijkheid van een vrouw op die lijst. In het Nederlandse parlement werden vragen gesteld of de praktijk van de SGP zich wel verdroeg met het Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen uit 1979.

³¹ Zie hiervoor het lemma SGP in de jaarlijkse overzichten 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar ...' in de achtereenvolgende edities van het *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* voor de periode 1980-2007; zie dnpp.ub.rug.nl/dnpp/publicaties/jaarboeken (geraadpleegd in januari 2018). Zie verder Schipper, 'De SGP', 181-183.

De externe druk kreeg juridisch vorm in rechtszaken die onder andere door de Stichting Proefprocessenfonds Clara Wichman waren aangekaart. Dit leidde in 2005 tot twee uitspraken van de rechtbank Den Haag.³² Eén daarvan stelde dat de overheidssubsidie aan de SGP per direct diende te worden stopgezet. De tweede bepaalde dat de Stichting Proefprocessenfonds Clara Wichman (met anderen) niet ontvankelijk was, waardoor de eis werd afgewezen dat de SGP de uitsluiting van vrouwen voor het gewone lidmaatschap zou opheffen. De impact hiervan was groot. Als gevolg van de eerste uitspraak kwam een interne fondsenwerving op gang. De achterban reageerde gul, met bijna 400.000 euro voor het verkiezingsfonds en ruim 300.000 euro voor het 'subsidiestopfonds'. De tweede uitspraak was weliswaar op het oog gunstig voor de SGP, maar het feit dat het een puur juridisch-technische reden was geweest waardoor de partij de dans ontsprong (namelijk niet-ontvankelijkheid), gecombineerd met voortdurende interne druk, vooral van de jongerenorganisatie, bracht de SGP er in 2006 toch toe de constructie uit 1996 van het bijzonder lidmaatschap op te heffen.

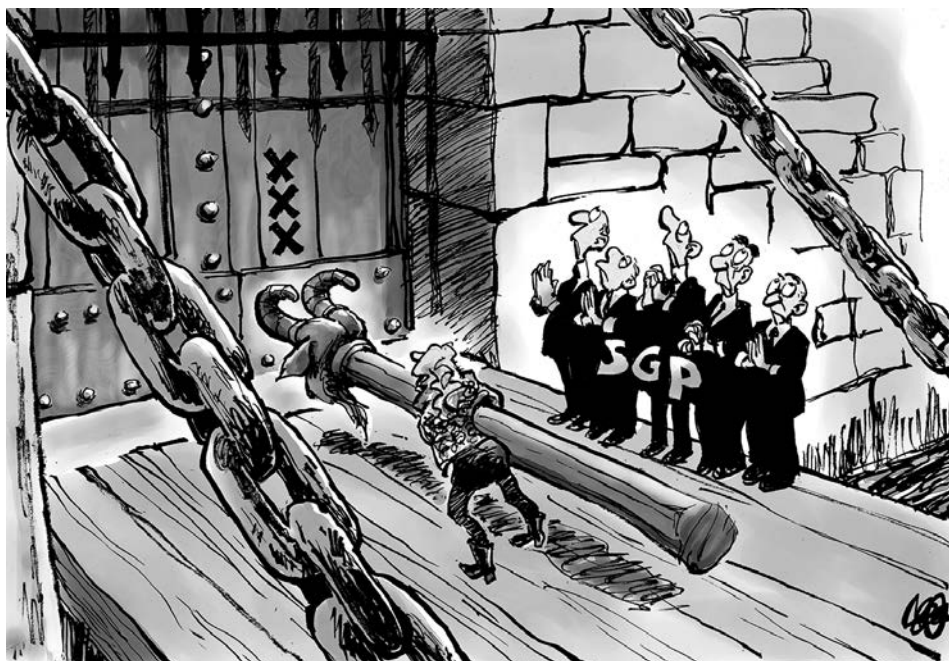
Interne verdeeldheid leidde echter opnieuw tot een halfslachtige stap: vrouwen mochten 'volwaardig' lid worden maar zij werden niet geacht 'leidende taken' te verrichten, zoals het voorzitterschap van een kiesvereniging, of deel te nemen aan het openbaar bestuur. Het beginselprogramma stelde de grens aan dit volwaardig lidmaatschap. Het verbaast dan ook niet dat het juridisch gevecht werd voortgezet. Vervolgprocedures leidden uiteindelijk in 2010 tot een arrest van de Hoge Raad. Het inhouden van overheidssubsidie werd daarbij niet passend gevonden, maar de staat kreeg wel de opdracht om effectieve maatregelen te nemen die ertoe zouden leiden dat de SGP het passief kiesrecht aan vrouwen toekent.³³ Partijleider Van der Vlies verzuchtte: 'Houdt dat nu nooit eens op? Mogen we astublieft zelf uitmaken hoe we onze zaken binnen en namens de partij regelen?'³⁴ De nood was echter nu zo hoog, dat de altijd euro-kritische SGP zelfs een klacht indiende bij het Europese Hof voor de Rechten van de Mens. Maar dit Hof oordeelde in 2012 dat de SGP vrouwen niet mag uitsluiten, ook niet op grond van godsdienstige motieven.³⁵ Zo was het uiteindelijk externe druk en interventie die de felle interne discussie beslechtte: het nog steeds geheel uit mannen bestaande hoofdbestuur van de SGP schrapte in de statuten noodgedwongen de bepalingen die de kandidaatstelling van vrouwen verhinderden. In 2014 werd vervolgens Lilian Janse als eerste vrouw tot lokale lijsttrekker aangewezen en vervolgens gekozen als raadslid. Op Walcheren (in Vlissingen), dat dan weer wel. In de aanloop van de gemeenteraadsverkiezingen

32 A.H.M. Dölle, 'De SGP onder vuur', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2005 Documentatiecentrum Nederlandse politieke partijen* (Groningen, 2006), 99-122.

33 Hoge Raad, 'Uitspraak over vrouwenstandpunt SGP t.a.v. passief kiesrecht vrouwen voor gekozen algemeen vertegenwoordigende overheidsorganen', 9 april 2010; zie deeplink.rechtspraak.nl/uitspraak?id=ECLI:NL:HR:2010:BK4549 (geraadpleegd op 6 januari 2018).

34 B. van der Vlies, *Elke dag van de partij. Dagboek 2008* (Apeldoorn, 2009), 11.

35 EHRM, Besluit Europees Hof voor de Rechten van de Mens inzake 'STAATKUNDIG GEREFORMEERDE PARTIJ against the Netherlands'. Application no. 58369/10, 10 juli 2012; zie [hudoc.echr.coe.int/eng#{"appno":\["58369/10"\],"itemid":\["001-112340"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{) (geraadpleegd op 6 januari 2018).

Paula Schot is de SGP-lijsttrekker voor de Amsterdamse gemeenteraadsverkiezingen van 2018. Ze kreeg geen felicitaties van het hoofdbestuur voor haar kandidaatstelling. Tekening van Jos Collignon.

van 2018 kreeg vervolgens het lijsttrekkerschap van Paula Schot, uit een Zeeuws SGP-nest afkomstig, in nota bene Amsterdam in de media ruime aandacht.³⁶ Politiek tekenaar Jos Collignon liet Schot in haar eentje de Amsterdamse stadspoort rammen, onder het toeziend, waarderend oog van enkele in het zwart geklede SGP-heren ...³⁷

De SGP en de massamedia

Voor een andere fundamentele verandering in de organisatie was juridische druk niet nodig, maar speelden eveneens veranderde externe omstandigheden en druk van binnenuit een belangrijke rol. De SGP ging zich meer actief presenteren in de audiovisuele massamedia.³⁸ Lange tijd was het niet kennis nemen van 'wereldse' radio- en televisie-uitzendingen voor velen een principiële kwestie. In 1960 was dit door de algemene vergadering van de SGP ook formeel vastgelegd. De eigen pers viel buiten dit bezwaar, omdat de inhoud daarvan vanzelfsprekend niet de ver-

³⁶ Onder andere de *Volkskrant* (12 januari 2018), *Trouw* (13 januari 2018) en *NRC Handelsblad* (15 januari 2018); aandacht voor het voortdurende verzet tegen een meer actieve rol van vrouwen in de politiek in onder meer de *Telegraaf* (16 januari 2018) en het *Algemeen Dagblad* (1 februari 2018).

³⁷ De *Volkskrant*, 13 januari 2018.

³⁸ Zie noot 30.

derfelijke invloed werd toegedicht als de audiovisuele media. Tot die ‘eigen’ pers hoorde het partijblad *De Banier*, maar ook het *Reformatorisch Dagblad*. Tot die formeel onafhankelijke krant, onderdeel van Erdee Holding, was in 1967 het initiatief genomen vanuit SGP-kringen, onder anderen door de latere partijleider Van der Vlies; het eerste exemplaar verscheen in 1971.³⁹

In de loop van de tijd verminderde de aversie tegen radio en televisie. Het eerder aangehaalde ‘rapport Walcheren’ claimde in 1968 dat ‘bijna honderd procent van de SGP-ers radio heeft’ – maar dat werd betwist. Dat mocht misschien op Walcheren zo zijn, maar elders niet.⁴⁰ Televisie was nog meer omstreden. Voor veel van de oorspronkelijke ‘wereldmijders’ ging dat medium, waarop in 1967 voor het eerst zelfs een naakte vrouw werd getoond (in het VPRO-programma *Hoepla*), veel te ver. Niettemin kwam het vanaf de jaren zeventig zo nu en dan voor dat een SGP’er – zijns ondanks – in beeld was. Het geven van een reactie in een radiomicrofoon gebeurde al wel iets vaker.

Het grote belang van de reguliere audiovisuele massamedia werd echter steeds meer erkend. In 1983 bepleitte een SGP-commissie de aanstelling van een persvoorlichter, maar actief gebruik maken van radio en televisie bleef nog even in de taboesfeer. En toen in 1992 de voorlichter van de SGP-fractie in de Tweede Kamer, Menno de Bruyne, in een interview een lans brak voor het beter benutten van de massamedia voor het uitdragen van de SGP-standpunten, reageerde de conservatieve vleugel in *In het SG-poor* direct door te pleiten tegen elke vorm van radio- of televisiegebruik.

Door de ontwikkeling van de media – vanaf 1990 de uitbreiding van commerciële zenders en vanaf circa 2005 de opmars van velerlei *social media* – en de feitelijke acceptatie ervan door grote delen van de achterban, ging de partij overstag. Op 30 september 2005 verscheen partijleider Van der Vlies voor het eerst in een tv-actualiteitenrubriek (*NOVA Politiek*). De groei van het aantal kiezers in 2010 en 2012 wordt wel mede toegeschreven aan de grotere zichtbaarheid van SGP’ers op televisie en de sociale media.⁴¹ Van der Vlies’ opvolger, Van der Staaij, is erg actief op Facebook.

Niet alles is in beweging. Wat blijft, is de zondagsrust. SGP-politici zijn dan nooit te zien of horen in de media. Toegang tot websites van de partij en het *Reformatorisch Dagblad* is die ene dag onmogelijk. Op de website van de partij verschijnt dan aan wie via dit medium contact zoekt het volgende bericht: ‘Zondag rustdag/De zondag is een zegen van de Schepper. Een dag om even op adem te komen en uitgetild te worden boven de hectiek van iedere dag./Op zondag doen we niet aan politiek. We rusten uit. En we luisteren naar het Woord van God, de Bijbel./Om die reden houdt de SGP haar ‘winkel’ op zondag dicht./Morgen hopen we weer voor u klaar te staan.’⁴²

³⁹ Van der Vlies vergiste zich kennelijk een jaar in zijn dagboek, zie idem, *Elke dag van de partij*, 47.

⁴⁰ Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 284.

⁴¹ Schippers, ‘De SGP’, 184.

⁴² Ook op dit punt lijken de jongeren in de SGP een andere positie in te nemen, gezien het feit dat hun website op zondag raadpleegbaar is. Zie www.sgpj.nl (geraadpleegd op zondag 14 januari 2018).

Naar een eenheidspartij

Ondanks verzet van bezwaarders had de SGP-organisatie de draai naar de samenleving gemaakt. Het versterken van deze externe gerichtheid kon vervolgens als argument worden gebruikt om de partijorganisatie (verder) te moderniseren. In 2014 werd het hoofdbestuur geprofessionaliseerd, een partijadviesraad ingesteld en de ‘duale partijstructuur’ ingevoerd.

Natuurlijk speelden praktische overwegingen mede een rol: door het centraliseren van de organisatie kon veel organisatorische rompslomp de lokale partijorganisaties uit handen worden genomen, zodat er tijd vrij kwam voor andere zaken. Het doel van de organisatorische vernieuwingsoperatie werd echter met zorg omschreven, opdat zowel de lichtere als de zwaardere richting in de partij zich daarin zou kunnen herkennen: ‘De kern van dit alles is de Goddelijke opdracht (voor eenieder) om Gods Woord tot meer erkenning te brengen in het maatschappelijke en politieke leven. Daarnaast gaat het om het vergroten van de betrokkenheid op de partij, om het bevorderen van de interne bezinning op de beginselen van de partij en om het verbeteren van de externe vertolking daarvan in de hedendaagse maatschappelijke en politieke context. Het is nodig om de partijorganisatie, als middel om deze doelen na te streven, te optimaliseren’.⁴³

Die optimalisering ging echter niet zover dat de autonome kiesverenigingen geheel werden vervangen door afdelingen van een landelijke partijorganisatie. Bestaande kiesverenigingen mochten blijven bestaan, met eigen statuten en rechtspersoonlijkheid. Nieuwe mochten echter niet meer worden opgericht; elk nieuw lokaal initiatief diende de vorm aan te nemen van een afdeling, onderdeel van en onderworpen aan de statuten van de landelijke partij. Het overgangskarakter van deze hybride of duale structuur kan er niet beter mee worden aangegeven. Stapje voor stapje naar een eenheidspartij – meebewegende stabiliteit.

De aanhang van de SGP

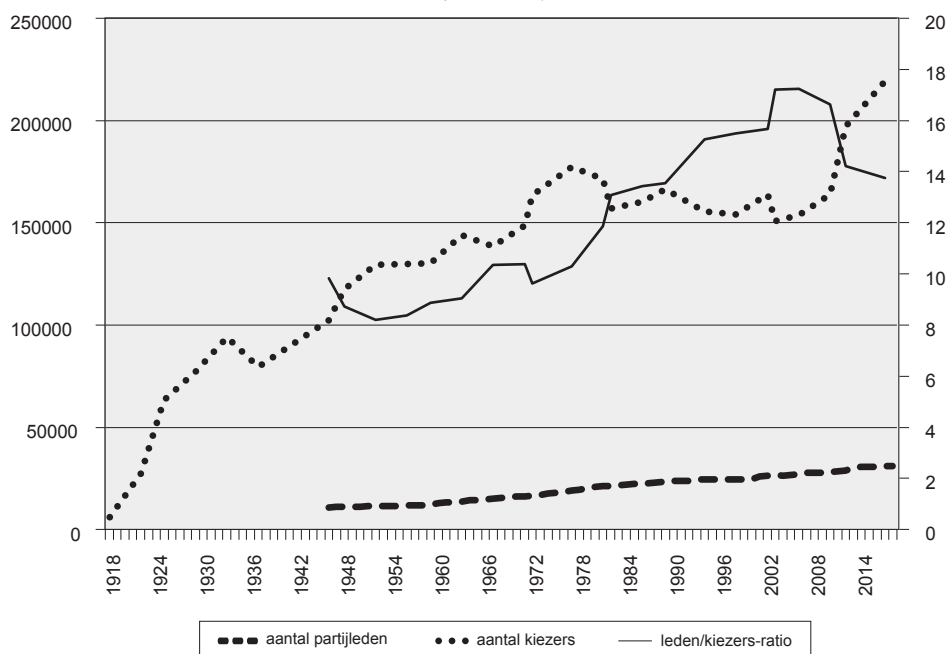
Beginselen worden gedragen door mensen, de organisatiestructuur van een partij is een lege huls zonder aanhangers in de vorm van kiezers en bovenal partijleden. Wie bevolken nu die SGP en, secundair, welke kiezers worden zoal door de SGP aangetrokken?

In 2008 en eind 2017 is door het Instituut voor Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden onderzoek gedaan naar leden van politieke partijen, waaronder de SGP. Aan de hand van gegevens van deze Leidse Partijledenonderzoeken (LPO 2008 en LPO 2017) schetsen we allereerst een beeld van SGP-leden in de eenentwintigste eeuw (door gebrek aan data kunnen geen uitspraken worden gedaan voor eerdere periodes in de honderdjarige partijgeschiedenis).⁴⁴ De leden bepalen immers in

⁴³ SGP-Congresbundel 2014, 139.

⁴⁴ Met dank aan Jesse de Jong BSc voor zijn bijdrage aan de uitvoering van het Leidse Partijledenonderzoek 2017 en aan de verwerking van de gegevens die in deze bijdrage worden gepresenteerd.

GRAFIEK I SGP-LEDEN EN KIEZERS, 1918-2017*

* In absolute aantallen op de linkeras; op de rechteras de leden-kiezers-ratio in %. De leden/kiezers-ratio is het aantal partijleden gedeeld door het aantal kiezers (ook wel 'organisatiegraad' genoemd). Hier is het gemiddeld aantal kiezers bij de laatste vier Tweede Kamerverkiezingen genomen; later in deze bijdrage worden eveneens kiezersgegevens per (ongeveer) decennium behandeld.

hoge mate de verandering dan wel de stabiliteit en de vitaliteit van een (leden)partij. Ook gaan we na of enkele vermoedens die in de geschiedschrijving van de partij naar voren komen, traceerbaar zijn bij de SGP-leden. Zo is wel geopperd dat veranderingen vooral gedragen zouden worden door jongere leden of leden met een relatief hoge opleiding. Is een dergelijk verschil aanwezig tussen jonger en ouder, tussen lager en hoger opgeleid? En hoe breed en algemeen worden de door de directeur van het wetenschappelijke bureau geschetste programmatische ontwikkelingen (zie p. 122) gedragen door de partijleden?

Dat we in het bijzonder aandacht besteden aan de SGP-leden heeft een reden.⁴⁵ De SGP is immers nadrukkelijk een ledenpartij, ook in kwantitatief opzicht. Op 1 januari 2018 telde zij in totaal 30.399 partijleden. De partij hoeft dan in dit opzicht alleen CDA, PvdA en SP voor te laten gaan.⁴⁶ Het aantal leden, dat wil tot 2014 zeg-

⁴⁵ Naast een praktische reden: in onderzoek zoals het vanaf begin jaren zeventig rond Kamerverkiezingen georganiseerde Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) is door de onderzoekstechnische aanpak ervan (selectie deelnemers op basis van een in beginsel aselechte steekproef) het aantal SGP-kiezers per afzonderlijk NKO te gering om zinvolle analyses op uit te voeren.

⁴⁶ Zie pub.dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/DNPPledentallen/Lt_pero1012017.pdf (geraadpleegd op 10 februari 2018).

gen: het totaal aan leden van de lokale kiesverenigingen, vertoont daarbij sinds de Tweede Wereldoorlog groei (zie grafiek 1 en tabel 3 in de bijlage achterin deze bundel). De grafiek laat tevens de toename zien van het absolute aantal kiezers van de SGP, met – mede vanwege de wisselende opkomst bij opeenvolgende Kamerverkiezingen – fluctuaties in het (relatieve) aandeel van het electoraat. De SGP heeft overigens een hoge organisatiegraad, in die zin dat er ten opzichte van het aantal kiezers een relatief hoog aantal partijleden is, ruim boven het landelijke gemiddelde voor alle Nederlandse partijen.⁴⁷

Leden

Wie zijn die SGP-leden? Hoe zien zij eruit gelet op sociaal-demografische kenmerken? Welke opvattingen hebben zij? En zijn daarin het laatste decennium wijzigingen opgetreden?

Verandering in het sociaal-demografische profiel van SGP'ers heeft zich in de eenentwintigste eeuw in ieder geval nauwelijks voorgedaan (zie tabel 1). Vrouwelijke leden blijven de uitzondering op de regel: elke twintig leden tellen in 2008 en 2017 één vrouwelijk partijlid. De SGP is en blijft als het om leden gaat een mannenclub. Wat leeftijdsopbouw betreft kent de partij in 2017 vergeleken met 2008 een iets ouder ledenbestand: het aandeel jongeren (hier opgevat als: jonger dan 45 jaar) is van een derde naar een kwart teruggelopen; de SGP lijkt niet aan enige vergrijzing te ontkomen.⁴⁸ Op dit punt is zij vergelijkbaar met de ChristenUnie en GroenLinks en wezenlijk anders dan 50PLUS, waar ongeveer driekwart van de partijleden aangeeft 65-plusser te zijn.⁴⁹ In termen van opleiding was de SGP vergeleken met andere partijen in 2008 de partij met een relatief gering aandeel hoogopgeleide leden.⁵⁰ Voor 2017 hoeft dat beeld niet te worden bijgesteld: in de SGP is in 2017 met bijna 40% de grootste groep leden relatief laag geschoold. In deze opleidingscategorie zit zelfs bij de 'oude' 50PLUS slechts 15% van de leden, bij de ChristenUnie 10% en bij D66, GroenLinks en de VVD 5% of minder.

De SGP is in de ogen van vele buitenstaanders simpelweg een orthodox-protestantse partij, maar kan gelet op de uiteenlopende denominaties binnen de partij met recht een interkerkelijke protestantse partij worden genoemd, met een stabiele verdeling over de diverse richtingen. Leden van de Gereformeerde Gemeen-

47 J. den Ridder, *Schakels of obstakels? Nederlands politiek partijen en de eensgezindheid, verdeeldheid en representativiteit van partijleden* (Leiden, 2014), 58.

48 De oudste deelnemer aan het LPO 2017 gaf aan geboren te zijn in 1921.

49 Omdat voor deze bijdrage in het kader van de dataverwerking van het LPO 2017 de SGP met voorrang is behandeld, kan geen vergelijking met alle andere in 2017 onderzochte partijen worden gemaakt. Waar in de tekst vergelijkingen worden gemaakt, zijn deze gebaseerd op een voorlopige analyse van de reeds beschikbare data van ChristenUnie, D66, GroenLinks, VVD en 50PLUS, die via internet (*web-survey*) verzameld zijn. Een vergelijking met het CDA en de PvdA blijft achterwege vanwege het feit dat voor deze twee partijen de schriftelijke vragenlijsten nog niet aan het via internet verkregen databestand zijn toegevoegd. Voor de SGP is eveneens een dergelijke hybride aanpak (schriftelijk plus internet) van de dataverzameling gehanteerd, maar zoals vermeld zijn hier de gegevens van de schriftelijke vragenlijst met voorrang toegevoegd aan en geïntegreerd met het internetbestand.

50 Den Ridder, *Schakels of obstakels*, 60-61.

ten zijn dominant: zij tellen in zowel 2008 als 2017 op tot de helft van alle leden. Zij zouden dan onder de leden sterker vertegenwoordigd zijn dan onder de SGP-kiezers, volgens een schatting dat in 2006 ongeveer een derde deel van de kiezers tot deze richting zou behoren.⁵¹ Met ruim tien% in beide jaren komen leden van de Hersteld Hervormde Kerk, de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) op gepaste afstand, gevolgd door heel kleine minderheden partijleden behorend tot de (vrije) Oud Gereformeerden (in Nederland) en Christelijke Gereformeerde Kerken. Welke richting men overigens ook is toegedaan, voor het kerkbezoek maakt het niet uit – van de onderzochte partijleden zegt 99% elke week (of vaker) naar een godsdienstige bijeenkomst of kerkdienst te gaan.

Eerder stelden we dat het typeren van SGP'ers uitsluitend in termen van religie niet afdoende is. Als we vanuit een meer sociaal perspectief naar de leden kijken, zien we dat een ruime meerderheid in 2017 betaald werk verricht en dat een derde deel dat ooit heeft gedaan maar nu, vooral vanwege pensioen of rentenieren, niet meer doet. Overigens lijken in het SGP-partijlidmaatschap in de eenentwintigste eeuw nog sporen aanwezig van de deels lagere sociaaleconomische positie van SGP-aanhangers. Naar eigen inschatting behoort in 2017 20% (in 2008 bijna 30%) van de partijleden tot de arbeidersklasse. Leden van andere partijen rekenen zich veel minder vaak tot deze in de gegeven rangorde laagste sociale klasse, lopend van een paar tot net boven de 10% bij 50PLUS.⁵²

De antwoorden op de vraag wanneer men lid van de SGP is geworden laten zien dat de partij te maken heeft met een bescheiden maar gestage aanwas van nieuwe leden (tabel 2). Onder de deelnemers van het LPO 2008 had één op de vijf zich gemeld in het decennium voorafgaande aan dat onderzoek; in 2017 zien we een zelfde beeld. En het beloven blijvertjes te zijn: ruim 95% sluit het opzeggen van het partijlidmaatschap principieel uit of heeft daar op dit moment geen enkele behoefte aan. Bij andere partijen is dat lidmaatschap minder zeker. Niet alleen lijkt het voor SGP-leden meer dan bij leden van andere partijen een principekwestie, maar bij bijvoorbeeld de VVD geeft eind 2017 14% van de leden aan meer dan eens te overwegen op te zeggen, terwijl 4% denkt dat binnenkort te doen. Ook bij D66, GroenLinks en 50PLUS liggen deze twee percentages opgeteld op of iets boven de 10%. De ChristenUnie heeft evenals de SGP relatief trouwe leden, al is de achterliggende dominante overweging een iets andere: onder leden van de ChristenUnie neemt de overgrote meerderheid (86%) de positie in dat er momenteel geen behoefte is aan het opzeggen van het partijlidmaatschap en sluit slechts 10% dat principieel uit.

51 Schippers, 'De SGP', 187.

52 Het is nog onbekend wat het percentage onder de PvdA-leden is, maar gezien het feit dat het in 2008 al lag op 15% (en 20% in 1999), is het onwaarschijnlijk dat de PvdA op dit punt de SGP als 'arbeiderspartij' zelfs maar benadert. Voor de SP zullen we niet te weten komen wat de verdeling over (subjectieve) sociale klassen is, omdat deze partij net als in 2008 weigerde mee te werken aan het LPO 2017. Zie voor oudere gegevens Den Ridder, *Schakels of obstakels*, 63.

Karakteristieken partijleden
<i>Geslacht</i>
man vrouw Totaal N=
<i>Leeftijd</i>
jonger dan 45 45-65 jaar 65 jaar en ouder Totaal N=
<i>Opleiding**</i>
laag midden hoog Totaal N=
<i>Religie</i>
Protestantse Kerk in Nederland Hersteld Hervormde Kerk Christelijke Gereformeerde Kerken Gereformeerde Gemeenten Gereformeerde Gemeenten (vrij) (vrije) Oud Gereformeerde Gemeenten andere christelijke kerken andere geen kerkelijke gezindte*** Totaal N=
<i>Arbeidsstatus</i>
verricht nu betaald werk verricht nu geen betaald werk heeft nooit betaald werk Totaal N=
<i>Subjectieve sociale status</i>
hogere klasse/hogere middenklasse gewone middenklasse hogere/gewone arbeidersklasse Totaal N=

* Gebaseerd op LPO 2008 en 2017 (dat wat dataverzameling doorliep tot in 2018). De hier en elders gepresenteerde gegevens hopen een correct globaal beeld van het SGP-lidmaatschap te presenteren, maar enige vertekening vanwege de relatief lage (ruim respectievelijk bijna 35%) en daardoor mogelijk selectieve, scheve respons bij de betreffende onderzoeken kan niet worden uitgesloten.

** Bij 'laag' gaat het om leden met als hoogste opleiding lagere school, basisschool, lager beroepsonderwijs, huishoudschool, leao, vmbo basisberoepsgerichte of kaderberoepsgerichte leerweg, ulo, mulo, mavo, vmbo theoretische of gemengde leerweg; bij 'midden' gaat het om havo, middelbaar beroepsonderwijs (mbo, bol, bbl), mms, 3-jarige hbs, vwo, gymnasium en 5-jarige hbs; bij 'hoog' gaat het om hogeschool en universiteit.

*** Een streepje (-) houdt in dat geen enkele respondent dit antwoord gegeven heeft, terwijl een nul (o) betekent dat enkele maar minder dan een half procent van de respondenten dit antwoord heeft gegeven.

Tabel 2 ALGEMEEN PROFIEL VAN HET PARTIJLIDMAATSCHAP VAN DE SGP-LEDEN, 2008 EN 2017 (IN %)*

Karakteristieken partijleden	in 2008	in 2017
<i>Lid geworden in</i>		
voor 1980	45	26
1980-1999	35	36
2000-2009	20	20
na 2009	nvt	18
Totaal	100%	100%
N=	502	793
<i>Kans beëindigen lidmaatschap</i>		
sluit opzeggen lidmaatschap principieel uit	41	38
momenteel geen enkele behoefte op te zeggen	55	59
overweeg meer dan eens op te zeggen	4	2
denk binnenkort op te zeggen	0	0
Totaal	100%	99%
N=	545	806
<i>Partijlid acht zichzelf ...</i>		
een niet zo overtuigde aanhanger	4	3
een tamelijk overtuigde aanhanger	38	35
een zeer overtuigde aanhanger	58	62
Totaal	100%	100%
N=	547	798
<i>Maandelijks tijdsbesteding aan partijlidmaatschap</i>		
geen	79	83
ongeveer 5 uur per maand	15	9
10-30 uur per maand	5	6
meer dan 30 uur per maand	1	2
Totaal	100%	100%
N=	528	730
<i>Inschatting activisme als partijlid</i>		
(vrijwel) niet actief	39	53
niet zo actief	41	33
tamelijk actief	17	10
zeer actief	4	4
Totaal	101%	100%
N=	541	755
<i>'Ik ben er trots op lid van de SGP te zijn.'</i>		
dat is niet zo	20	17
dat is zo	80	83
Totaal	100%	100%
N=	511	727

* Zie opmerkingen bij tabel 1.

Dat SGP'ers zich overtuigd partijlid achten, past bij hun trouw als partijlid. Zowel in 2008 als in 2017 geeft ongeveer 60% aan 'een zeer overtuigd aanhanger' te zijn, terwijl nog eens bijna 40% zichzelf als 'een tamelijk overtuigd aanhanger' beschouwt. De SGP steekt hier andere partijen voorbij: bij de ChristenUnie zijn de percentages respectievelijk 48 en 50, bij de VVD 43 en 49, bij GroenLinks 40 en 57, bij D66 37 en 56, terwijl onder 50PLUS-leden minder dan 30% aangeeft zeer overtuigd aanhanger te zijn, ongeveer 60% tamelijk overtuigd en bijna 15% niet zo overtuigd aanhanger zegt te zijn.

Wie vervolgens verwacht dat de zo overtuigde aanhangers van de SGP zich actief inzetten voor de partij heeft de logica aan zijn zijde, maar niet de empirie. SGP'ers blijken namelijk even overtuigd en trouw als inactief. In 2017 gaf ruim 80% aan geen enkele tijd aan het partijlidmaatschap en werk voor de partij kwijt te zijn, een nog iets grotere groep dan de al in 2008 in vergelijkend opzicht opmerkelijk grote groep.⁵³ Jongeren en leden met een relatief hoge opleiding zijn iets, maar niet echt veel meer tijd kwijt aan werk voor hun partij dan oudere leden en leden met een lagere opleiding. Voor de goede orde: in andere partijen geeft eveneens een (ruime) meerderheid van de onderzochte partijleden aan dat de partij hun geen tijd kost, maar nergens is deze groep zo groot als bij de SGP. Die SGP-leden erkennen trouwens hun gebrek aan activisme: zij menen in 2017 in grote meerderheid (ongeveer 85%) van zichzelf dat zij (vrijwel) niet of niet zo actief zijn als partijlid. Klinkt hier de historische attitude van 'wereldmijding' nog door? In elk geval lijkt het lidmaatschap voor SGP'ers meer nog dan voor leden van andere partijen primair een manier te zijn om uitdrukking te geven aan de religieuze en sociale identiteit. Zij zijn er bovendien trots op: van elke vijf SGP-leden stemmen er zowel in 2017 als in 2008 vier in met de stelling: 'Ik ben er trots op lid van de SGP te zijn'.

SGP'ers zijn niet alleen trots op hun partijlidmaatschap, maar zijn meer in het algemeen redelijk tevreden over het functioneren van de democratie (tabel 3). De SGP acht zichzelf een 'democratische partij die een theocratische politiek voorstaat', zonder daarbij een tegenstelling tussen democratie en theocratie te zien: 'In de visie van de SGP duidt democratie het staatsbestel aan, de manier van besturen; theocratie geeft de oriëntatie of gerichtheid aan, namelijk: tot eer van God en het welzijn van ieder mens.'⁵⁴ De door de directeur van het wetenschappelijk bureau geconstateerde verschuiving van theocratie naar democratie heeft het mogelijk gemaakt die democratie als eigenstandige staatsvorm positief te waarderen. Bijna de helft van de SGP-leden stemt in met de stelling dat de Nederlandse democratie naar tevredenheid functioneert; 15% is het daarmee oneens. Ook bij andere (in 2017 onderzochte) partijen is de groep tevreden leden de grootste groep, met uitzondering van 50PLUS, waarvan nog geen 30% der leden instemt met de stelling en ruim 35% ontevreden is met de manier waarop de democratie in Nederland functioneert. Onder SGP'ers is het oordeel over dit functioneren van de democratie overigens onafhan-

53 J. van Holsteyn en R. Koole, 'Zicht op leden van de SGP', in: *Zicht*, 36 (2010), nr. 3, 53-59.

54 Aldus de partijwebsite www.sgp.nl/standpunten/t/theocratie (geraadpleegd op 1 februari 2018).

TABEL 3 DE SGP-LEDEN OVER DEMOCRATIE, 2017 (IN %)*

Karakteristieken partijleden	in 2017	naar leeftijd in 2017			naar opleiding in 2017		
		<45	45-65	65>	laag	mid- den	hoog
Stelling: Ik ben tevreden met de manier waarop de democratie in Nederland functioneert							
(helemaal) mee oneens	15	18	17	11	17	15	13
deel oneens, deels eens	38	35	36	41	40	41	31
(helemaal) mee eens	47	48	47	48	43	44	56
Totaal	100%	101%	100%	100%	100%	100%	100%
N=	731	165	297	215	243	197	218
Stelling: Een democratie zonder politieke partijen is ondenkbaar							
(helemaal) mee oneens	4	2	3	7	5	3	3
deel oneens, deels eens	9	12	8	7	9	10	7
(helemaal) mee eens	87	86	89	87	86	87	90
Totaal	100%	100%	101%	101%	100%	100%	100%
N=	730	165	295	215	243	194	220
Stelling: Partijen zijn zo belangrijk voor het functioneren van de democratie dat de overheid ze desnoods volledig moet financieren							
mee oneens	57	64	52	56	53	61	55
mee eens	43	36	48	44	47	39	45
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
N=	651	159	280	187	212	182	217
Stelling: In Nederland zou meer gebruik moeten worden gemaakt van vormen van de directe democratie, zoals het referendum							
(helemaal) mee oneens	72	72	76	70	64	73	82
deel oneens, deels eens	16	17	15	15	22	16	10
(helemaal) mee eens	12	12	9	15	15	11	8
Totaal	100%	101%	100%	100%	101%	100%	100%
N=	729	169	294	212	241	195	221

* Zie opmerkingen bij tabel 1.

kelijk van leeftijd, maar de hoger opgeleide partijleden zijn op dit punt iets meer tevreden dan leden met een lagere opleiding.

Leeftijd en opleiding maken echter beide geen verschil als het gaat om het uiterst positieve oordeel over het belang van politieke partijen in een democratie: de overgrote meerderheid acht, naar de beroemde frase van de Amerikaanse politicoloog Elmer Eric Schattschneider, een democratie zonder politieke partijen ondenkbaar.⁵⁵ Binnen de SGP zijn de leden hiervan zelfs nog wat meer overtuigd dan bij partijen als D66 en GroenLinks, waarvan rond de 70% aangeeft het eens te zijn met deze stelling en 15 à 20% oneens. Echter, het enorme belang van partijen voor het functioneren van de democratie is voor lang niet alle SGP'ers voldoende reden om desnoods

55 E.E. Schattschneider, *Party Government* (New York, 1942), 1.

over te gaan tot volledige overheidsfinanciering. Men is hierover verdeeld: een meerderheid van ruim 55% wijst deze optie weliswaar af, maar een grote minderheid van bijna 45% is akkoord met eventueel volledige overheidsfinanciering van partijen – die laatste groep SGP'ers is kennelijk voorbij de angst voor 'staatsdwang'. Ook bij andere partijen zijn er meer tegenstanders dan voorstanders van deze financieringsconstructie, met als uitzondering de leden van 50PLUS, die in meerderheid voorstander zijn van een desnoods volledige financiering door de overheid.

Democratie lijkt echter voor SGP-leden bovenal de vorm aan te nemen van de representatieve democratie met een cruciale rol voor politieke partijen. Van vormen van directe democratie als het referendum moeten die leden weinig hebben: ruim 70% verwerpt de stelling dat hiervan in Nederland meer gebruik gemaakt zou moeten worden, met nog het grootste 'verzet' onder partijleden met de hoogste opleiding. Bij partijen als de ChristenUnie en de VVD is eveneens een grote meerderheid van de leden tegen vormen van de directe democratie zoals het referendum, waarvoor trouwens ook onder leden van D66 en GroenLinks niet erg veel steun te vinden is; bij deze twee partijen stemt slechts bijna 30 respectievelijk ruim 20% in met de stelling die meer gebruik van vormen van directe democratie in Nederland bepleit. Van de onderzochte partijen zijn het de leden van 50PLUS die een duidelijk afwijkende positie innemen, met een meerderheid van ruim 60% die meent dat meer gebruik van vormen van directe democratie een goede zaak zou zijn.

Tot zover het democratische spel, maar welke inhoudelijke posities nemen SGP'ers daarbij in? Deze schets van posities van SGP-leden wordt begonnen met als 'zeer belangrijk' aangeduide redenen waarom men ooit lid geworden is. Uit de langere lijst voorgelegde motieven zijn er enkele geselecteerd, vooral om te bezien of jong en oud, en lager en hoger opgeleid, om andere redenen partijlid zijn geworden, vanuit de verwachting dat naarmate men jonger en hoger opgeleid is men meer op de wereld gericht is en op praktische politiek bedrijven, vergeleken met 'wereldmijdende' ouderen en lager opgeleiden die het lidmaatschap bovenal zouden zien als manifestatie van hun religieuze overtuiging.

Veel steun voor die verwachting is er echter niet. Zo blijkt voor de meeste leden – in 2008 en in 2017 ongeveer 70% – het motief 'om steun te geven aan de beginselen van de partij' van het grootste gewicht te zijn, ongeacht leeftijd, ongeacht opleiding (zie tabel 4a). Dit is een primair naar binnen gekeerd motief: steun voor beginselen *van de partij*. De externe politieke gerichtheid lijkt daaraan ondergeschikt. Weliswaar zien we dat vergeleken met 2008 (26%) in 2017 (33%) iets meer leden wijzen op het motief 'om bij te dragen aan de invloed van de partij', wat duidt op een nadrukkelijker 'politieke' oriëntatie, maar dit percentage ligt fors lager dan voor het steun geven aan beginselen. En als voor dat invloedsmotief wordt gekeken naar leeftijdsgroepen, blijken oud en jong niet te verschillen; uitsplitsing naar opleidingsniveau levert evenmin steun op voor het idee dat hoger opgeleide leden anders gemotiveerd de partij binnengekomen zijn. Trouwens, weinigen sloten zich bij de SGP aan 'omdat ik hierdoor politieke invloed wil uitoefenen': ruim 10% in 2008 en

2017, met in 2017 slechts iets hogere percentages voor jongeren en leden met een relatief hoge opleiding. Dat zou dan toch weer kunnen duiden op enige doorwerking van de historische houding van ‘wereldmijding’.

Dat stabiliteit en beweging in de SGP samengaan maar stabiliteit domineert, lijkt ook de conclusie gelet op de doelstellingen die de SGP-leden van het grootste belang achten. De top-vijf uit achttien in 2008 en 2017 voorgelegde doelstellingen en waarden die partijen kunnen nastreven, ziet er over tijd en over de leeftijds- en opleidingsgroepen hetzelfde uit. Altijd en voor iedereen gaat het om het handhaven van het christelijke karakter van het land en van normen en waarden (‘zeer belangrijk’ volgens ongeveer 90% van de SGP-leden in zowel 2008 als 2017), gevolgd door het bevorderen van onderling respect (63% in 2017), het in stand houden van de rechtsstaat (60%) en van de Nederlandse identiteit (56%). Het conservatisme van SGP-leden toont zich ook door een voorkeur voor doelen gericht op ‘handhaven’ en ‘in stand houden’ boven veranderen via ‘bevorderen’ en ‘streven naar’. In 2017 zijn er kortom in voor de partij belangrijke doelstellingen geen wezenlijke verschillen te zien met 2008; voor in 2017 naar opleiding en leeftijd onderscheiden groepen is het beeld van geprefereerde SGP-doelstellingen vergelijkbaar. Nader onderzoek is uiteraard nodig, maar deze uitkomsten wijzen er niet op dat de eerdere conclusie dat de SGP wat partijleden betreft ‘de meest eensgezinde partij van Nederland’ is, op basis van de gegevens van het LPO 2017 over de onderzochte attitudes dient te worden bijgesteld.⁵⁶

Dit vermoeden is te meer gerechtvaardigd gezien de prioriteit die wordt gegeven aan vier kwesties in de Nederlandse politiek, die overigens gerelateerd zijn aan onderliggende maatschappelijke en politieke scheidslijnen: het euthanasievraagstuk, het vraagstuk van de inkomensverdeling, de vraag naar de mate van aanpassing van allochtonen oftewel het integratievraagstuk, en het vraagstuk van de Europese integratie. Voor de leden van de SGP is de aan de religieus-ethische dimensie verbonden euthanasiekwestie evident van het meeste belang. Twee op de drie leden vinden dat de SGP van het kwartet vraagstukken deze kwestie met voorrang moet proberen aan te pakken en op te lossen. De sociaaleconomische dimensie, die zich manifesteert in het inkomensvraagstuk, is daaraan volstrekt ondergeschikt.

Het feitelijk aanpakken van dergelijke politieke kwesties heeft echter geen bijzonder hoge prioriteit bij SGP-leden. Met de stelling dat het ‘voor de SGP belangrijker [is] concrete problemen op te lossen dan vast te houden aan beginselen’ blijkt namelijk een meerderheid het oneens, al is deze meerderheid met 8% geslonken ten opzichte van de 70% van 2008. Toch: beginselen eerst. Bij enigszins vergelijkbare relatief sterk ideologisch geïnspireerde partijen als ChristenUnie en GroenLinks is slechts ongeveer 40 respectievelijk 30% het oneens met deze stelling. Overigens, als er in de SGP al verschillen naar leeftijd en opleiding zijn, dan zijn het op dit punt niet de jongere en hoger opgeleide leden die liever concrete problemen oplossen, eventueel ten koste van beginselvastheid, maar juist ouderen en leden met een relatief lage opleiding.

⁵⁶ Den Ridder, *Schakels of obstakels*, 152; zie ook J. den Ridder, J. van Holsteyn en R. Koole, ‘De representativiteit van partijleden in Nederland’, in: R. Andeweg en J. Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden, 2011), 165-184.

TABEL 4A ENKELE INHOUDELIJKE POSITIES VAN DE SGP-LEDEN, NAAR OPLEIDING, 2008 EN 2017 (IN %)*

	2008	2017	naar leeftijd in 2017			naar opleiding in 2017		
			<45	45-65	65>	laag	mid- den	hoog
Enkele ‘zeer belangrijk’ genoemde motieven om ooit lid te worden								
wil politieke invloed uitoefenen	11	13	19	11	10	15	12	11
plicht als burger	20	20	20	16	28	21	16	23
uiting geven aan sympathie voor partij	45	47	54	48	44	43	45	56
in mijn omgeving gebruikelijk	2	4	6	2	5	4	4	3
politiek uiting geven levensovertuiging	47	50	57	48	50	49	48	55
bijdragen aan invloed van de partij	26	33	34	29	36	34	34	29
steun geven aan beginselen partij	71	69	67	67	71	69	69	68
Als ‘zeer belangrijk’ genoemde doelstelling partij**								
in stand houden verzorgingsstaat	26	34	26	33	44	50	30	21
bevorderen van sociale rechtvaardigheid	40	49	38	51	57	56	47	44
bieden gelijke kansen voor alle burgers	18	29	27	26	36	38	27	20
in stand houden Nederlandse identiteit	58	56	54	51	67	66	57	44
terugdringen rol overheid	11	14	9	13	21	19	12	11
handhaven christelijke karakter land	95	90	92	90	92	93	92	88
streven naar schoon en duurzaam milieu	51	43	36	44	51	47	39	44
streven meer inspraak en democratie	9	12	4	12	17	23	7	3
in stand houden rechtsstaat	56	60	45	63	70	63	60	56
waarborgen vrijheid individu	30	38	25	37	53	47	37	28
bevorderen internationale solidariteit	11	13	7	13	17	20	10	6
bevorderen economische groei	23	24	20	21	31	32	22	14
handhaven normen en waarden	92	88	87	87	93	90	90	86
emancipatie zwakkeren in de samenleving	30	36	31	34	44	46	34	27
bevorderen onderling respect	65	63	59	62	68	71	62	53
bevorderen wereldvrede	43	48	44	47	51	59	47	33
bevorderen samenwerking burgers	28	39	34	37	44	49	35	24
bevorderen ondernemersklimaat	30	35	33	35	41	44	35	27
Kwesties die SGP met voorrang moet proberen aan te pakken en op te lossen***								
euthanasie	—	67	61	64	75	72	69	59
inkomensverdeling	—	14	19	13	11	14	13	14
integratie	—	14	14	17	11	11	13	20
Europese eenwording	—	5	6	6	3	4	4	7
Totaal		100%	100%	100%	100%	101%	99%	100%
N=		656	159	265	212	232	179	208
‘Het is voor de SGP belangrijker concrete problemen op te lossen dan vast te houden aan beginselen.’								
(helemaal) oneens	70	62	66	65	55	60	62	65
deels oneens, deels eens	22	26	25	26	27	23	28	27
helemaal) eens	8	12	9	9	18	18	10	8
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	101%	100%	100%
N=	539	744	170	297	222	249	197	222

* Zie opmerkingen bij en voor leeftijd en opleiding gemaakte uitsplitsingen tabel 1.

** De top-5 per jaar of categorie is vetgedrukt.

*** In 2008 werden meer vraagstukken voorgelegd, waardoor de vergelijking tussen 2008 en 2017 niet goed mogelijk is. In 2008 werd overigens van de acht voorgelegde vraagstukken door 55% het euthanasievraagstuk genoemd, met op de tweede plaats het (in 2017 niet opgenomen) criminaliteitsvraagstuk (22%) en op de derde plaats het integratievraagstuk (12%).

TABEL 4B ENKELE INHOUDELIJKE POSITIES VAN DE SGP-LEDEN, NAAR OPLEIDING, 2008 EN 2017*

	2008	2017	naar leeftijd in 2017			naar opleiding		
			<45	45-65	65>	in 2017	mid- den	hoog
Standpunt (gemiddelde score) ten aanzien van vraagstukken**								
euthanasie	1,23	1,19	1,22	1,19	1,17	1,19	1,22	1,17
inkomensverdeling	4,52	4,85	4,73	4,64	5,12	5,09	4,82	4,49
integratie	5,65	5,40	5,25	5,36	5,60	5,76	5,36	5,09
Europese eenwording	6,09	5,88	5,88	5,89	5,88	5,93	5,68	5,94
Links-rechts zelfplaatsing***								
gemiddelde score	8,15	8,04	8,15	7,96	8,12	8,25	8,03	7,78
modale (meest voorkomende) score	8	8	8	8	8	8	8	8

* Zie opmerkingen bij en voor leeftijd en opleiding gemaakte uitsplitsingen tabel 1.

** De schalen die dienden te worden gebruikt liepen van 1 tot en met 7, met als uiteinden 1 'euthanasie verbieden en 7 'euthanasie toegestaan'; 1 'inkomensverschillen groter' en 7 'inkomensverschillen kleiner'; 1 'behoud eigen cultuur' en 7 'geheel aanpassen'; en 1 'eenwording moet verder' en 7 'eenwording is al te ver'.

*** De schaal die diende te worden gebruikt om zichzelf in termen van links en rechts te plaatsen liep van 1 (links) tot en met 10 (rechts).

Wat hun positie betreft ten aanzien van de voornoemde vier kwesties, is het helder dat de SGP'ers op het door hen zo belangrijk geachte euthanasievraagstuk heel eensgezind van mening zijn dat 'euthanasie altijd verboden' zou moeten zijn (tabel 4b). Dat was zo in 2008, dat is zo in 2017. Over het geheel genomen tenderen de SGP-leden als het gaat om het inkomensvraagstuk naar het verkleinen van inkomensverschillen, in 2017 iets meer dan in 2008 – een (magere) aanwijzing voor de vermeende grotere acceptatie van sociaal beleid? Wat zogenoemde alloctonen betreft gaat de gemiddelde positie van de SGP-leden in de richting van het 'zich geheel moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur'. Lager opgeleide SGP'ers zijn die mening meer uitgesproken toegedaan dan leden met een hogere opleiding. Voor het idee dat binnen de SGP de houding ten aanzien van Europese integratie is opgeschoven van afwijzing naar kritische acceptatie is nauwelijks empirische steun te vinden onder leden, althans in de periode tussen 2008 en 2017. De gemiddelde positie was in 2008 sterk in de richting dat 'Europese eenwording al te ver is gegaan' en is in 2017 niet substantieel veranderd, al is de 'afkeer' van Europese eenwording heel licht afgenomen.⁵⁷ Opleiding doet er in dezen niet toe. En gezien het feit dat jongeren niet minder afwijzend dan ouderen denken over de voortgaande Europese eenwording, vraagt spreken over een huidige kritische acceptatie van dat proces misschien eerder optimisme dan realisme, gelet op de positie die de leden van de SGP – die zichzelf in termen van links en rechts trouwens uitgesproken rechts achten, hoe dubbelzinnig

⁵⁷ In de ogen van de SGP-leden heeft hun partij als geheel zich eveneens en wat verder verwijderd van de positie dat de eenwording al te ver is gegaan, met een gemiddelde gepercipieerde positie in 2008 van 5,97 en in 2017 van 5,62.

en daarmee problematisch dit begrip wellicht mogelijk is juist in SGP-kringen – innemen.

Kiezers

Het profiel van de SGP-leden laat voor de scherpe kijker hier en daar beweging zien, maar vertoont op het eerste gezicht overwegend stabiliteit. Hoe zit dat met de tweede ring van aanhangers, de kiezers van de SGP (bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer)? Waar deze kiezers te vinden zijn, komt aan bod in de bijdrage van Ron de Jong in deze bundel, maar op basis van kiezersonderzoek kan hun profiel worden aangescherpt op basis van enkele individuele kenmerken. Dat wordt gedaan in een korte brede schets, lopend van 1971 tot en met 2017 en gericht op enkele sociaal-demografische aspecten (tabel 5a) en de houdingen ten aanzien van het viertal politieke kwesties (tabel 5b) die ook voor de leden al aan bod kwamen.⁵⁸

Hierboven is geconstateerd dat de SGP een mannenclub is als het om de leden gaat, maar voor haar kiezers ligt dat anders. Voor de periode 2010-2017 is de kiezersaanhang gelijkelijk verdeeld over de beide geslachten. In eerdere decennia was er soms een kleine meerderheid van mannelijke kiezers, maar eigenlijk is de SGP voor de bijna halve eeuw waarvoor we NKO-gegevens hebben toch een partij die vanuit electoraal perspectief even aantrekkelijk is voor mannen als voor vrouwen. Is het ironie, dat in de tijd dat vrouwen volgens de SGP niet of nauwelijks een actieve politieke rol dienden te spelen, de partij toch de helft van haar zetels te danken had aan vrouwen die gebruik maakten van het actieve kiesrecht?

De leeftijdsopbouw van de SGP-kiezers laat zien dat de partij een redelijke verdeling van jonger naar ouder kent, al is het aandeel kiezers jonger dan 35 jaar bij de meest recente verkiezingen (met name 2012 en 2017; gegevens niet afzonderlijk gepresenteerd) minder groot dan in eerdere perioden. Dat de partij eveneens in termen van opleidingsniveau in het huidige decennium minder kiezers in de hoogste categorie heeft, mag dan niet verbazen gezien het verband tussen (hogere) leeftijd met (lagere) opleiding. Overigens is de SGP-kiezer van de eenentwintigste eeuw aanzienlijk hoger opgeleid dan die van de laatste decennia van de twintigste eeuw, en dan vooral van de jaren zeventig en tachtig, toen de SGP-aanhang voor de overgrote meerderheid bestond uit kiezers die een relatief bescheiden hoogste opleiding hadden genoten. Deze aanzienlijke beweging in termen van opleiding is allicht de basis van de suggestie dat hoger opgeleide aanhangers van de SGP voor beweging en ontwikkeling in de partij hebben gezorgd, maar zoals we zagen is het verband tussen opleidingsniveau en diverse opvattingen en houdingen in ieder geval bij de partijleden opmerkelijk zwak.

De in het ledenonderzoek opgenomen vraag naar de beleden religie was voor de SGP toegespitst op onderscheiden protestantse denominaties. In het kiezersonder-

⁵⁸ De gegevens uit de afzonderlijke NKO's zijn in tijdsperioden van ongeveer tien jaar gegroepeerd om te compenseren voor het kleine aantal SGP-kiezers in deze onderzoeken, waardoor bij een presentatie per verkiezingsjaar te eenvoudig een overigens betekenisloos beeld van sterke fluctuaties zou ontstaan.

TABEL 5A EEN SOCIAAL-DEMOGRAFISCH PROFIEL VAN DE SGP-KIEZERS, 1971-2017*

<i>Karakteristieken kiezers</i>	<i>periode (in verkiezingsjaren)</i>				
	<i>1971-1977 (N=88)</i>	<i>1981-1986 (N=58)</i>	<i>1989-1998 (N=44)</i>	<i>2002-2006 (N=62)</i>	<i>2010-2017 (N=94)</i>
<i>Geslacht**</i>					
man	50	52	66	58	50
vrouw	50	48	34	42	50
<i>Leeftijd</i>					
18-34 jaar	32	36	35	39	26
35-54 jaar	33	24	35	27	40
55 jaar en ouder	35	40	30	34	34
<i>Opleiding***</i>					
lager opgeleid	87	76	48	36	33
middelbaar	12	17	43	29	41
hoger opgeleid	1	7	9	36	26
<i>Frequentie kerkbezoek</i>					
(ten minste) wekelijks	94	96	98	97	94
<i>Subjectieve sociale status</i>					
hogere (midden)klasse	9	4	12	8	16
gewone middenklasse	49	47	55	74	52
hogere/gewone arbeidersklasse	41	49	33	18	32

* Gebaseerd op Nationale Kiezersonderzoeken 1971-2017; gepresenteerde gegevens zijn percentages.

** In de periode 1989-1998 lijkt er een aanzienlijk grotere groep mannen onder de kiezersaanhang te zijn dan in andere perioden, maar gezien het kleine aantal kiezers dat het betreft, kunnen hier geen vergaande conclusies aan verbonden worden.

*** In de loop der tijd is de NKO-indeling naar opleiding herhaaldelijk enigszins gewijzigd. Voor 2017 gaat het bij 'lager opgeleid' om basisschool, lager onderwijs, lager beroepsonderwijs, vmbo-b, vmbo-k, praktijkonderwijs, vgllo, lavo, lts, huishoudschool en vmbo-t, mavo, mulo en 3-jarige hbs als hoogste opleiding; bij 'middelbaar' gaat het om mbo, mts en havo, vwo, hbs, gymnasium en atheneum; en bij 'hoger opgeleid' gaat het om hbo, hts, heao, kweekschool, sociale of pedagogische academie; universitaire bachelor en universitaire master, dr(s).

zoek is dat niet het geval, zodat we voor de staatkundig gereformeerde kiezers niet precies kunnen aangeven tot welke kerkgenootschappen zij behoren. Wat we wel weten, is de frequentie van hun kerkbezoek. En op dat punt wijken zij nauwelijks af van de leden: vrijwel zonder uitzondering (rond 95%) bezochten en bezoeken de SGP-kiezers ten minste wekelijks een kerkdienst of godsdienstige bijeenkomst. Vanuit sociaaleconomisch perspectief is meer diversiteit te zien, en dan blijkt de kiezersaanhang van de SGP nog altijd, met een niet goed begrijpelijke uitzondering voor de jaren 2002-2006, een aanzienlijk aandeel kiezers te kennen die zichzelf rekenen tot een relatief lage sociale status, de arbeidersklasse. Onder de kiezers is voor de periode 2010-2017 hun aandeel overigens groter (ruim 30%) dan onder de partijleden (20%), maar de verschillen in subjectieve sociale klasse tussen kiezers en leden zijn over het geheel gezien gering.

TABEL 5B ENKELE INHOUDELIJKE POSITIES VAN DE SGP-KIEZERS, 1971-2017*

<i>Posities kiezers</i>	periode (in verkiezingsjaren)				
	1971-1977 (N=88)	1981-1986 (N=58)	1989-1998 (N=44)	2002-2006 (N=62)	2010-2017 (N=94)
<i>Standpunt (gemiddelde score) ten aanzien van vraagstukken</i>					
euthanasie	–	6,7	6,9	6,9	6,3
inkomensverdeling	–	4,0	3,9	3,6	3,5
integratie	–	–	5,2	6,0	5,5
Europese eenwording	–	–	5,1	5,7	5,3
<i>Links-rechts zelfplaatsing***</i>					
gemiddeld	9,2	8,7	8,5	7,8	7,9
modaal (meest voorkomende)	10	10	10	8	8

* Zie de opmerkingen bij tabel 5a.

Politiek-inhoudelijke posities van de SGP-kiezers worden tot slot in kaart gebracht met behulp van de vier eerder gepresenteerde vraagstukken of *issues* die al langer een prominente rol spelen in het publieke debat (zie tabel 5b), zij het dat dit voor niet alle kwesties reeds een halve eeuw het geval is en er dan ook niet voor de hele periode kiezersgegevens beschikbaar zijn. Het euthanasievraagstuk bijvoorbeeld kwam midden jaren tachtig hoger op de maatschappelijke en politieke agenda als ‘opvolger’ van het op dat moment – althans in de politieke sfeer – min of meer opgeloste, en vanuit ethisch perspectief enigszins vergelijkbare abortusvraagstuk.⁵⁹ De SGP-kiezers kenden en kennen, evenals de partijleden, geen enkele twijfel: euthanasie zou verboden moeten zijn. Ten aanzien van het sociaaleconomische inkomensvraagstuk is de positie van de SGP-kiezers in de loop der tijd licht opgeschoven naar een middenpositie, waardoor er in de eenentwintigste eeuw enig verschil is komen te bestaan tussen de enigszins naar nivellering neigende partijleden en de kiezers, die met een middenpositie veeleer de status quo lijken te prefereren. Over de vraag of allochtonen in Nederland moeten kunnen leven met behoud van de eigen cultuur dan wel zich geheel dienen aan te passen aan de Nederlandse cultuur, denken de kiezers weer weinig anders dan de leden. Hoewel de vraag spreekt over allochtonen, is het aannemelijk dat hierbij toch aan ‘medelanders’ wordt gedacht die de islam zijn toegedaan, wat de kwalificatie ‘islamkritisch’ voor de SGP-aanhang zou rechtvaardigen, al ontbreken gegevens om eventueel te constateren dat die houding in de plaats gekomen is van een anti-roomse houding. Dat de Europese eenwording al te ver is gegaan, daarover is men het binnen de SGP zo goed als eens. Leden en kiezers nemen gezien hun gemiddelde positie net niet de meest extreme maar een duidelijk uitgesproken afwijzende positie

⁵⁹ W.C.C. Groenen, ‘Abortus en euthanasie’, in: J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en C. van der Eijk (red.), *De Nederlandse Kiezer '86* (Amsterdam, 1987), 132-141.

in op het Europese dossier, de leden nog het meest. In de meest algemene ideologische links-rechts termen, ten slotte, is volstrekt duidelijk dat de SGP-kiezers zich aan de verre rechterkant van het politieke spectrum bevinden, in de eenentwintigste eeuw dicht in de buurt overigens van de SGP-leden. Onder de kiezers mag dan de laatste halve eeuw een lichte verschuiving naar het midden hebben plaatsgevonden,⁶⁰ maar met ‘linkse rakker’ zal nog altijd geen enkele SGP-aanhanger zich aangesproken voelen ...

Slotopmerkingen

De SGP bestaat honderd jaar. In die eeuw is die partij in hoge mate haarzelf trouw gebleven, maar er hebben zich toch wel enkele forse veranderingen voorgedaan. De partijorganisatie bijvoorbeeld heeft onmiskenbaar een transformatie ondergaan van een primair intern gerichte organisatie, waarop nog steeds met enig recht het etiket ‘wereldmijndend’ geplakt kon worden, naar een organisatie die zich meer openstelt en gericht is op de samenleving. Indicatief hiervoor zijn de aanzienlijk gegroeide mogelijkheden van vrouwenparticipatie in de partij, maar ook de enorm toegenomen zichtbaarheid in de audiovisuele massamedia is er een treffend voorbeeld van. Zelfs de *social media* worden niet geschuwd: in januari 2018 heeft politiek leider Van der Staaij de grens van 4.000 verzonden tweets ruim overschreven en heeft hij op zijn twitteraccount meer dan 70.000 volgers. Ook de partijorganisatie als zodanig heeft een transformatie ondergaan, in de ontwikkeling van een tamelijk los federaal verband naar een meer professioneel georganiseerde eenheidspartij. En afwijkend van het breed levende idee dat tegenwoordig het individuele leiderschap van politieke partijen van steeds groter belang is, is juist bij de SGP een ontwikkeling zichtbaar van een aanvankelijk door een enkele leider (Kersten) gedomineerde partij naar een partij met een meer collectief, collegiaal leiderschap. Dergelijke veranderingen gingen dan misschien niet alle even snel en soepel en waren soms mede het gevolg van externe druk op de partij, maar zijn hoe dan ook tot stand gekomen.

De aanhang van de SGP laat zich op basis van onder kiezers en leden gehouden onderzoek slechts schetsen voor een heel beperkt deel van de eeuw van haar bestaan. Dergelijk onderzoek beperkt zich met name wat het grootschalige partijledenonderzoek betreft tot de laatste tien jaar en zelfs het al oudere kiezersonderzoek gaat niet langer dan een halve eeuw terug. Wat opmerkelijk is aan de SGP, is de relatief hoge organisatiegraad: ten opzichte van het aantal kiezers dat de partij bij Tweede Kamerverkiezingen voor zich weet te winnen, heeft zij een groot aan-

⁶⁰ Mogelijk mede als gevolg van deze verschuiving richting gematigd rechts, maar zeker vanwege de religieuze verwantschap, vormt de SGP met het CDA en de ChristenUnie een zogeheten keuzeset, dat wil zeggen een cluster van enkele partijen die voor een deel van de kiezers met elkaar concurreren om de stem van die kiezers bij Tweede Kamerverkiezingen; zie verder J. van Holsteyn en G. Irwin, ‘Wie het laatst kiest, kiest ...’, in: T. van der Meer e.a. (red.), *Brochure Nationaal Kiezersonderzoek 2017* [werktitel; te verschijnen in 2018].

tal partijleden. Die leden zijn overtuigd van hun partijlidmaatschap en trouw aan de partij, maar tegelijkertijd als partijlid niet of nauwelijks actief voor of namens de partij. De partijleden zijn nog steeds overwegend gereformeerde kerkgaande mannen uit verschillende leeftijdsgroepen en met een divers opleidingsniveau, met een vergeleken met andere Nederlandse partijen opvallend groot aandeel leden die wat lager zijn opgeleid. In dat opzicht mag de partij zich wellicht volkspartij noemen. Dat geldt dan vooral voor de kiezersaanhang, omdat daar de man-vrouwverhouding veel minder scheef is dan onder partijleden.

Wat enkele van hun opvattingen betreft, is evident dat ethische, aan religie gerelateerde kwesties voor de aanhangers van de SGP van het allergrootste belang zijn. Daar is het hen vooral om te doen, en daarover heeft men ook in hoge mate eensgezind een duidelijke mening, zoals de uitgesproken voorkeur voor een verbod op euthanasie. Meer in het algemeen lijkt het handhaven van het christelijke karakter van Nederland het centrale politieke doel van SGP'ers. Dat zowel kiezers als leden zich in termen van links-rechts overduidelijk positioneren aan de rechterkant van het politieke spectrum, past hier bij, al betekent dat niet dat men geen oog zou hebben voor sociaal beleid, zoals de enigszins gegroeide, gematigde wens tot het verkleinen van inkomensverschillen in Nederland.

Stabiliteit of beweging, het blijkt een valse tegenstelling. De SGP heeft zich in haar honderdjarige geschiedenis wat organisatie en aanhang betreft een heel stabiele partij getoond, zonder dat dit verandering, soms zelfs fundamentele verandering, blijvend in de weg heeft gestaan. De stabiliteit beweegt mee: de SGP blijkt met haar respectabele leeftijd van 100 jaar een bijzonder krasse knar te zijn.

7 De SGP ingetekend

De geografische spreiding van de staatkundig gereformeerde kiezers tussen 1918 en 2017

RON DE JONG

Inleiding

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2017 behaalde de SGP 218.950 stemmen, ofwel 2,1% van de geldige stemmen. Het is een uitslag die zo'n beetje als het gemiddelde van de afgelopen eeuw kan worden beschouwd. Afgezien van de beide eerste Kamerverkiezingen in 1918 en 1922, toen de partij zich nog moest vestigen, kreeg de SGP tussen 1925 en 2017 telkens tussen de 1,6 en 2,5% van de stemmen (zie grafiek 1 in deze bijdrage en tabel 1 in de bijlage van deze bundel). Dat is uitzonderlijk stabiel. Er is geen partij in Nederland die de SGP in dit opzicht evenaart. Ook buiten de landsgrenzen zal het moeilijk zijn een soortgelijke partij te vinden.

De oorzaak van de uitzonderlijke electorale stabiliteit van de SGP is vooral gelegen in het feit dat de partij meer een religieus dan een politiek karakter heeft. Tegenwoordig werven veel partijen hun kiezers in belangrijke mate op basis van issues, maar de SGP lijkt nog het meest op een partij uit de tijd van de verzuiling, waarin nestgeur een belangrijkere verklaring voor stemgedrag was dan standpunten. Typerend voor zuilgebonden religieuze bevolkingsgroepen was dat geloof en politiek nauw waren verbonden. Dat is in het reformatorische milieu van de SGP niet anders. Zolang de kerkgenootschappen waaruit de partij haar stemmen trekt stabiel blijven wat betreft ledenaantallen, is de kans groot dat de SGP haar kiezers ook weet vast te houden.

In deze bijdrage worden de electorale resultaten van de SGP vanuit geografisch perspectief gezien. Na een schets van de electorale geschiedenis van de partij, komt de relatie aan bod tussen de geografische spreiding van de stemmen op de SGP en de ligging van de zogeheten Biblebelt of Refoband. Vervolgens worden de verschuivingen in de geografische spreiding van de achterban van de SGP geanalyseerd. Ten slotte komen de geografische aspecten van de electorale opleving vanaf 2006 aan de orde.¹

1 Met dank aan Marco Segers, juridisch adviseur bij de Kiesraad, voor het vervaardigen van de kaarten, en aan Alide Groenvelde, stagiaire bij de Kiesraad, en Heleen Hörmann, communicatieadviseur bij de Kiesraad, voor het becommentariëren van de tekst.

Een electorale geschiedenis van de SGP

De SGP werd op 24 april 1918 opgericht, enkele maanden voor de eerste Tweede Kamerverkiezingen in juli die op basis van het algemeen mannenkiesrecht werden gehouden. De partij diende in zeven van de achttien kieskringen een kandidatenlijst in. De lijst in de kieskring Leiden werd ongeldig verklaard, omdat de kiesgerechtigde die de lijst had ingeleverd daar niet woonachtig was, zoals de Kieswet vereiste.² In 1922 deed de SGP niet mee in de kieskringen Tilburg en Maastricht, maar met ingang van 1925 was ze telkens in alle kieskringen present.

Tot 1937 ging de SGP bij elke Kamerverkiezing in stemmenpercentage vooruit. Bijna iedere verkiezing leverde een extra Kamerzetel op (zie tabel 1 in de bijlage). In 1937 stokte de groei en viel de partij terug van drie naar twee zetels. Door het ontbreken van gegevens over stemmotieven valt er weinig met zekerheid te zeggen over de oorzaak van dat verlies, maar gezien de orthodox-protestantse signatuur van de partij is het aannemelijk dat de winst van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) in dat jaar onder leiding van premier Hendrik Colijn als een belangrijke oorzaak kan worden gezien. Ook droeg het optreden van de Christelijk-Nationale Actie (CNA), waarover later meer, vermoedelijk bij aan de teruggang.³ In het verleden is ook wel eens gesuggereerd dat de SGP relatief veel stemmen had verloren aan de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) van Anton Mussert, maar later onderzoek heeft dat niet bevestigd.⁴

Van welke partijen waren de staatkundig gereformeerde kiezers in de periode tot 1933 afkomstig? Vóór 1967 werden er in Nederland geen kiezersonderzoeken uitgevoerd, zodat we slechts kunnen afgaan op contemporaine commentaren en uitslagen per gemeente. Het grootste deel van de kiezers van de SGP stemde vermoedelijk voorheen ARP, maar had onder andere bezwaar tegen de samenwerking van die partij met de katholieken.⁵ Aanvankelijk stond de ARP niet afwijzend tegenover de SGP. Na de Tweede Kamerverkiezingen van 1922, waarbij de SGP haar eerste zetel behaalde, constateerde de ARP grote overeenstemming tussen de partijen in de 'diepere levensbeginselen'.⁶ Deze welwillende houding verdween naarmate de SGP meer kiezers trok en meer zetels behaalde. Na de Kamerverkiezingen van 1929 beklagden de antirevolutionairen zich over 'de stroom van leugens en verkeerde voorstellingen van de zijde van de Kersten-partij'.⁷

Wie *De Banier*, het partijblad van de SGP, openslaat tijdens de verkiezingscampagnes in het interbellum, krijgt de stellige indruk dat er tijdens deze campagnes maar twee

² *Leeuwarder Courant*, 5 juni 1918.

³ J.P. Stoop, 'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde'. *De Anti-Revolutionaire Partij in het Interbellum* (Hilversum, 2001), 38-41.

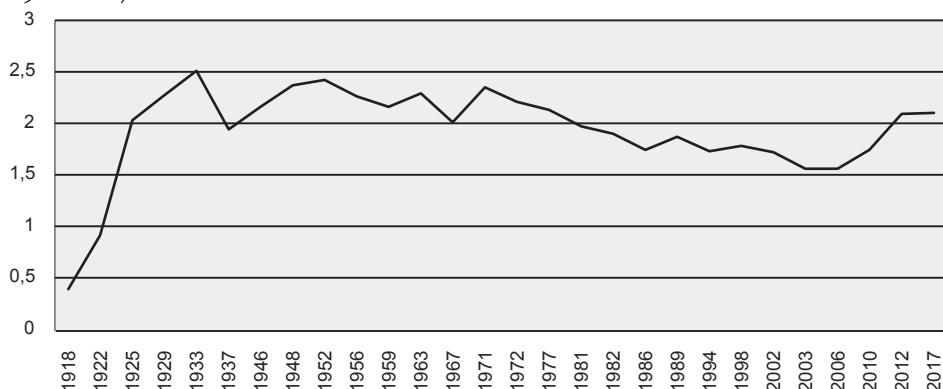
⁴ E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde. Bevindelijk gereformeerden en het nationaalsocialisme 1920-1950* (Apeldoorn, 2015), 290-300 en 591.

⁵ W. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal* (Houten, 1990), 27; idem, 'De verhouding tussen de ARP en de SGP tijdens het interbellum', in: G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak (red.), *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum, 2001), 157-170.

⁶ Stoop, 'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde', 26.

⁷ Geciteerd bij Stoop, 'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde', 34.

GRAFIEK 1 STEMMENPERCENTAGE SGP BIJ DE TWEEDE KAMERVERKIEZINGEN, 1918-2017

partijen bestonden: de SGP en de ARP. De verkiezingscampagne van de SGP richtte zich bijna exclusief op de antirevolutionairen, die verzaking van de gereformeerde beginselen werd verweten. Opmerkelijk is dat onder de gezagsgetrouwe antirevolutionairen de ergernis over de electorale concurrenten bij vlagen zo groot was, dat ze er niet voor terugschrokken om af en toe openbare vergaderingen van de SGP te verstoren.⁸

De antirevolutionaire kiezers waren niet de enige doelgroep van de SGP. Bij de oprichting van de partij in 1918 had de predikant Gerrit Hendrik Kersten gesteld dat hij ook het oog had op de kiezers die bij gebrek aan beter liberaal hadden gestemd.⁹ De keuze voor het liberalisme mag op het eerste gezicht bevreemding wekken, maar die wordt begrijpelijker in het licht van de liberale terughoudendheid ten aanzien van staatsinmenging en het vooral onder meer behoudende liberalen voorkomende anti-katholicisme.

Een andere reden die paradoxaal tot steun voor de liberalen leidde, waren de apolitieke verhoudingen die in sommige kiesdistricten hadden bestaan en die nog tot na 1918 doorwerkten in het stemgedrag. Een voorbeeld hiervan is het kiesdistrict Tiel, waar de behoudende liberaal Meinard Tydeman de zetel vanaf 1891 zonder al te veel serieuze oppositie bezette. Tydeman maakte deel uit van een apolitiek netwerk van burgemeesters, secretarissen, notarissen, rentmeesters, heemraden, rechters en grote boeren. Dit netwerk beheerste de verkiezingen, omdat de andere partijen er vanaf zagen om mankracht en middelen in dit in hun ogen kansloze district in te zetten. Die konden beter voor kansrijkere districten worden aangewend. Het gevolg hiervan was dat de liberale partijen in 1918 bij de eerste Kamerverkiezingen met algemeen mannenkiesrecht 42,8% van de stemmen behaalden. Een op de drie mannen had daarbij op de partij van Tydeman, de Bond van Vrije Liberalen (BVL), gestemd.¹⁰

⁸ *De Banier*, 3 en 5 juli 1929. Soortgelijke incidenten zijn ook bekend uit 1925.

⁹ Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 27-28 en 67, noot 3.

¹⁰ Zie voor de casus Tiel: Ron de Jong, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie. Verkiezingen in Gelderland 1888-1940* (Hilversum, 2005).

Het met het algemeen mannenkiesrecht ingevoerde stelsel van evenredige vertegenwoordiging betekende dat elke stem nu telde. Dit leidde ertoe dat andere partijen veel meer activiteiten ontwikkelden in het voormalige kiesdistrict Tiel, waardoor de verhoudingen politiseerden en de vrij-liberale positie ineenstortte. In dorpen als Lienden liep de liberale aanhang terug van 71,1% in 1922 naar 13,8% in 1937; in Ophemert van 54,6% naar 14,1%. Grote winnaars waren hier de ARP en de SGP, die gezamenlijk stegen van respectievelijk 14% naar 40,3% en van 6,8% naar 39,6%. En ofschoon er niets bekend is over individueel kiesgedrag, is de veronderstelling niet heel gewaagd dat een deel van de winst van de ARP en de SGP afkomstig was van de vrij-liberalen. De omgeving van Tiel was niet de enige streek waarvoor een verband tussen liberalisme en SGP is gelegd. Ook in het oosten van Zuid-Beveland stemden veel latere kiezers van de SGP vóór 1918 liberaal.¹¹

De derde doelgroep waarop Kersten zich richtte, waren de kiesgerechtigden die zich ten tijde van het districtenstelsel van de politiek hadden afgekeerd en bij verkiezingen thuis waren gebleven.¹² Over deze groep is weinig bekend. We weten niet hoe omvangrijk ze vóór 1918 was en of ze na 1918 ook daadwerkelijk gingen deelnemen aan de verkiezingen.

De ARP was niet de enige concurrent van de SGP. Een andere partij met een sterke werfkracht onder de bevindelijk gereformeerden was de Christelijk-Nationale Actie (CNA) van Hugo Visscher. Visscher behoorde tot de ARP en de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk, waaruit nogal wat SGP-kiezers afkomstig waren. Hij stond op veel punten dicht bij de SGP. Zo was hij tegen het verplichte sociale verzekeringsstelsel, dat hij als socialistische staatsdwang bestempelde. Ook wees hij het verbindend verklaren van collectieve arbeidsovereenkomsten af en stond hij gereserveerd tegenover de samenwerking met de katholieken.¹³ Toen Visscher brak met de ARP en in 1937 met het CNA aan de Tweede Kamerverkiezingen deelnam, was hij dus niet alleen een concurrent van de ARP, maar ook van de SGP.

Een andere partij waarmee de SGP wellicht electorale raakvlakken had, was de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij (HGSP), de luis in de pels van de Christelijk-Historische Unie (CHU). De HGSP was een anti-papistische partij met sterke theocratische opvattingen en leek in dit opzicht dus op de SGP. Toch waren de verschillen groter dan de overeenkomsten. De HGSP was namelijk een hervormde partij en erfgenaam van het gedachtegoed van de predikant Philippus Jacobus Hoesdemaker voor wie de eenheid van de protestantse natie en de protestantse kerk centraal stond. Dat de SGP haar kiezers vooral wierf uit de leden van kleine kerkgenootschappen die eens tot de hervormde kerk hadden behoord, vormde een forse kloof tussen beide partijen.¹⁴ Het is dan ook zeer de vraag of de HGSP en de SGP

11 Jan Zwemer, *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Kampen, 1992), 353.

12 Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 27.

13 Stoop, 'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde', 22, 38, 43, 65, 193-194 en 272.

14 B. Timmerman, 'De Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij' (onuitgegeven scriptie, 1968), 20 en 22-23.

electorale concurrenten waren. In ieder geval visten ze bij verkiezingen geografisch in tamelijk verschillende vijvers. De HSGP haalde bijvoorbeeld veel stemmen in Den Haag, waar ongeveer een kwart van al haar kiezers woonde.¹⁵

Na de Tweede Wereldoorlog herstelde de SGP zich electoraal weer van het verlies aan de ARP en het CNA in 1937, maar het vooroorlogse stemmenaandeel van 1933 (2,51%) werd nooit meer geëvenaard (zie grafiek 1). Tot de Kamerverkiezingen van 1977 varieerde de aanhang in zeer geringe mate: tussen 2,01% in 1967 en 2,42% in 1952. Dat de SGP in 1959 toch weer drie zetels in de Tweede Kamer innam, was dan ook niet te danken aan een groeiende aanhang, maar aan de uitbreiding van de volksvertegenwoordiging van 100 naar 150 leden.

Na de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 trad een langzame maar gestage daling op van de aanhang van de SGP, die in 2003 en 2006 een dieptepunt bereikte met 1,56%. Het relatieve aandeel van de partij in de stemmen was met een ongeveer een derde teruggelopen en in 1994, 1998, 2003 en 2006 haalde ze zelfs absoluut minder stemmen dan in 1972, terwijl het electoraat in die periode flink in omvang was toegenomen. Dat de SGP ondanks dit verlies toch nog enkele malen drie zetels behaalde, was te danken aan de mogelijkheid die sinds 1977 bestond om een lijstencombinatie met andere partijen aan te gaan, waardoor de kans op een restzetel toenam. De SGP heeft bij alle verkiezingen van die mogelijkheid gebruikgemaakt. In 1986, 1989 en 1998 leidde dit tot een extra zetel. De lijsten werden telkens gecombineerd met het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de Reformatorische Politieke Federatie (RPF), en van 2002 tot 2017 met de ChristenUnie.¹⁶

De fluctuaties in kiezersaanhang aan de verlieskant worden tot het midden van de jaren zeventig meestal toegeschreven aan de oprichting van het orthodox-protestantse GPV in 1948, de Boerenpartij (met wisselend succes deelnemend aan de Kamerverkiezingen tussen 1959 en 1977), en de PvdA. Winst wordt meestal verklaard uit een overloop van kiezers van de ARP en de CHU. Wat de geschiedschrijvers van de SGP echter vooral benadrukken, zijn de lokale oorzaken van de winst en het verlies. Zo zou de SGP op het eiland Tholen vooral stemmen aan de PvdA hebben verloren door de aldaar bestaande scherpe sociale tegenstellingen tussen landarbeiders en boeren. Verder was het verlies aan de Boerenpartij sterk geconcentreerd in bepaalde gemeenten.¹⁷

Bij de opvatting dat het GPV een electorale concurrent van de SGP was, kunnen tot in de jaren negentig van de vorige eeuw vraagtekens worden gezet. Het GPV was lang namelijk een zeer exclusieve partij. Tot 1993 konden alleen leden van de Ge-

15 Ibidem, 65.

16 R. de Jong, 'De lijstencombinatie. Een opmerkelijke figuur in ons kiesstelsel', in: *Tijdschrift voor Constitutioneel Recht*, 6 (2015), nr. 4, 345-355; 352.

17 Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 238, 248, 251-258 en 278-280; idem, *Het gevaar van het hellend vlak. De gereformeerde gemeenten en de SGP in historisch perspectief* (Kampen, 1994), 34, 42 en 54; C.S.L. Janse, 'De strijd om de kiezer', in: W.Chr. Hovius e.a. (red.), *Van Goedertierenheid en Trouw. 75 jaar Staatkundig Gereformeerde Partij* (Den Haag, 1993), 133-165; 148-150.

reformeerde Kerken (vrijgemaakt) lid worden. Dit kerkgenootschap was in 1944 ontstaan als afsplitsing van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Politiek behoorden de vrijgemaakten vóór 1948 vrijwel allemaal tot de ARP; de overgrote meerderheid stapte daarna over naar het GPV.¹⁸

Gezien de politieke herkomst van het GPV valt niet uit te sluiten dat er zich in het verleden tussen het GPV en de SGP kiezerswisselingen hebben voorgedaan. Toch zijn daar weinig aanwijzingen voor. In ieder geval werd de SGP binnen het GPV zelden als een electorale concurrent aangeduid. Zo schreef het Verbond bijvoorbeeld het verlies bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1998 vooral toe aan de Katholiek Politieke Partij (KPP), het CDA en de in 1975 opgerichte RPF.¹⁹ De exclusieve band tussen kerk en partij en de geringe ontvankelijkheid voor bevindelijkheid onder de vrijgemaakten, zullen niet voor veel werfkracht onder de staatkundig gereformeerden hebben gezorgd. Ook de geografische herkomst van de stemmen op het GPV wijst op weinig electorale overlap. Zo was de partij sterk in Friesland en Groningen, waar de SGP juist altijd zwak was geweest, en was de partij zwak in Zeeland, waar de SGP juist altijd veel stemmen had getrokken.

Voor het structurele verlies van de SGP vanaf 1977 worden doorgaans twee oorzaken genoemd. Als eerste wordt vaak gewezen op de oprichting van de RPF in 1975. Bij de Kamerverkiezingen van 1981 en 1982 behaalde deze partij twee zetels. Onderzoek door de SGP na deze verkiezingen constateerde een afkalving van kiezers naar de RPF.²⁰ De dieptepunten van 2003 en 2006 worden wel in verband gebracht met de verkiezingssuccessen van het CDA onder leiding van de gereformeerde Jan Peter Balkenende en diens pleidooi voor een herstel van normen en waarden.²¹

Na 2006 trad er een opmerkelijk electoraal herstel van de SGP op. In 2012 en 2017 werd de derde zetel weer geheel op eigen kracht verworven. Waar die winst vandaan kwam, is onduidelijk. Een deel zal waarschijnlijk zijn teruggewonnen van het verlies uit eerdere jaren, maar dat kan niet de gehele verklaring zijn. De SGP vermoedt dat de toename uit verschillende bronnen komt: ontevreden kiezers van de ChristenUnie (waarin het GPV en de RPF in 2000 zijn opgegaan), boeren en zelfs katholieken.²²

Terugkijkend op de periode vanaf 1918 kenmerkt de electorale geschiedenis van de SGP zich door achtereenvolgens een periode van diffusie en groei (1918-1933), van stabiliteit (1946-1977), van gestage neergang (1981-2006) en van een recentelijk in-

¹⁸ Ewout Klei, *'Klein maar krachtig, dat maakt ons uniek.'* Een geschiedenis van het Gereformeerd Politiek Verbond, 1948-2003 (Amsterdam, 2011).

¹⁹ Ibidem, 298.

²⁰ Janse, 'De strijd om de kiezer', 154-155.

²¹ Jan Schippers, 'De SGP. Een karakteristieke eik in een Hollands weidelandschap. Protestants, conservatief en stabiel', in: Frieso Wielenga, Carla van Baalen en Markus Wilp (red.), *Een versplinterd landschap* (Amsterdam, 2017), 167-195.

²² Johan van Berkum, 'Historische winst van de SGP', in: *De Banier*, 29 september 2012; Henri Pool en Jan Schippers, 'Stijgende lijn zet door', in: *De Banier*, 6 april 2017.

gezet herstel (2010-2017).²³ Daarbij is het vanzelfsprekend de vraag of dat herstel blijvend of tijdelijk zal zijn.

Alvorens de electorale ontwikkeling van de SGP vanuit geografisch oogpunt onder de loep te nemen, wordt eerst nagegaan in hoeverre de verkiezingsresultaten bepaald werden door fluctuaties in de opkomst. Van kleine partijen met een trouwe achterban, waartoe de SGP vanzelfsprekend wordt gerekend, wordt namelijk verondersteld dat zij baat hebben bij een lage verkiezingsopkomst, omdat de eigen kiezers altijd trouw de gang naar het stembureau maken. In tabel 1 zijn de verkiezingsresultaten van de SGP samen met de verkiezingsopkomsten tussen 1959 en 2017 opgenomen.

TABEL 1 OPKOMST EN STEMMEPERCENTAGE SGP, 1959-2017

	Opkomst	% SGP		Opkomst	% SGP
1959	95,6	2,16	1989	80,3	1,87
1963	95,2	2,29	1994	78,8	1,73
1967	95,0	2,01	1998	73,4	1,78
1971	79,1	2,35	2002	79,1	1,72
1972	83,5	2,21	2003	80,0	1,56
1977	88,1	2,13	2006	80,4	1,56
1981	87,0	1,97	2010	75,4	1,74
1982	81,0	1,90	2012	74,6	2,09
1986	85,8	1,74	2017	81,9	2,10

Bron: Databank verkiezingsuitslagen Kiesraad, www.verkiezingsuitslagen.nl.

Bij de eerste Tweede Kamerverkiezingen na de afschaffing van de opkomstplicht in 1970 was er wellicht sprake van een relatie tussen de dalende opkomst en de winst van de SGP in 1971 en 1972, maar al snel daarna geven de gegevens geen aanleiding meer om een dergelijk verband te veronderstellen. Zo leidde de sterk dalende opkomst na 1986 niet tot betere uitslagen voor de SGP. De slechte resultaten uit 2003 en 2006 lijken ook geen verband met de opkomst te hebben, evenmin als het herstel in 2012 en 2017. Dit betekent overigens niet dat de SGP geen baat zou hebben bij een lage opkomst, maar wel dat de fluctuaties in de verkiezingsuitslagen moeilijk verklaard kunnen worden aan de hand van alleen veranderingen in de opkomst.

²³ Het slechte, uit de toon vallende resultaat van de SGP bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1937 (het gevolg van de ongewoon sterke concurrentie van de ARP en het CNA) is hier buiten beschouwing gelaten.

De Refoband

De stemmen op de SGP zijn geografisch niet evenwichtig gespreid over Nederland. Kaart 1 toont het geografisch patroon van de partij aan de hand van de uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen van 2017. Daarop is goed te zien dat de SGP de beste uitslagen haalt in een band die loopt van Zeeland via Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland naar de kop van Overijssel, met Staphorst als meest noordelijke bolwerk. Deze band staat bekend als de Nederlandse Biblebelt, maar zoals de historicus Jan Dirk Snel heeft betoogd, is het toepasselijker om van de Refoband te spreken.²⁴ Verder ontbreekt de SGP uiteraard vrijwel geheel in de voormalige katholieke delen van Nederland en is de partij zwak in Noord-Holland, Groningen, Friesland en Drenthe.

De Refoband is de benaming van het geografische patroon van de woonplaatsen van de bevindelijk gereformeerden. Die spreiding is niet zo gemakkelijk weer te geven, omdat de bevindelijk gereformeerden deel uitmaken van verschillende kerkgenootschappen, waarvan lang niet alle leden bevindelijk gereformeerd zijn. De meeste auteurs gaan er van uit dat de leden van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika en die van de Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland bevindelijk gereformeerd zijn en in heden en verleden grotendeels op de SGP stemden.²⁵

Naast deze kerkgenootschappen komen bevindelijk gereformeerden ook voor binnen de Christelijke Gereformeerde Kerken, de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) en de Hersteld Hervormde Kerk. De minderheidspositie van de Gereformeerde Bond binnen de in 2004 tot stand gekomen PKN vormt het grootste struikelblok bij het vaststellen van de geografische spreiding van de bevindelijk gereformeerden. Het is vaak slechts bij benadering of zelfs helemaal niet bekend hoeveel procent van de leden van een gemeente van de PKN bevindelijk gereformeerd is, waardoor de geografische kaart van de SGP niet geheel samenvalt met de kaart van bepaalde kerkgenootschappen.²⁶ Vanwege deze problemen is afgezien van het opnemen van een kaart waarop de spreiding van de aanhang van deze kerkgenootschappen wordt vergeleken met die van de kiezers van de SGP.

In 2007 heeft de historicus Jan Dirk Snel een andere weg voorgesteld om de spreiding van de bevindelijk gereformeerden vast te stellen.²⁷ Vanuit de aanname dat de kiezers van de SGP vrijwel samenvallen met de bevindelijk gereformeerden, gebruikt hij de geografische spreiding van de SGP-stemmen om de spreiding van

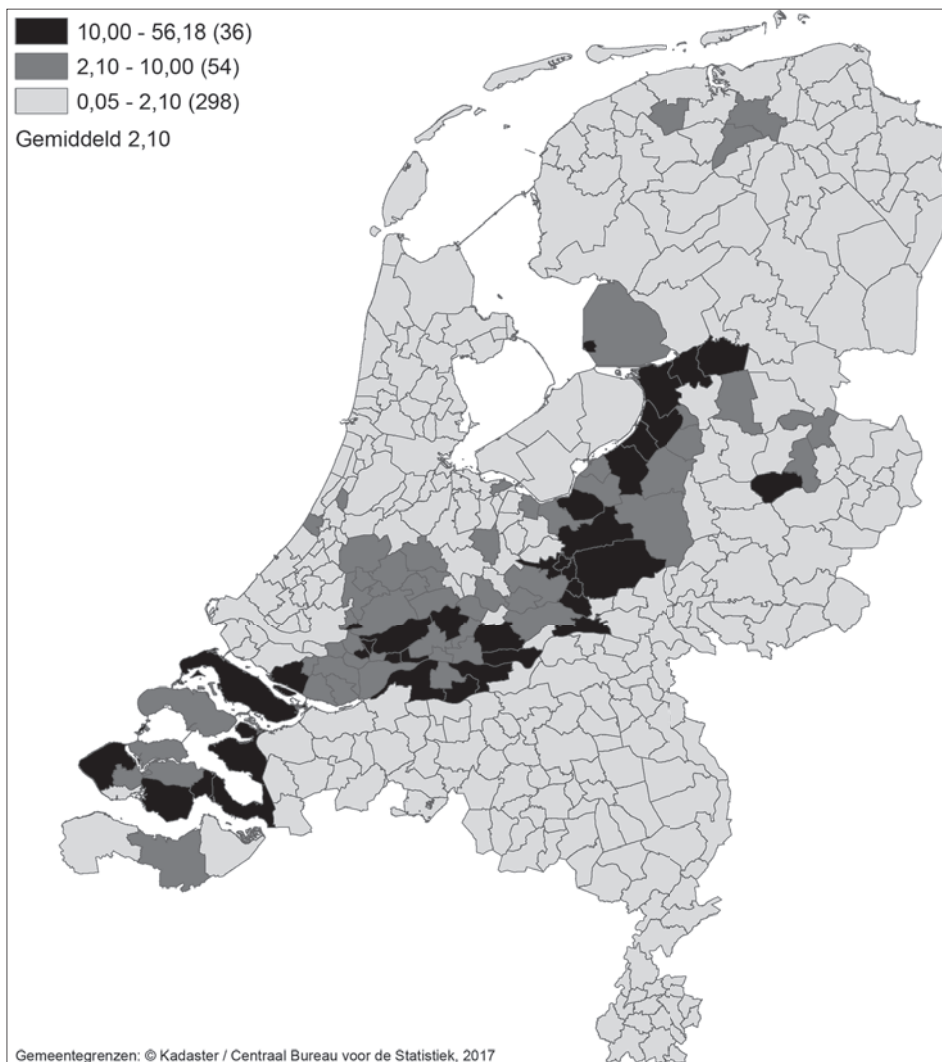
²⁴ Jan Dirk Snel, 'Waarom daar? De Refoband of Refogordel als onderdeel van de Protestantenvand', in: Fred van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie* (Heerenveen, 2007), 51-91.

²⁵ Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 139-140; Janse, 'De strijd om de kiezer', 161. Na 1953 kwam daar nog de Gereformeerde Gemeenten in Nederland bij. Hijme Stoffels, 'Protestantisme', in: Meerten ter Borg e.a. (red.), *Handboek religie in Nederland. Perspectief - overzicht - debat* (Zoetermeer, 2008), 129.

²⁶ Jan Schippers schat het percentage stemmen op de SGP in 2006 afkomstig uit de PKN en uit de Hersteld Hervormde Kerk op ongeveer 40%; zie idem, 'Interkerkelijke partij', in: *De Banier*, 18 augustus 2006, 7.

²⁷ Snel, 'Waarom daar?', 51-91.

KAART 1 STEMMEN OP DE SGP BIJ DE TWEEDE KAMERVERKIEZINGEN VAN 2017, ALS PERCENTAGE VAN HET AANTAL GELDIGE STEMMEN

de bevindelijk gereformeerden vast te stellen. Aan deze methode kleven evenwel grote bezwaren. Allereerst impliceert zijn stelling dat er nauwelijks bevindelijk gereformeerden zijn die op een andere partij stemmen en dat er nagenoeg geen niet-bevindelijk gereformeerden zijn die op de SGP stemmen. Dit is in strijd met andere waarnemingen, onder andere van de SGP zelf, over de electorale concurrentie van bijvoorbeeld de ARP, CHU, Boerenpartij en RPF, zoals hiervoor al is vermeld.

Daarnaast is de aanname van Snel ook moeilijk in overeenstemming te brengen met de fluctuaties in de staatkundig gereformeerde kiezersaanhang. Moet bijvoor-

beeld uit het feit dat de SGP tussen 1977 en 2003 15% van haar absoluut aantal stemmen verloor, de conclusie worden getrokken dat het bevindelijk gereformeerde bevolkingsdeel met een even groot verlies kampte, of dat de toename van het stemmenaantal na 2003 met 45% wijst op een even snelle aanwas van de bevindelijk gereformeerden? Dat lijkt niet heel aannemelijk. Hoewel de SGP met goede redenen als een bevindelijk gereformeerde partij wordt beschouwd, kan het één niet als substituuut voor het ander worden gebruikt.

Terug naar de hedendaagse geografische spreiding van de electorale aanhang van de SGP. Wanneer we de gemeenten waar de SGP 10% of meer van de stemmen behaalde als bolwerken beschouwen, dan zien we op kaart 1 een bijna ononderbroken lint lopen van Veere tot Staphorst. Slechts twee gemeenten vallen buiten die strook, namelijk Rijssen-Holten in Overijssel en Urk in Flevoland. Het vissersdorp is het grootste bolwerk van de SGP, met 56,2% van de stemmen. Deze extreem hoge score is overigens van recente oorsprong. Tot 2010 kwam het percentage in Urk namelijk niet boven de 36%. Hoge scores van boven de 30% zijn verder te vinden in Reimerswaal, Staphorst en Neder-Betuwe. Gemeenten met uitslagen tussen een vijfde en een kwart van de stemmen zijn Tholen (Zeeland), Aalburg (Noord-Brabant), Hardinxveld-Giessendam en Molenwaard (Zuid-Holland), Renswoude (Utrecht), Barneveld en Scherpenzeel (Gelderland), en Rijssen-Holten en Zwartewaterland (Overijssel).

In het zuiden wordt de SGP-band begrensd door het voorheen vrijwel homogeen katholieke Noord-Brabant en het vroeger eveneens katholieke rivierengebied van Gelderland. Zo grenzen bolwerken als Zaltbommel, Neerijnen en Neder-Betuwe in het zuiden aan voormalige katholieke gemeenten waar de SGP, gezien haar anti-papistische verleden, op weinig stemmen hoeft te rekenen. Ter hoogte van Arnhem worden de staatkundig gereformeerde bolwerken naar het oosten afgegrensd door gemeenten met voorheen grote katholieke minderheden en met relatief veel vrijzinnige protestanten.

De verschillen tussen bevindelijkheid en andere vormen van orthodox protestantisme lijken er de oorzaak van te zijn dat de Refoband in het noorden van Nederland bij Staphorst stopt. Hierboven wonen namelijk weinig bevindelijk gereformeerden, maar wel andere orthodoxe protestanten. De zogeheten orthodoxe protestantenband, waarvan de Refoband onderdeel is, loopt door tot in Friesland en Groningen. Die strook is geografisch in grote lijnen hetzelfde gesitueerd als de Refoband, met als belangrijkste uitzondering dus het noorden van het land.²⁸ De vraag waarom de gereformeerde bevindelijkheid en de SGP boven Staphorst weinig voet aan de grond hebben gekregen, laat zich niet gemakkelijk beantwoorden. Eén van de hypothesen is dat de Kuyperiaanse gereformeerden, die weinig waardering hadden voor bevindelijkheid, het orthodox-protestantisme in de noordelijke pro-

28 Ibidem, 64-68.

vincies domineerden.²⁹ Deze veronderstelling valt echter verder buiten het bestek van dit artikel.

In het westen is de afgrenzing in het algemeen minder gemakkelijk te verklaren. Dat is niet zo moeilijk bij de relatief vele gemeenten met voorheen grote katholieke minderheden in bijvoorbeeld het Westland. In verschillende Zuid-Hollandse gemeenten wonen echter ook nogal wat orthodox-protestanten, die vroeger politiek bij de ARP en de CHU onderdak hadden gevonden en later bij het CDA. Wellicht dat ook hier de Kuyperiaanse gereformeerden de bevindelijk gereformeerden overvleugeld hebben.

Winst en verlies per provincie en in de drie grote steden

De winst en het verlies van de SGP op nationaal niveau, was geografisch niet altijd evenwichtig gespreid. In sommige gebieden ging de partij relatief vooruit en in andere streken bleef ze achter. Tabel 2 laat deze verschuivingen per provincie zien in de periode 1922-2017. De steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag zijn afzonderlijk weergegeven.

TABEL 2 STEMMEN SGP PER PROVINCIE, 1918-2017 (IN %)

	22	25	29	33	37	46	48	52	56	59	63	67	71	72
Gr	0,1	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,4	0,2	0,3	0,3
Fr	0,2	0,4	0,6	0,6	0,5	0,7	0,7	0,8	0,7	0,7	0,8	0,7	1,0	1,1
Dr	0,1	0,3	0,4	0,4	0,2	0,2	0,4	0,3	0,3	0,2	0,5	0,4	0,4	0,3
Ov	0,9	2,1	2,5	2,8	2,1	2,7	2,9	3,1	3,0	2,7	2,9	2,7	3,2	3,1
Gld	0,9	2,5	3,3	3,7	3,2	3,5	4,2	4,2	3,8	3,6	3,7	3,2	4,0	3,9
Utr	1,3	4,0	4,4	4,6	3,4	3,5	3,9	4,1	3,7	3,3	3,6	3,0	3,7	3,4
N-H	0,2	0,8	0,9	0,9	0,7	0,8	0,9	0,9	0,9	0,8	0,9	0,7	0,8	0,7
Adam	0,1	0,2	0,3	0,2	0,1	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,4	0,2	0,2	0,2
Z-H	2,8	6,4	6,7	7,2	5,6	6,0	6,4	6,5	6,2	6,0	7,0	5,4	5,7	5,2
DenH	0,3	0,7	0,8	0,8	0,6	0,8	1,0	1,4	1,3	1,2	1,3	1,1	1,1	1,0
Rdam	0,8	2,0	2,3	2,6	2,0	2,0	2,2	2,2	2,2	2,1	2,1	1,8	2,0	1,8
Zeel	6,2	8,5	8,8	9,5	8,6	9,8	9,9	9,5	9,0	8,8	9,2	8,6	9,3	9,2
NBr	0,5	0,6	0,7	1,3	0,5	0,6	0,7	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5
Limb	–	0,1	0,1	0,4	0,1	0,2	0,1	0,1	0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Totaal	0,9	2,0	2,3	2,5	1,9	2,1	2,4	2,4	2,3	2,2	2,3	2,0	2,4	2,2

²⁹ Gert van Klinken, 'Beheerste introspectie. Verborgene bevindelijkheid in het neocalvinisme', in: Van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief*, 31-50.

	77	81	82	86	89	94	98	02	03	06	10	12	17
Gr	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,4	0,3	0,3	0,5	0,8	0,7
Fr	0,9	0,8	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5	0,6	0,5	0,4	0,6	0,9	0,9
Dr	0,4	0,3	0,2	0,2	0,3	0,2	0,3	0,4	0,3	0,3	0,5	0,7	0,8
Ov	2,8	2,8	2,6	2,2	2,3	2,1	2,3	2,4	2,2	2,2	2,5	3,0	3,0
Gld	3,7	3,4	3,3	3,0	3,3	3,2	3,3	3,3	2,9	3,0	3,4	4,0	4,1
Utr	3,2	3,0	2,8	2,5	2,7	2,3	2,4	2,3	2,1	2,0	2,2	2,7	2,6
N-H	0,6	0,6	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4
Adam	0,2	0,2	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Z-H	5,0	4,6	4,4	4,0	4,2	3,8	3,9	3,6	3,3	3,2	3,6	4,2	4,1
DenH	1,1	1,0	1,1	0,9	1,0	0,7	0,6	0,5	0,5	0,4	0,4	0,5	0,5
Rdam	1,7	1,5	1,5	1,4	1,4	1,1	1,0	0,8	0,7	0,6	0,7	0,9	0,7
Zeel	8,4	8,0	8,2	7,9	8,3	7,9	8,3	8,2	7,7	7,8	8,6	9,5	9,5
NBr	0,5	0,5	0,5	0,4	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5
Limb	0,1	0,1	0	0	0,1	0,1	0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Flevo	–	–	–	2,6	2,6	2,4	2,3	2,3	2,1	2,1	2,5	3,6	3,9
Totaal	2,1	2,0	1,9	1,7	1,9	1,7	1,8	1,7	1,6	1,6	1,7	2,1	2,1

Bron: Databank verkiezingsuitslagen Kiesraad, www.verkiezingsuitslagen.nl.

De tabel toont dat nationaal verlies en winst weliswaar telkens in alle provincies zijn terug te vinden, maar niet gelijkmatig. In Utrecht, Noord- en Zuid-Holland daalde het stemmenaandeel sterk tussen 1925 en 2017, met als gevolg dat het aandeel van deze provincies in het totale resultaat van de SGP langzaam maar gestaag afnam. Bedroeg dit aandeel in 1925 nog 60,2%, in 1956 was het gezakt tot 56,3%, in 1986 tot 50,7%, en in 2017 tot 43,4%.

Als oorzaak van het teruglopende belang van de grote steden wordt wel gewezen op de veranderde bevolkingssamenstelling doordat bevindelijk gereformeerden verhuisden naar omliggende plattelandsgemeenten.³⁰ Voor de daling van het stemmenpercentage van de SGP in Zuid-Holland sinds 1963 en Utrecht sinds 1971 bestaat geen goede verklaring. Van de specifieke onderliggende ontwikkelingen op lokaal niveau is eenvoudig weinig bekend.

In Overijssel, Gelderland en Zeeland steeg het percentage stemmen op de SGP. Ook hier is de oorzaak niet duidelijk. De stijging in Gelderland sinds 2006 is wel in verband gebracht met een concentratieproces van bevindelijk gereformeerden, dat onder andere zou blijken uit de bouw van megakerken in gemeenten als Barneveld, Scherpenzeel en Nederbetuwe. Ook is wel eens geopperd dat de aanwezigheid van middelbare scholen op reformatorische grondslag de geografische concentratie van bevindelijk gereformeerden heeft bevorderd. Wat hiervan ook waar moge zijn, in het kader van dit artikel

³⁰ Schippers, 'De SGP', 186.

is het vooral van belang of dit ook tot een concentratie van stemmen op de SGP heeft geleid. Dat lijkt niet het geval te zijn geweest, zoals tabel 3 laat zien. In deze tabel worden de uitslagen van de SGP per gemeente bij de Kamerverkiezingen van 1956 en 2017 vergeleken. Om deze vergelijking mogelijk te maken is de uitslag van 1956 omgerekend naar de gemeentelijke indeling van 2017. Een vergelijking bleek niet in alle gevallen mogelijk. Zo zijn er in 2017 vier gemeenten die in 1956 nog niet bestonden, en drie die nog niet tot Nederland werden gerekend: Almere, Dronten, Lelystad en Zeewolde, respectievelijk Bonaire, Sint Eustatius en Saba. Deze zijn uit de uitslag verwijderd.³¹

TABEL 3 VERGELIJKING SPREIDING KIEZERS OVER GEMEENTEN IN 1956 EN 2017

% stemmen SGP	1956	2017
0-0,5	197	189
0,5-1,5	44	79
1,5-2,5	25	28
2,5-3,5	16	7
3,5-4,5	10	13
4,5-5,5	11	7
5,5-10	27	18
>10	46	35
Totaal	376	376

Bron: Databank verkiezingsuitslagen Kiesraad, www.verkiezingsuitslagen.nl.

De tabel laat zien dat zich tussen 1956 en 2017 geen concentratie van kiezers van de SGP heeft voorgedaan, maar juist een verdere spreiding.³² Het aantal gemeenten waar de partij tussen de 0,5% en 1,5% van de stemmen behaalde, nam sterk toe van 44 naar 79 (In heel Nederland behaalde zij in 1956 2,26% van de stemmen en in 2017 2,1%). Het aantal gemeenten met meer dan 4,5% van de stemmen voor de SGP nam daarentegen sterk af van 84 naar 60. En hoewel deze toegenomen spreiding veel minder spectaculair is dan bijvoorbeeld bij de PvdA in ongeveer dezelfde periode, is er onmiskenbaar sprake van dat de stemmen op de SGP in 2017 gelijkmatiger zijn gespreid over de gemeenten dan in 1956.³³

³¹ Hoewel de meeste herindelingen eenvoudig zijn – gemeenten worden in hun geheel samengevoegd – zijn er ook herindelingen waarbij gemeenten over meerdere gemeenten worden verdeeld. Om vergelijking mogelijk te maken, moeten die gemeenten worden samengevoegd tot een virtuele gemeente. Het betreft Alkmaar-Langedijk, Alphen-Chaam-Goirle, Alphen aan den Rijn-Bodegraven-Reeuwijk, Ermelo-Nunspeet, Horst-Venray, Stads kanaal-Veendam, Tiel-Buren en Werkendam-Woudrichem. Een moeilijk geval is de Friese gemeente Boarnsterhim, die met ingang van 2014 over vier aangrenzende gemeenten is verdeeld. Aangezien het een kleine gemeente betreft, hebben we deze herindeling genegeerd. Maasdonk is aan 's-Hertogenbosch toegevoegd.

³² In 1956 bestond de opkomstplicht en in 2017 niet. Dat heeft uiteraard gevolgen voor de stempercentages. Wanneer we uitgaan van de breed gedeelde opvatting dat de kiezers van de SGP zeer trouw in hun stembusgang zijn, dan is de afname van de geografische concentratie nog treffender dan uit tabel 3 blijkt.

³³ Ron de Jong en Henk van der Kolk, 'De aanhang van de PvdA in geografisch perspectief, 1948-2012', in: Frans Becker en Gerrit Voerman (red.), *Zeventig jaar PvdA* (Amsterdam, 2016), 191-209.

Ook wanneer alleen de vijf gemeenten met de beste resultaten in ogenschouw worden genomen, zijn er geen trends waarneembaar die in de richting van een concentratie wijzen. Er is slechts een gemeente waar het aantal stemmen op de SGP in 2017 opvallend is gegroeid en die betreft het al eerdergenoemde Urk, maar juist die gemeente wordt nooit genoemd als voorbeeld van een plaats waar bevindelijk gereformeerden naartoe zouden trekken.

De kaarten van 1956 en 2017 vergeleken

In 1956 behaalde de SGP 2,26% van de stemmen en in 2017 2,1%. Deze twee tamelijk dicht bij elkaar liggende uitslagen zijn een mooi uitgangspunt om de geografische electorale positie van de SGP over een langere periode te bekijken. Op kaart 2 zijn de verschillen in de uitslagen tussen 2017 en 1956 in procentpunten uitgedrukt.³⁴ Het eerste dat opvalt, is dat in het grootste deel van Nederland (264 van de 384 gemeenten) winst en verlies van de SGP rond het gemiddelde verlies van -0,16% schommelde. Het betreft hier vooral de gemeenten waar de partij in 1956 weinig aanhang had en waar de situatie in 2017 nauwelijks was veranderd.

De meeste veranderingen in de electorale aanhang traden op in gemeenten die binnen de Refoband lagen. Daarbij nam de aanhang relatief af in Zuid-Holland en Utrecht, en nam die toe in sommige gemeenten in Zeeland (Borsele +7%, Kapelle +4, Reimerswaal +11), in het grensgebied van Utrecht en Gelderland (Barneveld +5, Scherpenzeel +10, Renswoude +5, Woudenberg +6), en in het noorden van de Refoband (Zwartewaterland +6, Noordoostpolder +2, Urk +38). Buiten de Refoband boekte de SGP winst in het noorden en westen van Groningen (Grootegeest +2, Ten Boer +2, Zuidhorn +2).

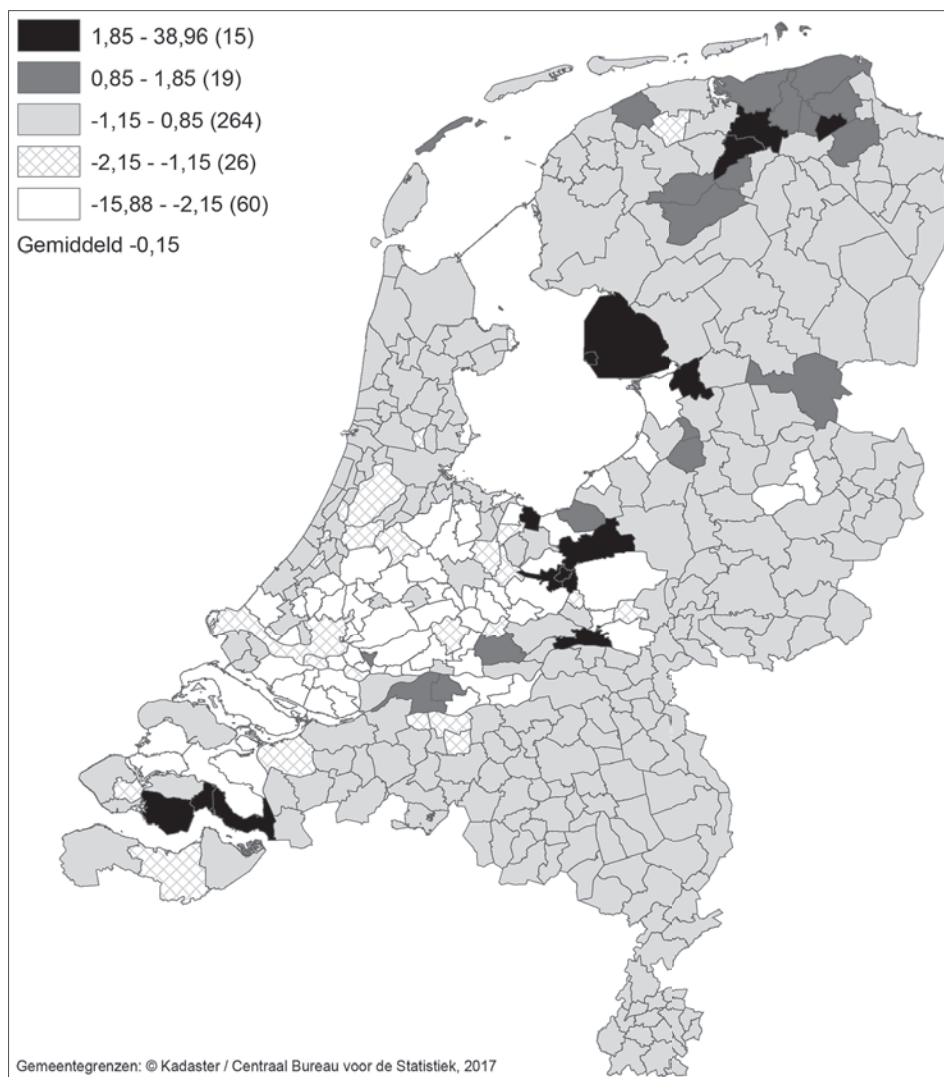
Van welke partij de stemmenwinst afkomstig was of waarheen de verloren stemmen gingen, kan op grond van deze uitslagen niet worden bepaald. Alleen in Urk lijkt het onvermijdelijk te zijn geweest dat een deel van de kiezers van de ARP, al dan niet via het CDA, naar de SGP is overgegaan. In 1956 behaalde de ARP namelijk 63,2% van de stemmen en de SGP 17,2%; in 2017 bedroeg dat voor het CDA 14,2% en voor de SGP 56,2%.

Het herstel van de SGP na 2006

De electorale dieptepunten voor de SGP waren de Tweede Kamerverkiezingen van 2003 en 2006. In 2010, 2012 en 2017 wist de partij weer de weg naar boven te vinden. Ook absoluut vond er een flinke groei plaats van het aantal stemmen; van ongeveer 153.000 in 2006 naar 219.000 in 2017 – een stijging van 45%. Kaart 3 toont de toename

³⁴ Dat de kaart acht gemeenten meer bevat dan de tabel, komt doordat een aantal gemeenten die voor de tabel zijn samengevoegd in de kaart apart gebleven. Het betreft de acht gemeenten die in noot 31 zijn opgesomd.

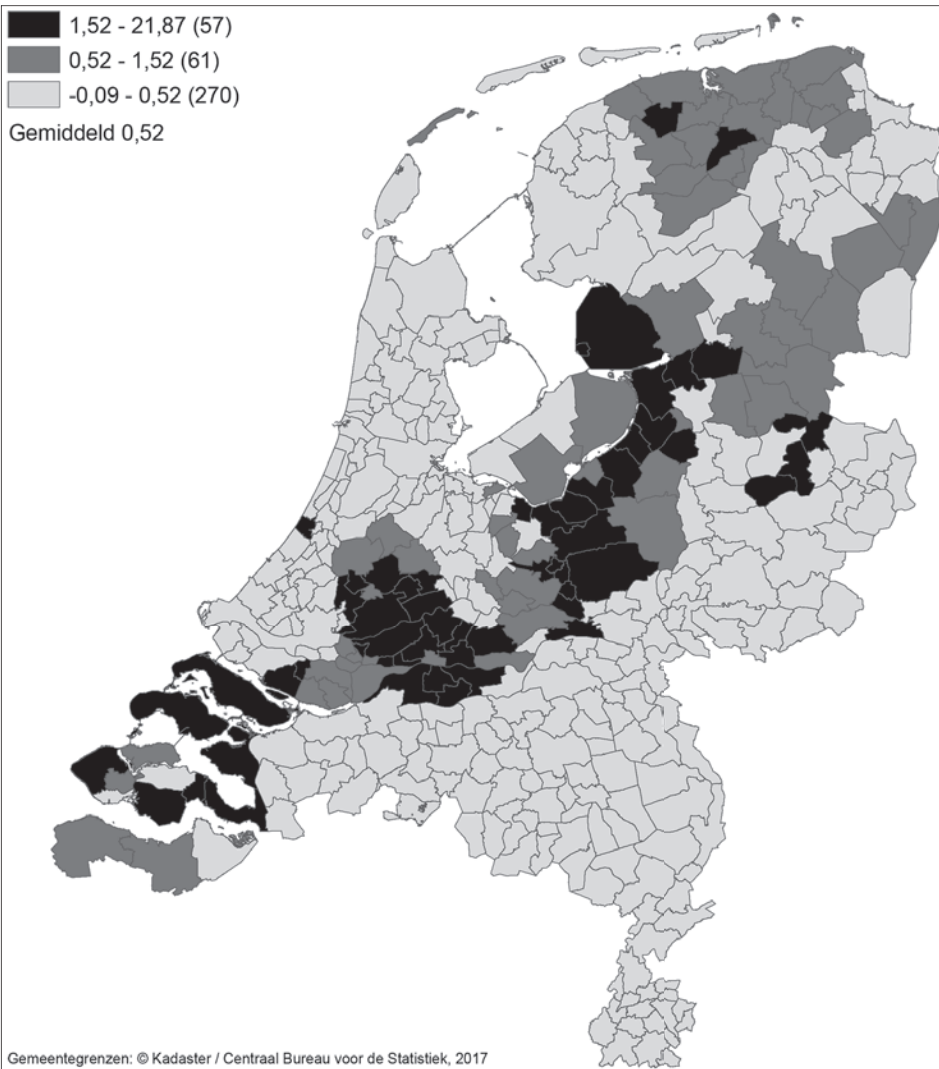
KAART 2 VERSCHIL AANHANG SGP IN 1956 EN 2017 IN %, IN DE GEMEENTELIJKE INDELING VAN 2017

van het aantal stemmen op de SGP in 2017 ten opzichte van 2006 in procentpunten. De uitslag van 2006 is daarvoor omgerekend naar de indeling in gemeenten in 2017.

Dat de toename van het stemmenaantal vooral plaatsvond in gemeenten binnen de Refoband, is nauwelijks verwonderlijk. Daar zat namelijk in de voorafgaande decennia ook de bulk van het verlies. Wel opmerkelijk is de relatief sterke toename in noordoost-Friesland en noordwest-Groningen. Ook is een duidelijke toename waar te nemen in het noorden van Overijssel en in het zuiden en midden van Drenthe. Het lijkt erop dat de SGP in deze gebieden enigszins voet aan de grond krijgt.

KAART 3 VERSCHIL AANHANG SGP IN 2006 EN 2017 IN %, IN DE GEMEENTELIJKE INDELING VAN 2017

Conclusie

De geografische spreiding van de aanhang van de SGP is, nadat de partij eenmaal was gevestigd rond 1925, zeer stabiel gebleven. Deze stabiliteit was ongetwijfeld het gevolg van de honkvastheid van veel bevindelijk gereformeerden, maar ook van het feit dat de partij weinig te verwachten had van socialistische, vrijzinnige of katholieke kiezers. De SGP was een religieuze partij, wat haar electorale potentieel aanzienlijk beperkte.

De in het oog springende stabiliteit betekent niet dat de geografische spreiding van de stemmen op de SGP niet veranderde. Allereerst nam de geografische concentratie van de staatkundig gereformeerde stem tussen 1956 en 2017 niet spectaculair, maar toch wel duidelijk af. De kiezers van de SGP wonen tegenwoordig meer gespreid over Nederland dan in het verleden. Daarnaast trad er binnen de Refo-band een verschuiving op van Zuid-Holland en Utrecht naar Zeeland, Gelderland en Overijssel. Een nieuwe ontwikkeling ten slotte is de bescheiden opkomst van de SGP in Groningen en Drenthe. Naar de oorzaken van de verschuivingen tussen en binnen provincies is nooit onderzoek gedaan. Het ontbreekt zodoende aan overtuigende verklaringen.

Getuigen of samenwerken?

De SGP in de politieke praktijk*

HANS VOLLAARD EN RICK VAN WELL

Inleiding

De SGP staat bekend als een beginselpartij. Zo'n partij acht haar principes belangrijker dan stemmen en machtsdeelname. Daardoor neemt een beginselpartij al snel de rol van een getuigende profeet aan. Aan de politieke zijlijn hoeft ze geen vuile handen te maken door met minder principiële partners in zee te gaan, of verantwoordelijkheid te dragen voor onzuiver beleid. Een beginselpartij kan echter ertoe overgaan samenwerking te zoeken met andere partijen om zoveel mogelijk een gemeente, een provincie, het land of zelfs de Europese Unie in de volgens haar goede richting te sturen. Vooral een kleinere partij als de SGP zal vaker moeten samenwerken om nog enige invloed uit te kunnen oefenen. Tussen 2010 en 2012 ondersteunde de SGP het eerste minderheidskabinet-Rutte. Daarna verleende zij als zogeheten constructieve oppositiepartij steun aan het tweede kabinet-Rutte, dat een meerderheid in Eerste Kamer ontbeerde. Zijn dat tekenen dat de partij niet zozeer wil getuigen, maar zich meer toelegt op samenwerken? Dat leidt tot de twee centrale vraagstellingen van dit hoofdstuk: 1. Heeft de SGP in haar honderdjarig bestaan vooral aan de politieke zijlijn gestaan of heeft zij samengewerkt, en zo ja, wanneer, met wie en hoe? 2. Is er in dit opzicht verandering opgetreden in het optreden van de SGP? Zo ja, is dan haar eigen opstelling veranderd of zijn er (ook) externe factoren van invloed geweest? De antwoorden op deze vragen geven niet alleen inzicht in de geschiedenis van de SGP en haar strategische afwegingen en keuzes. Ze laten ook zien hoe religieuze partijen zich in een democratische orde voegen. Dat is een kwestie die door de opkomst van islamitische bewegingen in gevestigde en nieuwe democratieën de laatste jaren weer aan belang heeft gewonnen.

Dit hoofdstuk richt zich eerst op de manier waarop de SGP heeft geopereerd in de Tweede Kamer. Daarvoor bieden onder meer unieke gegevens over haar stemgedrag vanaf 1922 tot 2017 een inkijkje in haar parlementaire handelen.¹ Daarnaast wordt ook aandacht geschonken aan het handelen van de SGP in de Eerste Kamer,

* Met dank aan Tom Louwerse voor de ondersteuning bij het verzamelen van de gegevens over stemmingen in de Tweede Kamer.

¹ Ten behoeve van dit hoofdstuk is de Dutch Parliamentary Behaviour Dataset, waarin het parlementair (stem-) gedrag van Tweede Kamerleden vanaf 1945 is opgenomen, uitgebreid naar de periode 1922-1940. Het gaat in totaal om meer dan 70.000 stemmingen. Zie voor een beschrijving van de gebruikte gegevens van de periode 1945-2017: T. Louwerse, S. Otjes en C. van Vonno, 'The Dutch Parliamentary Behaviour Dataset', in: *Acta Politica*, 53 (2018), nr. 1, 149-166.

gemeenteraden, Provinciale Staten en het Europees Parlement. Drie overigens niet al te scherp te markeren tijdvakken zijn daarbij te onderscheiden: van de getuigende dominees (1918-1967) via een praktischer oriëntatie (1968-2001) naar een politieke medespeler (2002-heden).

Getuigende dominees (1918-1967)

Het was voor het Tweede Kamerlid Lodewijk Duymaer van Twist van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) niet duidelijk tijdens de behandeling van de defensiebegroting in november 1927: hoe wil de SGP nu eigenlijk haar beginselen in praktijk brengen?² Die partij had eerder gesteld dat de geestelijke verzorging van het marinepersoneel 'in strijd [is] met de roeping van de Overheid van Nederland in verband met zijn historie.' SGP-voorman dominee Gerrit Hendrik Kersten antwoordde dat voortaan geestelijke verzorging alleen nog op basis van de 'aloude Gereformeerde Belijdenis' zou mogen plaatsvinden. Daarnaast zou dansles voor adelborsten moeten stoppen, en op zondag zou marinepersoneel zoveel mogelijk vrij moeten krijgen.³ Johan Langman, Tweede Kamerlid namens de Christelijk-Historische Unie (CHU) en zelf hervormd dominee, kon wel waardering opbrengen voor Kerstens idealen. Hij vond diens politieke opstelling echter van weinig realiteitszin getuigen:

Ik geloof, dat de heer Kersten een practisch man is, en dat toont hij op meer dan één terrein, maar als hij hier in de Kamer is, ziet hij niets anders dan het ideaal. Het is natuurlijk heel mooi daarvan te getuigen, maar wij zijn hier niet alleen om te getuigen, maar vooral om om te zetten het beginsel, dat wij belijden in de practijk, omdat wij hier doen aan practische politiek, aan dingen van de daad, dingen van den dag, die door de Regeering aan de orde worden gesteld. Ik zou haast wenschen, dat de heer Kersten eens daar zat als Minister. (...) Nog eens, haast zou ik wenschen, dat dat gebeurde, opdat hun een kans gegeven werd, in de practijk te brengen datgene, wat wij hier week aan week, haast dag aan dag, al zijn dat schoone woorden, van die heeren hooren. Schoone idealen, maar van idealen alleen kunnen wij niet leven, vooral niet in het practische politieke leven.⁴

Langman vroeg zich af hoe de SGP haar idealen ooit zou verwerkelijken 'in de toekomst, in de verre toekomst.'

Het voorval tekende het verschil tussen de opstelling van de SGP en die van haar twee grotere protestantse tegenhangers ARP en CHU. Dat onderscheid zat vooral in de keuze tussen getuigen en samenwerken. De ARP en de CHU hadden al veel eerder de keuze gemaakt om hun idealen na te streven door niet aan de zijlijn te blijven staan, maar mee te sturen zo nodig in samenwerking met katholieken.⁵ De relatief

² *Handelingen der Staten-Generaal*, 1927-1928, II, 372.

³ *Ibidem*, 387.

⁴ *Ibidem*, 463.

⁵ W. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal* (Houten, 1993), 126-127.

jonge SGP moest eerst nog de neiging onder de bevindelijk gereformeerde achterban bestrijden om stil en lijdelijk de nieuwe hemel en aarde af te wachten in plaats van actief aan politiek deel te nemen. Wat kan immers de gebrekkige mens realiseren als God wikt en beschikt? Volgens Kersten moesten christenen echter in hun hele leven getuigen van Gods eer, zowel in de privésfeer als in politiek opzicht.⁶ Zijn partij had daardoor ook niet zozeer het doel om mee te besturen, maar iedereen op te roepen Gods Woord te volgen. Bovendien beschouwde de SGP het parlement niet als wetgevende instelling, maar als advieslichaam dat er slechts op moest toezien dat de regering zich aan Gods Woord houdt. Mede daardoor kwam het slechts tot een beperkte praktische uitwerking van haar beginselen.⁷

Het ideaal van de SGP was een geromantiseerd beeld van de Republiek in de zestiende en zeventiende eeuw, met een overheid en één leidende Gereformeerde kerk die zich beide zouden laten leiden door de Bijbel. De partij kante zich fel tegen het katholicisme, omdat de Republiek zich daar juist van zou hebben bevrijd tijdens de Opstand. Niet alleen de katholieken, maar ook de seculiere partijen wees de SGP af, omdat die God en de Bijbel niet als leidraad voor hun politiek programma namen. Daarnaast konden de protestantse ARP en CHU op stevige kritiek rekenen, omdat die juist door meesturen en samenwerken met de katholieken hun protestantse beginselen hadden laten verwateren.

Het programma van de SGP kende grote overeenkomsten met dat van de ARP, of het nu ging om het verzet tegen stemplicht en vrouwenkiesrecht, om de zondagsrust, doodstraf, vaccinatieplicht, openbare zeden, de monarchie of de beperking van staatsinmenging in de economie.⁸ De SGP wenste echter zonder meer aan haar eisen vast te houden, terwijl de ARP streefde het politiek haalbare te realiseren.⁹ Inhoudelijk verschilden de beide partijen van mening over de mate waarin de overheid steun mocht verlenen aan sociaaleconomisch zwakkeren. Meer nog dan de ARP zag de SGP dat als de verantwoordelijkheid van de persoon zelf, diens familie en de kerk. Zij benadrukte ook sterker dan de ARP de binding van de overheid aan Gods Woord. In de optiek van de SGP diende de overheid in bestuur en beleid de Bijbel als uitgangspunt te nemen. De ARP daarentegen aanvaardde de neutrale staat, waarin christenen alleen via hun persoonlijk geweten gebonden zijn aan Gods Woord. Daardoor accepteerde ARP ook de vrijheid van godsdienst, in tegenstelling tot de SGP.

Tussen de SGP en CHU bestond er ondanks overeenkomsten (zoals het anti-papisme) in kerkelijk en politiek-cultureel opzicht een afstand.¹⁰ De Unie streefde naar een protestantse natie waarin heel het volk op de openbare school christelijk werd opgevoed. De SGP wenste eveneens een protestantse natie, maar koerste op de oprichting van eigen instellingen, inclusief bijzonder onderwijs, om de gereformeerde dogma's te beschermen (zie ook de bijdrage van John Exalto in deze bundel). Dergelijke verschil-

6 Ibidem, 30.

7 Ibidem, 101 en 267.

8 Ibidem, 32-33 en 121.

9 Ibidem, 140.

10 Ibidem, 141 en verder.

len waren er eveneens tussen de SGP en de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij (HGSP), in haar anti-papisme een extreme versie van de CHU. De HGSP was van 1925 tot 1937 met een zetel in de Tweede Kamer vertegenwoordigd. Ook al dachten SGP en HGSP op veel punten wel hetzelfde, het contact tussen twee partijen bleef beperkt.¹¹

Ondanks alle kritiek op de ARP en de CHU ging de voorkeur van de SGP wel uit naar een regering met alleen maar protestantse partijen, ook al hadden die geen meerderheid in de Tweede Kamer. Zij dankte God voor de val van het eerste, protestants-katholieke, kabinet-Colijn in november 1925. Tweede Kamerleden van de CHU steunden toen tegen de zin van de katholieken een amendement van de SGP om het gezantschap bij de Paus, de diplomatieke vertegenwoordiging van Nederland bij het Vaticaan, te schrappen. Deze gebeurtenis ging de parlementaire geschiedenis in als 'de Nacht van Kersten', naar de naam van de voorzitter van de Tweede Kamerfractie van de SGP, die de aanzet had gegeven tot de kabinetscrisis.

Ondanks alle kritiek zocht de SGP soms ook samenwerking met protestantse partijen. Toen de partij in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1922 moeite had om een lijst met voldoende kandidaten samen te stellen, besprak ze met de ARP de mogelijkheid van een lijstverbinding. In 1924 vroeg Kersten aan de christelijk-historische Tweede Kamerfractie of die het amendement tegen de diplomatieke vertegenwoordiging bij het Vaticaan zou willen indienen, omdat hij zelf die dag moest preken. De fractie deed dat, zij het toen nog zonder resultaat. Een ander geval van samenwerking met een protestantse partij in het interbellum betreft het overleg in 1936 over een lijstineenschuiving en zelfs fusie met de Christelijk-Nationale Actie (CNA), een hervormd-gereformeerde afsplitsing van de ARP.¹² De SGP zag daar uiteindelijk vanaf, omdat de CNA in tegenstelling tot haarzelf de vrijheid van godsdienst aanvaardde. De SGP wilde geen ruimte bieden voor bestuur en beleid anders dan gebaseerd op de gereformeerde belijdenis.

Van samenwerking met andere partijen kwam het nauwelijks, omdat de SGP vooral haar eigen beginsel zuiver wilde houden. Daarnaast zochten andere partijen de SGP ook niet op. In 1922 had de Rechtsche Plattelandersbond nog verzocht om een lijstverbinding. De SGP wees dat echter van de hand, omdat het principiële en geen belangenpolitiek wenste te voeren.¹³ Nadat de partij met Kersten in 1922 op eigen kracht in de Tweede Kamer kwam, zou die hebben geprobeerd 'met voorzichtigheid en zoo min mogelijken aanstoot voor anderen, mijn beginselen te belijden en te verdedigen voor zoover en waar ik dit noodig achtte'.¹⁴ Het lukte de SGP-leider niet; het beroep op aloude beginselen en personen uit het verleden leidde tot ergernis. Zo viel het sociaaldemocratische Tweede Kamerlid Jan Schaper in 1932 na zo'n appèl uit naar Kersten: 'Wie is Calvijn? Die is honderden jaren dood. Wij hebben aan Calvijn op het ogenblik niets. Het is de arbeider van nu!'¹⁵

¹¹ Ibidem, 151.

¹² Ibidem, 151-153.

¹³ Ibidem, 53.

¹⁴ *Handelingen der Staten-Generaal*, 1927-1928, II, 372.

¹⁵ Ibidem, 1932-1933, II, 1043.

Met haar beginselpolitiek verkeerde de SGP in een 'vrijwel absoluut isolement' in de Tweede Kamer.¹⁶ Vier van de in totaal negen moties die de SGP in het interbellum indiende, werden überhaupt niet in stemming gebracht bij gebrek aan steun van andere partijen. Voor de andere moties verwierf de SGP niet of nauwelijks stemmen. Ook met de regering was er weinig contact. Soms wilde de katholieke premier Charles Ruijs de Beerenbrouck (1918-1925; 1929-1933) nog wel eens dieper ingaan op de parlementaire bijdragen van de SGP.¹⁷ En in 1926 had minister van Buitenlandse Zaken Herman Karnebeek contact gezocht met Kersten om te overleggen over de Nederlandse vertegenwoordiging bij het Vaticaan.¹⁸ Van andere ministers ging minder initiatief tot overleg met de SGP uit. Bij hen leidde vooral de principiële opstelling van Kersten nog wel eens tot irritatie.¹⁹ De katholieke minister Timotheus Josephus Verschuur verzuchtte in december 1932 in een debat over verzekeringen dat de SGP niet alleen zou moeten proclameren, maar ook onderbouwd argumenteren; dan kon het tenminste tot een gedachtewisseling komen.²⁰ In hun reactie herhaalden Kersten en dominee Pieter Zandt, die van 1925 tot 1961 deel uitmaakte van de Tweede Kamer, hun aloude bezwaren tegen de 'afgodische verzekeringswetgeving'.

De verscherpte toon van Kersten in de jaren dertig versterkte het politieke isolement van zijn partij. Hij tekende toen fel protest aan tegen de regering, omdat die te weinig de belangen van de kleine (Zeeuwse) boeren zou beschermen in de crisisjaren. Net als eerder, toen hij zich verzette tegen de verzekerings- en vaccinatieplicht, schuurde Kerstens protest tegen een oproep tot burgerlijke ongehoorzaamheid aan.²¹ ARP-premier Hendrik Colijn (1925-1926; 1933-1939) reageerde soms geërgerd op wat hij het 'opruïend vermogen' van Kersten noemde.²² In de Kamer kreeg de SGP-leider evenmin voet aan de grond. Daarbij hielp het niet dat hij de economische crisis – net als de Duitse bezetting later – zag als een straf van God, omdat Nederland niet het juiste – gereformeerde – pad volgde.

De scherpe kritiek op de regering was opvallend, omdat de SGP tegelijk beleed dat die door God is ingesteld. Dat zou een meer loyale opstelling veronderstellen. Dat dat niet altijd het geval was, was zoals al vermeld in 1925 gebleken toen de SGP de stoot gaf tot de val van het kabinet. Bovendien voelde ze in de jaren dertig niet de behoefte om de regering te ondersteunen in tijden van crisis.²³ Wel blijkt uit haar stemgedrag in de Tweede Kamer dat de SGP niet alleen maar oppositie voerde. In grafiek 1 wordt het stemgedrag van de SGP, de regerings- en de oppositiepartijen over wetsvoorstellen met elkaar vergeleken. Oppositiepartijen blijken gemiddeld genomen beduidend minder vaak voor wetsvoorstellen te stemmen dan regerings-

16 Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 169 en 268-269.

17 Ibidem, 110.

18 M. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk* (Houten, 1998), 90-91.

19 Zie Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 41.

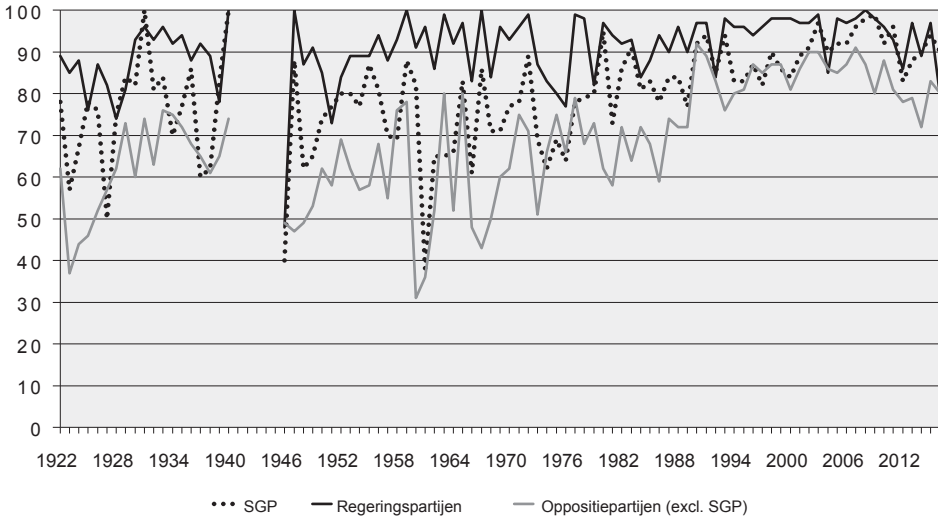
20 *Handelingen der Staten-Generaal*, 1932-1933, II, 1047.

21 Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 187.

22 Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten*, 78.

23 Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 269.

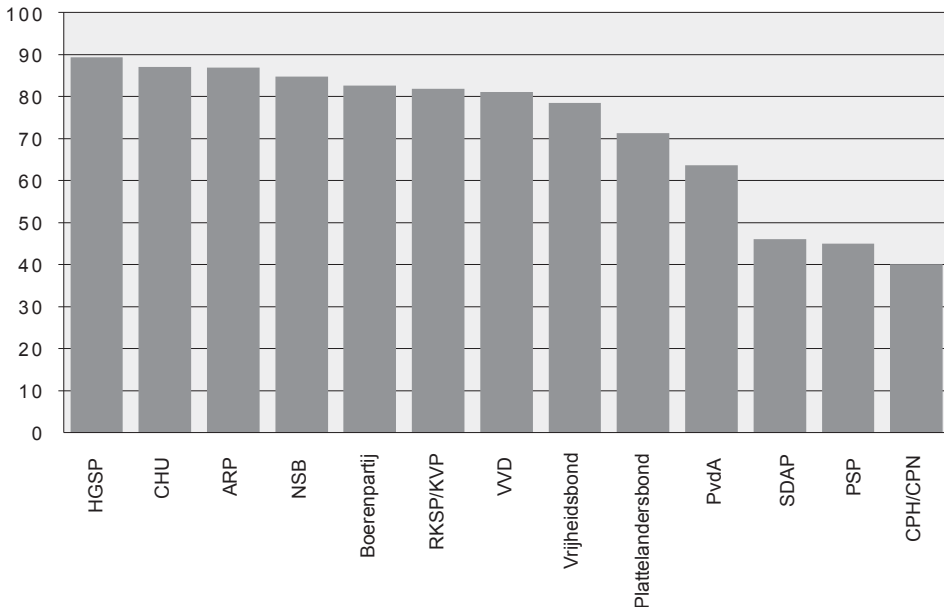
GRAFIEK 1 GEMIDDELDE STEUN VOOR WETSVORSTELLEN DOOR DE SGP, REGERINGSPARTIJEN, EN OPPOSITIEPARTIJEN (EXCLUSIEF DE SGP), 1922-2016 (IN %)*

* Partijen zonder minister(s) worden beschouwd als oppositiepartij. Als gevolg hiervan wordt de pvv tijdens het eerste kabinet-Rutte (2010-2012) behandeld als een oppositiepartij. De bijlage bij deze bijdrage bevat nadere gegevens over overeenkomstig stemgedrag.

Bron: Dutch Parliamentary Behaviour Dataset, uitgebreid naar 1922-1940.

GRAFIEK 2 OVEREENKOMSTIG STEMGEDRAG TUSSEN DE SGP EN ANDERE PARTIJEN IN DE TWEEDE KAMER BIJ WETSVORSTELLEN, AMENDEMENTEN EN MOTIES, 1922-1967 (IN %)*

* De bijlage bij deze bijdrage bevat nadere gegevens over overeenkomstig stemgedrag.

Bron: Dutch Parliamentary Behaviour Dataset, uitgebreid naar 1922-1940.

partijen, zoals te verwachten was.²⁴ Opmerkelijker is echter dat de SGP gedurende bijna haar hele honderdjarige bestaan wetsvoorstellen vaker steunt dan de gemiddelde oppositiepartij. Ook in het interbellum stemde ze bijvoorbeeld veel meer dan de Communistische Partij Holland (CPH) voor regeringsvoorstellen. Dat hangt natuurlijk ook samen met haar positie in het partijpolitieke landschap. Het staatkundig gereformeerde verkiezingsprogramma had nogal wat gemeen met dat van de ARP, zoals het pleidooi voor een beperking van overheidsinmenging in de economie. Dat bracht haar in de hoek van andere protestantse en liberale partijen (zie grafiek 2). Alleen als het ging om de kleine boeren wilde de SGP juist geen vrije markt, maar een beschermende overheid.

Na de Tweede Wereldoorlog en het vertrek van Kersten temperde de SGP haar toon in de Tweede Kamer. Zandt, zijn opvolger als fractievoorzitter, had een minder scherpe stijl. Pal na de oorlog zou de SGP zelfs toenadering hebben gezocht bij de CHU, zij het zonder enig resultaat.²⁵ Zandt bleef overigens de regering wel oproepen zich aan Gods Woord te houden en wees haar ook regelmatig op het Roomse gevaar. De SGP hield daarbij sterk vast aan haar eigen overtuiging. Ze zocht geen toenadering tot het in 1948 opgerichte, orthodox-protestantse Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de eveneens protestants-christelijke Johannes Althusiusstichting, die zich beide verzetten tegen de verwatering van gereformeerde beginse-len binnen de ARP.²⁶

In het parlement verzette de SGP zich – net als de ARP overigens – fel tegen de onafhankelijkheid van Indonesië, die in 1949 haar beslag kreeg. Zij kantte zich vervolgens krachtig tegen de sterk groeiende overheidsinmenging in de economie en de opbouw van de welvaartsstaat. De SGP zonderde zich daarbij inhoudelijk af van een brede consensus tussen alle partijen minus de Communistische Partij van Nederland (CPN), zoals de CPH sinds 1935 heette: een evenwichtige begroting, gematigde loonontwikkeling met tijdelijke sturing door de overheid, sociale wetgeving en publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties.²⁷ Ook op andere punten week de SGP af van de meeste andere partijen. Als enige stemde ze bijvoorbeeld tegen de wet om gehuwde vrouwen het recht te geven zelfstandig rechtshandelingen te verrichten.

Inhoudelijk bleef SGP zo in een politiek isolement verkeren.²⁸ Dat blijkt ook uit de relatief geringe steun voor regeringsvoorstellen in de jaren vijftig en zestig (zie grafiek 1). Op grond van haar stemgedrag verkeerde ze vooral het in gezelschap van christelijke en rechtse partijen (zie grafiek 2). De SGP wierp zich op als belangenbehartiger van kleine boeren en kleine middenstanders met haar voortdurende plei-

²⁴ Enige terughoudendheid bij vergelijkingen door de tijd is geboden. De gegevens voor 1995 zijn gebaseerd op scans van de gedrukte versie van de *Handelingen* van de Tweede Kamer. Daardoor is het mogelijk dat typerfouten, atypische formuleringen van stemresultaten, scanfouten of ontbrekende documenten hebben geleid tot het missen van een aantal stemmingen.

²⁵ J. Zwemer, *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Kampen, 1993), 228.

²⁶ Ibidem, 238-239 en 253.

²⁷ B. van den Braak en J.Th.J. van den Berg, *Zeventig jaar zoeken naar het compromis. Parlementaire geschiedenis van Nederland. Deel 11: 1946-2016* (Amsterdam, 2017), 147.

²⁸ Ibidem.

dooi voor een ‘goedkoper levenspeil’ zonder de druk van verzekeringspremies.²⁹ Niettemin was de opstelling van de SGP wel veranderd: ‘Haar neiging uit de jaren dertig om protest tegen de overheid het karakter van verzet te geven, was in de jaren vijftig en zestig verdwenen.’³⁰ Dat maakte de partij nog niet volstrekt gouvernementeel. Zo ondersteunde de staatkundig gereformeerde Tweede Kamerfractie in 1958 een amendement dat tot de val van het vierde kabinet-Drees zou leiden.

Een praktischer oriëntatie en meer samenwerking (1967-2001)

De SGP verkeerde in de eerste decennia van haar bestaan in de Tweede Kamer in een politiek isolement door de regering, andere partijen en het volk tot principiële inkeer te manen. Haar Kamerleden wensten een ander politiek bestel op grond van haar droombeeld van het zeventiende eeuwse Nederland: een land gebaseerd op de gereformeerde belijdenis. Tegelijk zette de SGP zich in voor de belangen van de kleine boeren en middenstanders, die ook veel in haar eigen achterban te vinden waren. Dat deed ze binnen de kaders van de democratische rechtsstaat, ook al schuurde Kerstens protest soms tegen de randen daarvan aan. Een gematigder toon was echter toen al te beluisteren bij de scheikundig ingenieur Cornelis Nicolaas van Dis sr., die tussen 1929 en 1937 de derde SGP-zetel bezette en na het vertrek van Kersten opnieuw in de Kamer kwam en daar tot 1971 bleef.³¹ Met die opstelling kreeg hij een welwillender oor in de Kamer dan zijn fractiegenoten.³² Naast getuigen zette Van Dis zich ook in voor praktische zaken, zoals steun voor Harderwijker vissers en het aanleggen van kanalen.³³ De combinatie van een meer gematigde stijl met een praktische oriëntatie was eveneens te bespeuren bij Tweede Kamerlid en landbouwer David Kodde (1956-1963), die als eerste en lange tijd als enige SGP-burgemeester (van Zoutelande; 1921-1959) zelf bestuursverantwoordelijkheid had gedragen. Hij kreeg aandacht in de Kamer, ook vanwege zijn traditionele Zeeuwse klederdracht.³⁴ Met de vaak afwezige, voornamelijk getuigende predikant Marinus Abraham Mieras (1961-1967) bleef samenwerking met andere partijen in praktische aangelegenheden echter beperkt.

Vanaf het einde van de jaren zestig kwam daarin enige verandering. In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1963 hadden jongeren en enkele predikanten uit de achterban actie gevoerd om de ingenieur civiele techniek Henk van Rossum in de Tweede Kamer te krijgen, mede om met hem de SGP met meer deskundigheid op te laten treden. De voorkeursactie mislukte, maar Van Rossum werd in 1967 alsnog verkozen. Zijn praktische oriëntatie uitte zich al snel: een jaar later diende Van Rossum het eerste initiatiefwetsvoorstel van de SGP in, over de water-

²⁹ Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 233.

³⁰ Ibidem, 340.

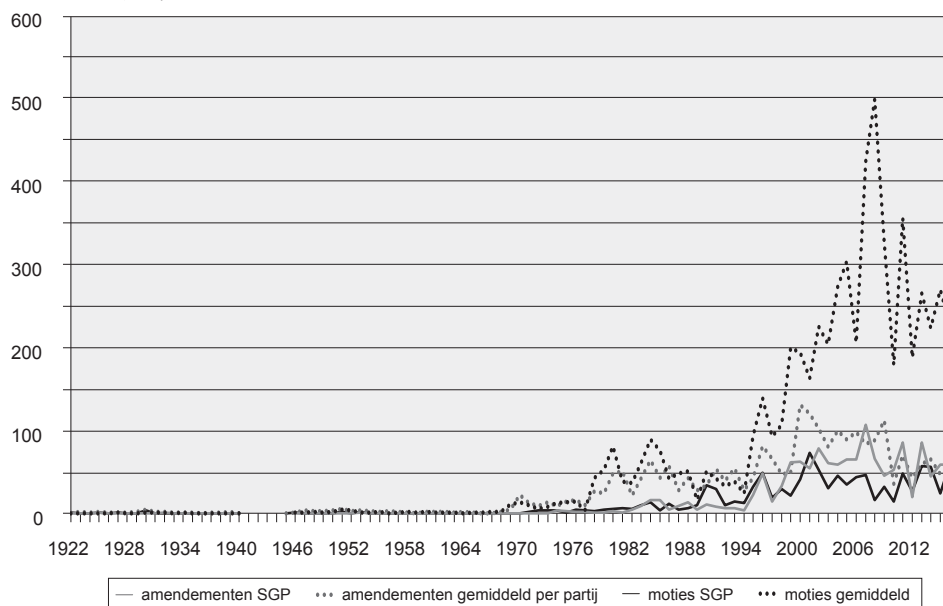
³¹ Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 189.

³² Ibidem, 111.

³³ Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 228.

³⁴ Ibidem, 246.

GRAFIEK 3 AANTAL JAARLIJKS INGEDIENDE AMENDEMENTEN EN MOTIES (EERSTE INDIENER), 1922-2016

Bron: Dutch Parliamentary Behaviour Dataset, uitgebreid naar 1922-1940.

voorziening van landbouwgronden. In tegenstelling tot de – overigens spaarzame – initiatiefwetsvoorstellen van andere Kamerleden wist hij dit voorstel aanvaard te krijgen, zelfs met algemene stemmen. In 1972 volgde een initiatiefwetsvoorstel van zijn hand over het loodsen van zeeschepen in gemeentehavens. In 1976 was Van Rossum de eerste SGP-er die mondelinge vragen in de kamer stelde. Het zijn voorbeelden van de praktischer geworden opstelling van de Tweede Kamerfractie van de SGP, die ook terug is te zien in grafiek 3. Het aantal ingediende amendementen en vooral moties is door de tijd aanzienlijk toegenomen. Vanaf de jaren negentig geldt dit ook voor de door de SGP ingediende voorstellen. Voor een kleine fractie was zij verhoudingsgewijs erg actief geworden.

De gematigder toon en praktischer oriëntatie hadden allereerst te maken met de achtergrond van de Kamerleden. De dominees Kersten en Zandt hadden nu eenmaal een andere oefening in spreekvaardigheid en andere expertise meegekregen dan de ingenieurs die na hen de SGP vertegenwoordigden in de Tweede Kamer. Aan de veranderende opstelling droeg evenwel ook een dominee bij, Hette Abma. Hij legde als partijvoorzitter en later als Tweede Kamerlid (1963-1981) minder de nadruk op het aankondigen van Gods oordeel en meer op het dienen van het hele volk, of dat nu ging om werkgelegenheid of milieu, of door Gods geboden te volgen.³⁵ Bij hem

35 Ibidem, 283 en verder.

**STRIJDT VOOR
DE EER VAN GOD
en verdedigt de
Reformatie. Stemt
Staatkundig Gereformeerd
T. TANGHE
Nr 1 van lijst 7**

In 1962 deed de SGP nog zelfstandig mee aan de gemeenteraadsverkiezingen in Hilversum.

kwam het ongelovige en onbekeerde deel van Nederland er genadiger van af dan bij zijn getuigende voorgangers. Ook door zijn wat luchtiger spreekstijl – althans in de oren van bevindelijk gereformeerden – kwam hem dat bij het behoudender deel van de SGP-achterban op de nodige kritiek te staan. Het daaruit volgend conflict zou er uiteindelijk toe leiden dat de als zwaarder beschouwde ingenieur Bas van der Vlies, sinds 1981 in de Tweede Kamer, in 1986 van Van Rossum het fractievoorzitterschap overnam. Ook al gold Van der Vlies als behoudender, hij zou, net als de waterstaatkundige Koos van den Berg (1986-2002), in de Kamer erkenning krijgen vanwege zijn deskundige inbreng, alsook voor zijn inzet voor de parlementaire mores.

De meer zakelijke en praktische oriëntatie van de Tweede Kamerfractie van de SGP resulteerde zo niet alleen in een grotere acceptatie van de parlementaire orde door de partij, maar leidde er ook toe dat zij zich daarvoor wenste in te zetten. Bovendien vergemakkelijkte die veranderde opstelling samenwerking met andere partijen, doordat het getuigend godsoordeel minder in de weg stond.

Gemeenten en provincies

Veel eerder dan in de Tweede Kamer had de SGP op lokaal en provinciaal niveau zich ook toegelegd op samenwerking en een meer praktische gerichtheid dan op het getuigenis aan de politieke zijlijn. Al in 1919 hadden SGP'ers op lijsten van andere partijen gestaan om zo een gemeenteraadszetel te verwerven. Het hoofdbestuur wenste in het interbellum liever zelfstandige lijsten, en anders alleen lijstineenschuivingen met de ARP en de CHU.³⁶ Onder meer in het Zeeuws-Vlaamse Waterlandkerkje was er voor 1940 regelmatig een ARP/SGP-lijst.³⁷ Na de Tweede Wereldoorlog waren lokale kiesverenigingen vrij om lijsten ineen te schuiven, op voorwaarde dat het beginsel kon worden gehandhaafd.³⁸ In 1958 en 1970 had de SGP respectievelijk 59 en 31 lijstineenschuivingen met ARP en/of CHU.³⁹ In plekken als Goes, Wageningen en Veenendaal werkten SGP-raadsleden voor 1970 ook nauw samen met ARP- en/of CHU-fracties. Er waren echter ook (kandidaat-)raads- en Statenleden van de SGP die uitsluitend zelfstandig aan de verkiezingen wilden deelnemen en wilden getuigen. Op lokaal niveau leenden sommige onderwerpen zich daar voor, zoals zondagsheiliging, het vloekverbod, het ambtsgebed en culturele subsidies. In de jaren vijftig klonk echter eveneens in de partij de wens van gemeenteraadsleden tot deskundigheidsbevordering, wat wijst op een praktischer oriëntatie.⁴⁰

Omdat de SGP lang niet in alle gemeenteraden een meerderheid bezat, moest zij wel samenwerken om aan het college van burgemeester en wethouders deel te kunnen nemen. In 1919 vormde de SGP al met de ARP het college in 's Gravenpolder.⁴¹ Het hoofdbestuur keurde het steunen van katholieke en sociaaldemocratische wethouders in principe af. Niettemin hadden al voor 1940 SGP-wethouders in Lisse en IJsselmuiden katholieke collega's, en in Lekkerkerk een sociaaldemocratische. Ook na de oorlog bleef zich dergelijke samenwerking voortdoen.⁴² Tientallen SGP-wethouders – 34 in 1946, 51 in 1962 – droegen bestuursverantwoordelijkheid. In 1978 leverde de SGP bovendien voor het eerst een gedeputeerde – in de provincie Zeeland, in een coalitie met CDA, PvdA en VVD. De groei van SGP-burgemeesters van twee (1970) naar twaalf (1983) versterkte de focus op de bestuurlijke praktijk in de partij nog.⁴³

Door gemeentelijke herindelingen nam het aantal gemeenten met een protestantse meerderheid af. De ontkerstening versterkte dat nog. Daarnaast zou een mogelijke invoering van een hogere kiesdrempel kleinere partijen het lastiger maken om zetels te werven. Het SGP-hoofdbestuur zag daarom reden lijstineenschuivingen

³⁶ Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 42.

³⁷ Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 360.

³⁸ Ibidem, 354.

³⁹ Ibidem, 349.

⁴⁰ Ibidem, 259.

⁴¹ P. van Vugt, '“Onze mensen moeten in Raad en Staten”', in: W. Chr. Hovius e.a., *Van Goedertierenheid en Trouw. 75 jaar Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1993* (Houten, 1993), 295-324; 298.

⁴² Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 358.

⁴³ Zie www.politiekcompendium.nl/id/vh4vajn35szt/naar_politieke_kleur (geraadpleegd op 17 januari 2018).

De SGP combineerde in Den Haag in 1966 bij de gemeenteraadsverkiezingen haar lijst nog wel met ARP en CHU.

toe te staan, om nog zoveel mogelijk het christelijke geluid te laten horen. Bovendien zouden zij zetelwinst kunnen opleveren, was de pragmatische overweging. De voorkeurspartners veranderden echter na verloop van tijd. De progressievere koers van de ARP, de intensievere samenwerking van ARP en CHU met de KVP, die uiteindelijk leidde tot hun opgaan in het CDA, en vrouwelijke kandidaten van ARP en/of CHU, verminderden de bereidheid van de SGP om tot lijststijnschuivingen te komen. Het GPV bleef aanvankelijk vaak vasthouden aan zelfstandige kieslijsten met kandidaten van de eigen kerk, waardoor het slechts tot enkele lijststijnschuivingen op lokaal niveau kwam.

Van de nieuwe mogelijkheid om zelfstandige lijsten te verbinden ten behoeve van de verdeling van restzetels bij de provinciale verkiezingen maakten SGP en GPV in 1974 alleen in Zeeland gebruik.⁴⁴ In dat jaar schoof de SGP haar lijsten in enkele

⁴⁴ J. Hippe en G. Voerman, 'Reformatorisch Staatkundig Verbond? Over de samenwerking tussen SGP, GPV en

'kansloze' provincies ineen met die van het Nationaal Evangelisch Verband (NEV), een organisatie die aanvankelijk kiezerssteun voor het GPV onder anderskerkelijken had gemobiliseerd. Het NEV wenste zich overigens niet bij de SGP aan te sluiten, omdat het die te getuigend vond.⁴⁵ Nadat in 1975 de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) uit een fusie van NEV en een aantal andere organisaties was ontstaan, combineerde die partij haar lijst geregeld met de SGP op lokaal en provinciaal niveau. Het GPV zou langzamerhand uit zijn schulp kruipen en steeds vaker tot lijsttineenschuivingen met SGP en RPF overgaan.⁴⁶ In 1986 deelde de SGP in ruim honderd gemeenten de lijst met GPV en/of RPF. Nadat in 1989 ook op lokaal niveau de mogelijkheid was gecreëerd om zelfstandige lijsten te verbinden, maakten de kleine christelijke partijen daarvan eveneens gebruik. Daarnaast waren zij in 1977 ook begonnen samen te werken bij de verkiezing van Eerste Kamerleden door leden van de Provinciale Staten, waarbij het CDA zich regelmatig aansloot.

Binnen de SGP was de electorale samenwerking met GPV en RPF niet onomstreden. Dat betrof de Landelijke Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen. Ook de Barneveldse SGP-wethouder L.M. Verhoeks achtte in 1995 een lijsttineenschuiving met die partijen niet aanvaardbaar.⁴⁷ Het verzet tegen vrouwelijke kandidaten van RPF en GPV resulteerde in diverse gemeenten tot stopzetting van soms langdurige onderlinge samenwerking.⁴⁸ Toenmalig SGP-partijleider Van der Vlies hechtte echter belang aan de bundeling van christelijke krachten, juist vanwege de ontkerstening van Nederland.⁴⁹ In 1997 liet het SGP-hoofdbestuur evenwel weten vooralsnog alleen vrouwelijke kandidaten van GPV en RPF op onverkiesbare plekken te accepteren. Ook in de vorming van bestuurlijke coalities zou het vrouwenstandpunt van de SGP haar parten hebben gespeeld.⁵⁰ In 1999 nam de partij wel voor het eerst in lange tijd weer zitting in het college van Gedeputeerde Staten (in Zuid-Holland), mede namens RPF en GPV, in een coalitie met PvdA, CDA en GroenLinks. Tweede Kamerlid Kees van der Staaij liet meteen horen dat zo'n coalitie op landelijk niveau niet tot de mogelijkheden behoorde.⁵¹

RPF (1975-2000)', in: idem (red.), *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie 2000-2010* (Amsterdam, 2010), 51-70; 64.

45 R. van Mulligen, *Radicale protestanten. Opkomst en ontwikkeling van de EO, EH en de ChristenUnie en hun voorlopers (1945-2007)* (Amsterdam, 2014), 117.

46 Hippe en Voerman, 'Reformatorisch Staatkundig Verbond?', 63.

47 J. Hippe, P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1995. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1995', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1996), 14-112; 78 en verder.

48 Hippe en Voerman, 'Reformatorisch Staatkundig Verbond?', 63.

49 B. de Boer e.a., 'Kroniek 1997. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1997', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1997 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1998), 13-90; 78 en verder.

50 B. de Boer e.a., 'Kroniek 1998. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1998', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1998 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1999), 14-94; 83 en verder.

51 B. de Boer e.a., 'Kroniek 1999. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1999', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 2000), 13-92; 77-83.

In 1984 voegden SGP, GPV en RPF voor het eerst hun kandidatenlijsten samen voor de verkiezingen van het Europees Parlement. SGP'er Leen van der Waal was de lijsttrekker.

Europa

Ook voor de verkiezingen voor het Europees Parlement, die sinds 1979 elke vijf jaar plaatsvinden, kwam er uiteindelijk samenwerking tussen de drie kleine christelijke partijen tot stand. De SGP had van oudsher weinig op met internationale samenwerkingsverbanden die geen christelijke grondslag kenden. Het falen van de Volkenbond zag zij bijvoorbeeld als bewijs van een te groot geloof in menselijk kunnen. Van de Verenigde Naties (VN) en aanvankelijk ook de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) moest zij om dezelfde reden ook niet veel weten. De SGP was weliswaar voor vrijhandel, maar keerde zich tegen Europese integratie.⁵² Dat vereiste namelijk de opgave van de door God gegeven soevereiniteit aan een door katholieke en seculiere krachten gedomineerd verband. Bovendien verzette

⁵² H. Vollaard, 'Eurosceptis en protestantisme in Nederland', in: H. Vollaard en B.C. Boer (red.), *Eurosceptis in Nederland* (Utrecht, 2005), 151-176.

de partij zich tegen machtsconcentraties, aangezien daardoor de tot slechtheid geneigde mens nog sneller kwaad kon doen.

Een deel van de staatkundig gereformeerde achterban zag deelname aan de Europese verkiezingen als erkenning van dat menselijk machtsstreven, en wenste daarom er vanaf te zien. De SGP besloot in 1979 niettemin toch tot deelname om ook op Europees niveau Gods Woord te laten horen. Dat mislukte echter, omdat het GPV niet wilde meewerken aan een lijstineenschuiving waarbij ook de RPF betrokken zou zijn. In 1984 kwamen de drie partijen wel een gezamenlijke kandidatenlijst overeen. Lijsttrekker Leen van der Waal (SGP) werd in het Europees Parlement gekozen. Hij sloot zich bij geen parlementaire fractie aan. Mede door een aanpassing van het reglement van het Europees Parlement kregen de niet bij fracties aangesloten leden echter minder invloed. Na de Europese verkiezingen van 1994 besloot Van der Waal toe te treden tot een vooral technisch groepsverband van partijen, dat zo aanspraak kon maken op de voordelen van een parlementaire fractie. Dat verband behelsde nogal een bonte verzameling van natie-georiënteerde partijen, zoals zwaar-katholieke Franse jagers en linkse Deense feministen.⁵³

In de jaren negentig leidde de lijstineenschuiving tussen de drie kleine christelijke partijen bij de Europese verkiezingen tot discussie, als gevolg van het verzet van de SGP tegen de vrouwelijke kandidaten van RPF en GPV. Uiteindelijk accepteerde de SGP in 1998 'met pijn en moeite' een vrouw op onverkiesbare plaats, maar zij gaf aan de samenwerking te beëindigen als die candidate in het Europees Parlement zou worden verkozen.⁵⁴

Samenwerking door secularisatie

De ontkerstening van Nederland liet ook in de landelijke politiek haar sporen na. Vanaf de jaren zestig kwam de SGP steeds meer alleen te staan met haar pleidooi voor een natie op grond van christelijke zeden. Alleen het GPV, de Boerenpartij, de Rooms-Katholieke Partij Nederland (RKPN) en een enkele ARP'er (zoals Maarten Schakel) en vanaf 1981 de RPF vielen haar daarin nog bij. Aanvankelijk hadden het GPV, sinds 1963 in de Kamer, en de SGP niet of nauwelijks contact.⁵⁵ Geleidelijk aan zou samenwerking met het GPV en later ook de RPF echter groeien, uit verzet tegen de liberalisering in zogeheten ethische kwesties zoals abortus en euthanasie. In 1979 lanceerde Abma met zijn GPV-collega Bart Verbrugh een initiatiefwetsvoorstel om zwangerschapsafbreking in te perken; zonder succes overigens. In 1993 vormden SGP, RPF en GPV alsmede verschillende christelijke maatschappelijke organisaties het Beraad Geestelijk Vrijheid.⁵⁶ Dat overleg was ontstaan uit zorg over de

⁵³ W. Schoonen, 'Europarlementariër Van der Waal: "Ik heb me er vaak eenzaam gevoeld"', in: *Trouw*, 1 februari 1997.

⁵⁴ De Boer e.a., 'Kroniek 1998', 53.

⁵⁵ E. Klei, 'Klein maar krachtig, dat maakt ons uniek'. Een geschiedenis van het Gereformeerd Politiek Verbond, 1948-2003 (Amsterdam, 2011), 308; H. Veenhof, *Zonder twijfel. Pieter Jongeling (1909-1985): journalist, politicus en Prins* (Barneveld, 2009), 228-229.

⁵⁶ Van Mulligen, *Radicale protestanten*, 262.

vraag in hoeverre christelijke organisaties, zoals scholen, nog zelf de toelating van personeel, leerlingen en cliënten zouden kunnen bepalen onder de aanstaande Algemene Wet Gelijke Behandeling (AWGB). De vrees voor een verdere liberalisering van euthanasie en zondagsrust, de invoering van het homohuwelijk en de opheffing van het bordeelverbod groeide nadat in 1994 de paarse coalitie van PvdA, VVD en D66 was aangetreden. In 1998 riep het CDA de drie kleine christelijke partijen op om een 'pact tegen paars' te vormen. SGP zag daar echter net als GPV en RPF van af, omdat het CDA niet afdoende de mogelijkheden voor abortus en euthanasie zou willen terugdraaien.⁵⁷

Ondanks kritiek op de ethische koers van de christendemocraten had de SGP wel een voorkeur voor centrumrechtse kabinetten waarvan het CDA deel uitmaakte. Dat kwam niet alleen omdat de SGP seculiere partijen minder vertrouwde in ethische kwesties, maar ook omdat zij in buitenlands en economisch beleid een rechtse koers voer. In 1980 hield onder meer de SGP het eerste kabinet-Van Agt van CDA en VVD overeind, dat met een krappe meerderheid van 77 zetels dreigde te struikelen toen enkele CDA-Kamerleden zich verzetten tegen de regeringskoers inzake de olieboycot tegen Zuid-Afrika en de vernieuwing van kernwapens.⁵⁸ In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 liet de SGP verder weten dat ze een voortzetting van het eerste kabinet-Lubbers van CDA en VVD vanwege diens economisch beleid zou willen steunen, als die twee partijen geen meerderheid zouden behalen. Voorwaarde daarbij was wel dat het kabinet haar tegemoet zou komen op punten van euthanasie, abortus en zondagsrust.⁵⁹ De rechtse oriëntatie van de SGP blijkt ook uit de overeenkomst in stemgedrag met CDA en VVD in het tijdvak 1967-2001 (zie grafiek 4).

Ook al was de RPF een electorale concurrent, de SGP vormde daarmee gelijk al sinds 1977 lijstverbindingen om restzetels voor de kleine christelijke partijen te verwerven. Het GPV sloot zich daar in 1982 bij aan. De vertegenwoordigers van de drie partijen stemden soms ook informeel hun werk op elkaar af.⁶⁰ De contacten tussen de partijbesturen, wetenschappelijke instituten en jongerenorganisaties van de drie partijen namen allengs eveneens toe in de jaren tachtig.

In 1994 nam de RPF het initiatief om de samenwerking tussen de drie klein-christelijke fracties te intensiveren.⁶¹ Dat leidde tot afspraken over woordvoerderschappen en presentie bij vergaderingen. Dat gebeurde ook nog wel nadat de RPF en het GPV een gezamenlijk Kamerfractie hadden gevormd in het kader van hun fusie tot de ChristenUnie, hoewel de standpunten over landbouw, milieu en asielbeleid toen al wat uit elkaar gingen lopen. Een verwijdering vond vooral plaats toen de Chris-

57 De Boer e.a., 'Kroniek 1998', 51.

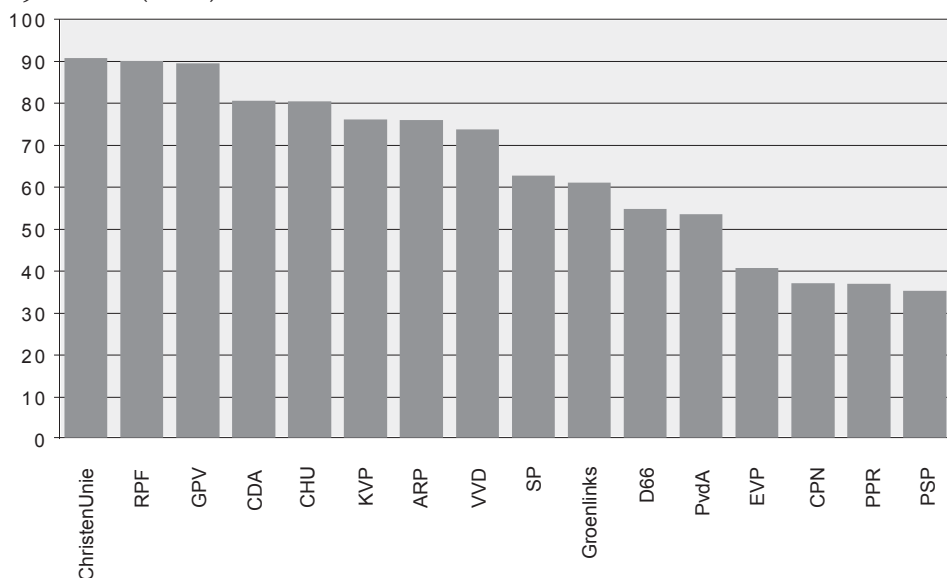
58 Van den Braak en Van den Berg, *Zeventig jaar zoeken*, 421.

59 L. Koeneman, P. Lucardie en I. Noomen, 'Kroniek 1986. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1986', in: R.A. Koole (red.), *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1987), 15-61; 50-53.

60 M. de Bruyne, 'Het woord is aan de geachte afgevaardigden', in: Hovius e.a., *Van Goedertierenheid en Trouw*, 167-212; 203.

61 J. Hippe, P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1994. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1994', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1995), 70 en verder.

GRAFIEK 4 OVEREENKOMSTIG STEMGEDRAG TUSSEN DE SGP EN ANDERE PARTIJEN IN DE TWEEDE KAMER BIJ WETSVORSTELLEN, AMENDEMENTEN EN MOTIES, 1968-2001 (IN %)*

* De periode voor de ChristenUnie behelst slechts maart 2001-december 2001. De bijlage bij deze bijdrage bevat nadere gegevens over overeenkomstig stemgedrag.
Bron: Dutch Parliamentary Behaviour Dataset.

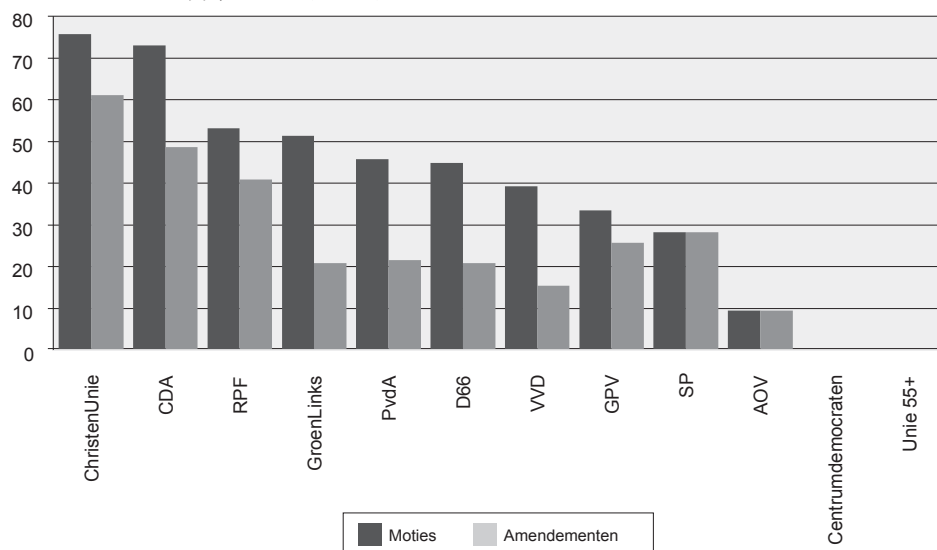
tenUnie-fractie zich nadrukkelijker richtte op andere dan christelijke partijen voor samenwerking. In 2001 stelde zij bijvoorbeeld met de PvdA een initiatiefwetsvoorstel over zondagsarbeid op en een motie over palliatieve zorg. De SGP voelde zich gepasseerd en verwonderde zich erover dat op deze wijze het christelijk bondgenootschap tegen het ethisch beleid van paars doorbroken werd.⁶²

Dat ethisch beleid van de paarse coalitie viel de SGP zwaar. Partijleider Van der Vlies sprak van een 'paarse oorlogsverklaring aan christelijk Nederland'.⁶³ Zijn partij wilde niet langer al te welwillend het kabinet en zijn beleid bejegenen. SGP-senator Gerrit Holdijk riep daarnaast op tot protest tegen de door D66-minister Laurens Brinkhorst van Landbouw verordeneerde ruiming van vee tijdens de mond-en-klauwzeercrisis. Toen Brinkhorsts partijgenote Els Borst als minister van Volksgezondheid na de parlementaire goedkeuring van de euthanasiewet in april 2001, in de paastijd, Jezus' kruiswoorden 'Het is volbracht' gebruikte, voelde de SGP-leider Van der Vlies zich diep gekwetst:

⁶² P. Lucardie, I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 2001. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2001', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 2003), 15-95; 80 en verder.

⁶³ De Boer e.a., 'Kroniek 1999', 74 en verder.

GRAFIEK 5 MEDE-INDIENING VAN AMEDEMEMENTEN EN MOTIES ONDERTEKEND DOOR DE SGP, 1995-2001 (IN %)*

* Leesvoorbeeld: in deze periode heeft de ChristenUnie driekwart van de door de SGP ondertekende moties ook ondertekend. Zij heeft ruim 60 procent van door de SGP ondertekende amendementen ook ondertekend. De bijlage bij deze bijdrage bevat nadere gegevens over overeenkomstig stemgedrag.

Bron: Dutch Parliamentary Behaviour Dataset.

De manier waarop de minister in één enkel zinnetje de ruim tienduizend protestanten afschreef die vorige week blij gaven van hun diepe en ernstige zorg over de Euthanasiewet kwam echter hard aan. Ik stond midden tussen die mensen en ik kan u verzekeren dat er waardig en indrukwekkend is geprotesteerd. Zelfs omstanders die niet bij de demonstratie hoorden, waren erover verwonderd. Als een dienaar van de Kroon een toegewijd en loyaal deel van het Nederlandse volk zo wegzet, dan knapt er echt iets. (...) Het bovenstaande leidt voor de SGP-fractie tot de volgende politieke conclusie, en die is voor SGP-begrippen heel zwaar. U kent ons als een partij die er prijs op stelt om, ondanks de grote en vaak fundamentele verschillen die er zijn, toch in gesprek te willen zijn en blijven. De bereidwilligheid en de welwillende houding die de SGP-fractie altijd heeft betracht ten overstaan van kabinetten en bewindslieden van welke signatuur dan ook, ook paars, is helaas ernstig op de proef gesteld. Te veel, is onze afweging, en daar doen de opmerkingen die de minister zojuist deed en die door ons met respect en waardering zijn aangehoord, niets meer aan af of toe. Er is – ik zeg het met diepe spijt in mijn hart – echt iets geknapt.⁶⁴

In de jaren zeventig had de SGP nog wel eens moties van afkeuring ondersteund tegen het kabinet-Den Uyl, maar voor Borst had ze samen met CDA en ChristenUnie voor het eerst in haar bestaan een motie van wantrouwen ingediend. Die kreeg overigens geen meerderheid. Hoezeer het kabinetsbeleid ook afdreef van de staatkundig gereformeerde idealen, de SGP ondersteunde vaker dan voorheen ka-

64 *Handelingen Tweede Kamer, 2000-2001, 70-4649.*

binetsvoorstellen in de paarse jaren (zie grafiek 1). Daarnaast diende Van der Vlies in 2001 samen met het CDA en de paarse partijen PvdA en VVD een initiatiefwetsvoorstel in om huisartsen de mogelijkheid te geven ook als apotheker te kunnen werken. Zij diende bovendien vaak amendementen en moties met andere partijen in (zie grafiek 5). Ethische onenigheid leidde dus niet tot het staken van samenwerking op praktische aangelegenheden met paarse partijen. Dat zal deels zijn voortgevloeid uit de hang naar beleidsspecialisatie in de Tweede Kamer.⁶⁵ Dat daaraan SGP-Kamerleden ook deelnamen, onderstreepte hun praktische oriëntatie eens te meer.

Een politieke medespeler (sinds 2002)

De SGP was in de Tweede Kamer tot in de jaren negentig van de twintigste eeuw eigenlijk niet veel meer geweest dan een soms curieuze voetnoot in de parlementaire geschiedenis. Met haar standpunten en handelswijze verkeerde de partij eerst lange tijd in een isolement. Ook al nam ze vervolgens meer deel aan het parlementaire bedrijf, met haar standpunten over de vrijheid van godsdienst en de politieke rol van vrouwen bleef de partij een buitenbeentje. Met de ontkerstening en zeker door de paarse kabinetten dreef Nederland in de ogen van de SGP steeds verder af van haar fundamentele waarden. Van een beginselpartij is dan te verwachten dat die zich afwijzend of teleurgesteld opstelt en zich in haar eigen overtuiging terugtrekt. Het is daarom des te opmerkelijker dat de SGP juist aan het begin van de eenentwintigste eeuw uitnodigingen kreeg – én accepteerde – om deel te nemen aan het politieke machtsspel.

De roep van het conservatisme

Dat begon al in 1999 met oproepen van de Leidse filosoof Andreas Kinneging en de parlementair verslaggever van het *Reformatorisch Dagblad* Bart-Jan Spruyt aan SGP, CDA, VVD en ChristenUnie om een conservatieve volkspartij te vormen die een deugdzaam leven en een publieke moraal moest uitdragen, tegen de overheersende individualistische levensstijl in.⁶⁶ De reacties van staatkundig gereformeerde zijde waren vriendelijk, maar afhoudend. Conservatisme mag weliswaar ook uitgaan van een pessimistisch mensbeeld en terughoudend zijn met staatsinmenging, het ziet het christendom voornamelijk als slechts één van de bronnen van deugd en orde, aldus de SGP. Voor deze partij is Gods Woord echter de énige waarheid, op grond waarvan overheid, maatschappij, kerk en mens moeten worden genormeerd.

65 R.B. Andrew, 'Role specialization or role switching? Dutch MPs between electorate and executive', in: *Journal of Legislative Studies*, 3 (1997), nr. 1, 110-127; T. Louwerse en S. Otjes, 'The impact of parliamentary specialisation on cosponsorship', in: *Journal of Legislative Studies*, 21 (2015), nr. 4, 476-494.

66 H. Vollaard, 'Een christelijke of seculiere bezieling van de Nederlandse gemeenschap? Over de conservatieve avances naar SGP en ChristenUnie', in: H. Pellikaan en S. van der Lubben (red.), *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen* (Utrecht, 2006), 86-106.

Vanuit de in 2000 opgerichte Edmund Burke Stichting zocht Spruyt verdere verspreiding van het conservatieve gedachtegoed. Zijn stichting verzette zich niet alleen tegen individualisme, waardenrelativisme, multiculturalisme en een te grote welvaartsstaat, maar al snel ook tegen de islam. Die zou de zogeheten joods-christelijke beschaving van Nederland nog verder ondermijnen. De SGP bleef de conservatieve avances evenwel afhouden. Er werd weinig heil verwacht van samenwerking met seculiere partijen als de VVD in een conservatief verband tegen de islam: 'De ruim 50 procent seculieren maken meer kapot dan de 5 procent islamieten.'⁶⁷ In een Kamerdebat over het verbod op smalende godslastering had Van der Vlies zich bijvoorbeeld naar zijn zeggen beklemd gevoeld over het 'sentiment van anti-godsdiensstigheid' bij de seculiere partijen D66 en VVD.⁶⁸ Volgens SGP-voorzitter Wim Kolijn gold in 2008 de VVD als de partij die het meest de tradities van het christendom bedreigt.⁶⁹

Strijd tegen moslims kon bovendien als een boemerang op de SGP terugkeren, klonk het binnen de partij: 'Wie islamieten het recht op eigen scholen wil ontzeggen, zaagt aan de tak waarop de vrijheid van onderwijs is gebaseerd.'⁷⁰ De partijleiding gaf aan dat ze een eigenstandige koers wilde blijven varen, waarbij de partij de norm van Gods Woord hoog wilde houden binnen de Nederlandse rechtsorde en parlementaire democratie.⁷¹ Ze keerde zich zo zowel tegen een islamitische als een liberale jihad.⁷² Partijorgaan *De Banier* verwierp in 2005 de conservatieve uitnodigingen in duidelijke bewoordingen:

[Conservatisme] is het beschaafde gezicht van het ongeloof. Maar het blijft ongeloof. Dat is onmogelijk te zien als natuurlijke bondgenoot, veeleer als verzoeking. Christenen die zich overleveren aan deze (neo)conservatieven buigen het hoofd voor de secularisatie van het publieke domein. Deugd of Evangelie. Het is van tweeën één.⁷³

Spruyt ving niet alleen bot bij de SGP, maar ook bij het CDA, de VVD en de Christen-Unie. Hij probeerde uiteindelijk met het anti-islamitische Kamerlid Geert Wilders samen te werken. Daarmee zijn de conservatieve trekkrachten niet geheel verdwenen bij de SGP. Een niet aan een partij verbonden Christelijk Conservatief Beraad (CCB) belegt nog regelmatig bijeenkomsten, die enige populariteit hebben onder SGP-jongeren.⁷⁴ De directe politieke invloed van het CCB zal overigens beperkt zijn, omdat het zich 'verre van partijpolitieke bedoelingen of partij-interne richtingsstrijden' wenst te houden.⁷⁵

67 W. Visscher, 'Breed beraad nodig over plaats religie', in: *Reformatorisch Dagblad*, 20 januari 2005.

68 P.H. de Jong, 'Anti-religieus sentiment is voelbaar', in: *Nederlands Dagblad*, 18 november 2004.

69 G. Vroegindewij, 'Zorgen over dalend stemmenaantal', in: *Reformatorisch Dagblad*, 18 april 2008.

70 W. Visscher, 'Politiek in een seculier land en een seculiere tijd', in: J.A. Schippers e.a. (red.), *Op weg naar honderd jaar SGP. Missie – identiteit – perspectief* (Gouda, 2008), 93-103; 98.

71 H. Vollaard, 'Re-emerging Christianity in West European politics. The case of the Netherlands', in: *Politics and Religion*, 6 (2013), 74-100; 84.

72 Vollaard, 'Een christelijke of seculiere bezieling', in: *Reformatorisch Dagblad*, 1 december 2007.

73 D.J.H. van Dijk, 'Conservatisme', in: *De Banier*, 11 februari 2005.

74 A. van Soest, 'Vasthouden wat er (n)ooit was', in: *Nederlands Dagblad*, 25 juni 2011.

75 'Visie en missie', christelijkconservatiefberaad.nl/over-ccb/visie-en-missie/ (geraadpleegd op 18 maart 2011).

Moeizame relatie met de ChristenUnie

Ondertussen kwam een nieuwe scheidslijn in het Nederlandse partijpolitieke landschap op over culturele vraagstukken als integratie en immigratie. De verschillen kwamen met name aan bod in discussies over de positie van de islam in Nederland, waarbij er zorgen leefden of moslims zich Westerse waarden zouden hebben eigen gemaakt. De SGP benadrukte vervolgens dat zij haar christelijk idealen wilde nastreven binnen de democratische rechtsstaat en parlementaire orde.⁷⁶ Minaretten, islamitische feestdagen en moskeeën konden echter op weinig sympathie rekenen in de partij en haar achterban. Met haar verlangen naar een protestantse natie kon de SGP bovendien waardering opbrengen voor de oproep van Wilders' PVV om de joods-christelijke cultuur hoog te houden en de publieke manifestaties van de islam in te perken.⁷⁷ De SGP had moeite met de politieke stijl van de PVV.⁷⁸ Bovendien wilde ze het christelijk beginsel in ere houden, juist ook op punten als euthanasie, abortus en embryoselectie. Daar had de seculiere PVV weinig mee op; daarvoor moest de SGP bij de ChristenUnie zijn. Met die partij vormde ze een kleine minderheid in het parlement die de liberalisering van ethische kwesties wenste terug te draaien, nadat het CDA te kennen had gegeven daarvoor niet meer in te zijn.

De relatie tussen SGP en ChristenUnie was echter lange tijd wat moeizaam, ook al verbonden ze hun kandidatenlijsten bij de Tweede Kamerverkiezingen.⁷⁹ Er bestond al irritatie over de ambitieuze profileringsdrang van het Kamerlid Leen van Dijke van de ChristenUnie, die regelmatig suggereerde dat de SGP uiteindelijk ook onderdeel van de unie zou moeten worden. Toen in 2002 Tineke Huizinga-Herenga het eerste vrouwelijke Kamerlid voor de ChristenUnie werd, kwam er een definitief einde aan de gedeelde woordvoerderschappen. Vrouwen bleven voortdurend een kwestie bij lijstineenschuivingen tussen de ChristenUnie en de SGP op lokaal en provinciaal niveau. Nadat de SGP door het samengaan van het GPV en de RPF in de ChristenUnie niet langer de grotere partij was, moest ze vaker slikken. Van ruim 40 procent van de ChristenUnie-leden hoefde gezamenlijke lijsten met de SGP ook niet.⁸⁰ De ChristenUnie wilde de buitenwacht duidelijk maken dat zij andere standpunten innam over de politieke rol van vrouwen, godsdienstvrijheid, asielbeleid en milieuvraagstukken dan de SGP. Met horten en stoten rekte de SGP de mogelijkheden op voor vrouwelijke kandidaten, totdat ze uiteindelijk zelf formeel die mogelijkheid creëerde in 2013, mede omdat een blokkade van gezamenlijke lijsten om deze reden tot boze reacties van de eigen partijleden leidde.⁸¹

⁷⁶ Vollaard, 'Re-emerging Christianity', 84 en 93; *Nederlands Dagblad*, 4 april 2005; D.-J. Nijsink en J. Rozendaal, 'Islam bedreigt rechtsstaat en christelijke traditie', in: *Reformatorisch Dagblad*, 27 november 2009.

⁷⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 22 maart 2006.

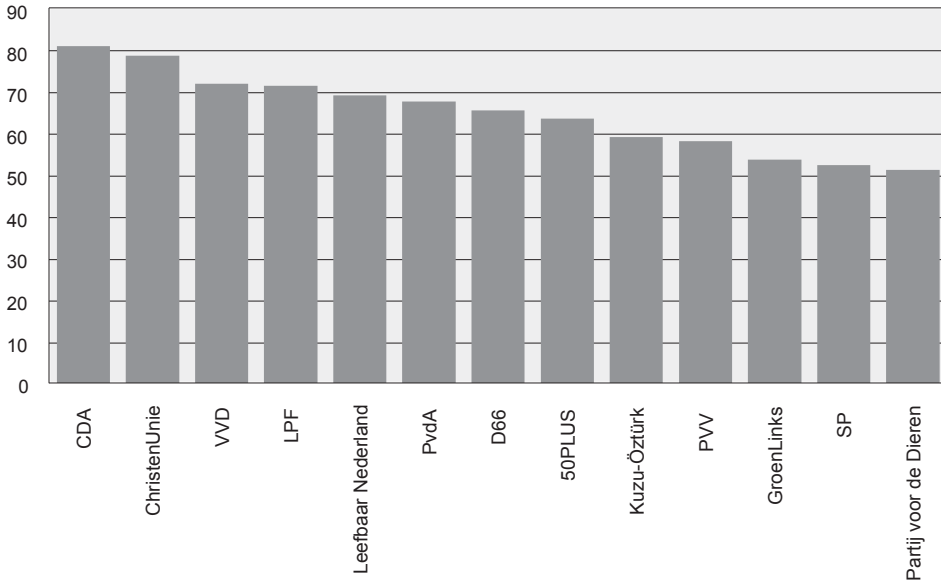
⁷⁸ *Nederlands Dagblad*, 2 april 2007.

⁷⁹ H. Vollaard, 'Christelijke sporen in de Nederlandse politiek. De verhouding tussen ChristenUnie, SGP en CDA', in: Hippe en Voerman (red.), *Van de marge naar de macht*, 175-195; 182 en verder.

⁸⁰ *Reformatorisch Dagblad*, 16 februari 2005.

⁸¹ Zie onder meer P. de Koning, 'Concessie was nodig voor behoud SGP', in: *NRC Handelsblad*, 14 december 2005.

GRAFIEK 6 OVEREENKOMSTIG STEMGEDRAG TUSSEN DE SGP EN ANDERE PARTIJEN IN DE TWEEDE KAMER BIJ WETSVORSTELLEN, AMENDEMENTEN EN MOTIES, 2002-2017 (IN %)*

* De bijlage bij deze bijdrage bevat nadere gegevens over overeenkomstig stemgedrag.
Bron: Dutch Parliamentary Behaviour Dataset.

De SGP stond welwillender tegenover het centrumrechtse eerste kabinet Balkenende (2002) dan de ChristenUnie. Beide partijen mochten in het voorjaar van 2003 samen even deelnemen aan onderhandelingen met CDA en VVD over een nieuw kabinet. Hun hoop was dat zo D66, de paarse partij bij uitstek, niet in het kabinet zou komen. Al snel bleek de VVD onoverkomelijke bezwaren te hebben tegen de standpunten van de SGP, ook al vond Van der Vlies alles bespreekbaar, ‘ook onze visie op abortus, euthanasie en homohuwelijk’.⁸² Voor de ChristenUnie was het nee van de VVD tegen de SGP niet per se reden om de onderhandelingen te beëindigen, tot ergernis van de staatkundig gereformeerden. Tijdens het tweede kabinet-Balkenende (2003-2006) bleven SGP en ChristenUnie zich verschillend profileren, hoewel ze nog vaak hetzelfde stemden (zie grafiek 6). De SGP verweet de ChristenUnie met haar christelijk-sociale voorkeuren, zowel in beleid als met samenwerkingspartners, ‘links’ te zijn, hetgeen in gereformeerde kring niet altijd als compliment klinkt.⁸³ Er speelden echter niet alleen inhoudelijke maar ook persoonlijke, kerkelijke en culturele verschillen die tot enige verwijdering leidden.⁸⁴

⁸² *Nederlands Dagblad*, 23 april 2003.

⁸³ Vollaard, ‘Christelijke sporen’, 184.

⁸⁴ G. Vroegindewij, ‘Nieuwe confrontatie ChristenUnie en SGP kwestie van tijd’, in: *Reformatorisch Dagblad*, 4 juni 2011.

Zowel de SGP als de ChristenUnie verzetten zich tegen het Europees Grondwettelijk Verdrag, omdat daarmee de Europese centraliseringstendens geen halt zou worden toegeroepen. Bovendien ontbeerde het verdrag in de preambule een verwijzing naar God. Tijdens de campagne voor het referendum over het verdrag in 2005 wist ChristenUnie-leider André Rouvoet op tv de publieke aandacht op zich te vestigen. In november 2006 boekte zijn partij bij de Tweede Kamerverkiezingen drie zetels winst, waarna zij met het CDA en de PvdA het centrumlinkse derde kabinet-Balkenende vormde (2007-2010). De SGP reageerde in de ogen van de ChristenUnie wat al te zuinigjes op de, ook op medisch-ethisch vlak, behaalde resultaten.⁸⁵ Op haar beurt voelde de SGP zich soms gepasseerd als de ChristenUnie bepaalde kwesties in het parlement eerst doorsprak met haar coalitiegenoten. Bovendien wilde de Unie niet zonder meer de samenwerking in de Eerste Kamerfractie voortzetten nu zij wel en de SGP niet in de regering vertegenwoordigd was.⁸⁶

Op lokaal en provinciaal niveau bleven problemen met vrouwen op de kandidatenlijsten bestaan. Niettemin verbond de SGP wel haar lijst voor de Eerste Kamerverkiezingen van 2007 met die van de ChristenUnie en het CDA, in de wetenschap dat daarmee Flora Lagerwerf-Vergunst voor de ChristenUnie zou worden verkozen. Door de samenwerking tussen ChristenUnie en SGP voerde zij in het parlement als eerste vrouw het woord namens de SGP.⁸⁷ De vrouwenkwestie speelde op een andere manier op bij de vorming van de fractie Europese Conservatieven en Hervormers (ECH) in het Europees Parlement, na de Europese verkiezingen in juni 2009. De Britse Conservatieven wensten de SGP vanwege haar vrouwenstandpunt niet als volwaardig lid. De SGP haakte daarom af en voegde zich bij een eurosceptische fractie met onder meer Slowaakse nationalisten, de Lega Nord, Finse populistten en het Grieks-orthodoxe LAOS. De ChristenUnie bleef echter bij de ECH, waardoor de SGP zich in de steek gelaten voelde. Overigens zouden ChristenUnie- en SGP-delegaties in de praktijk al snel weer samenwerken.⁸⁸

Nadat de SGP in 2013 formeel het passief kiesrecht voor vrouwen had geaccepteerd (zie hiervoor de bijdrage van Henk Post in deze bundel), zou de partij opnieuw gezamenlijk met de ChristenUnie de Europese verkiezingen van 2014 ingaan en vervolgens tot de ECH-groep toetreden. Daartoe behoren onder meer een bonte verzameling van rechts-radicalen europarlementariërs van de *Alternative für Deutschland*, Deense Volkspartij, de Poolse regeringspartij *Recht en Rechtvaardigheid* en de Kroatische Conservatieve Partij. Waar Rome in het verleden nog als grote bedreiging gold voor de SGP, onderhield de ChristenUnie/SGP-delegatie in het Europees Parlement goede banden met katholieken, zo blikte europarlementariër Van der Waal terug: 'In ethische kwesties kunnen we met Rome een front vormen tegen het materialisme. Wat dat betreft is de EU minder geseculariseerd dan

85 *Nederlands Dagblad*, 8 februari 2007.

86 *Ibidem*, 9 maart 2007.

87 *Ibidem*, 25 september 2007.

88 *Reformatisch Dagblad*, 9 oktober 2009; M. Janssens, 'SGP welkom bij Britse conservatieven', in: *Nederlands Dagblad*, 4 juli 2013.

Nederland. Ik vond dikwijls herkenning bij Italianen en Portugezen als ik in het parlement sprak over bijvoorbeeld huwelijksbescherming.⁸⁹ De SGP maakt overigens met de ChristenUnie deel uit van een Europees verband van christelijke partijen, de European Political Christian Movement, maar dat heeft verder geen vertegenwoordigers in het Europees Parlement.

Betrokken bij het regeringsbeleid

Doordat de grotere partijen steeds kleiner worden in het Nederlandse parlement, komen kleinere partijen als de SGP vaker in beeld om met hun stemmen bij te dragen aan een meerderheid in de beide Kamers. Daardoor was ze in 2003 ook even in beeld geweest bij de kabinetsformatie. De SGP merkte toen hoe negatief haar publieke profiel was.⁹⁰ Al lang bestond er weinig begrip voor SGP'ers, die vaak als zedenmeesters uit de zwartekousenkerken bekend stonden. Haar theocratische standpunt riep bovendien associaties op met islamitisch terrorisme, hoezeer de SGP altijd al geweld had afgewezen (zie hiervoor de bijdrage van Klaas van der Zwaag in deze bundel). De partij besloot daarom actiever in de media op te treden om de beeldvorming proberen bij te stellen.⁹¹ In het parlement stelde de SGP zich vervolgens constructief op ten aanzien van het tweede kabinet-Balkenende, waarvan zoals al vermeld ook D66 deel uitmaakte. In de woorden van toenmalig partijleider Van der Vlies: 'Elk voorstel van ieder kabinet wordt altijd op de eigen merites beoordeeld. Die loyale, constructieve opstelling vloeit voort uit onze visie op de overheid als Gods dienaar.'⁹² Het hielp daarbij dat het kabinet onder leiding stond van de gereformeerde christendemocratische premier Jan Peter Balkenende.⁹³ De SGP ondersteunde vervolgens in 2006 het CDA-VVD-rompkabinet-Balkenende-III om in missionaire status de begroting aan te nemen.⁹⁴

In 2010 koos de SGP er voor om het minderheidskabinet-Rutte van VVD en CDA (2010-2012), dat formeel werd gedoogd door de PVV, te steunen.⁹⁵ De ChristenUnie kritiseerde juist de rechtse koers van dit kabinet inzake asiel, welvaart en milieu. Zij kon niet begrijpen wat de SGP daarmee accepteerde: 'een politiek die het land verdeelt, de normalisatie van een partij die diepgewortelde vrijheidsrechten dreigt aan te tasten en mensen vanwege hun cultuur en godsdienstige overtuiging stigmatiseert. Christenen let op uw zaak!'⁹⁶ De SGP verdedigde zich met het argument dat het eerste kabinet-Rutte beter was dan een regering met paarse partijen als D66.⁹⁷

89 *Reformatorisch Dagblad*, 20 maart 2008.

90 G. Vroegindewey, 'Niet van deze wereld', in: *Reformatorisch Dagblad*, 12 december 2009.

91 G. Beverdam en P.H. de Jong, 'Niet langer de poldertaliban', in: *Nederlands Dagblad*, 19 september 2015.

92 B.J. van der Vlies en M. de Bruyne, 'SGP: bezuinigen, maar wel evenwichtig', in: *Nederlands Dagblad*, 10 juni 2004.

93 Vollaard, 'Christelijke sporen', 184.

94 Van den Braak en Van den Berg, *Zeventig jaar zoeken*, 748.

95 Ibidem, 791.

96 R. Kuiper, 'SGP, wees principieel over deelname PVV aan regering', in: *Reformatorisch Dagblad*, 3 september 2010.

97 Zie onder meer H.J. van Schothorst, 'SGP werkt terecht samen met kabinet', in: *Trouw*, 13 oktober 2010.

De tegengestelde posities ten aanzien van het minderheidskabinet kwam tot uiting bij de verkiezingen voor de Eerste Kamer in 2011, toen beide partijen elkaar niet wensten te helpen om senatoren verkozen te krijgen.⁹⁸ Een stevige versterking van hun onderlinge relatie was het gevolg.

Na de Eerste Kamerverkiezingen van 2011 verschaftte SGP-senator Holdijk cruciale steun voor wetgeving over onder meer de terugkeer van vreemdelingen, de afschaffing van bijstand voor inwonenden en de langstudeerdersboete.⁹⁹ Op haar beurt hield de VVD de rem op wetgeving over ethisch gevoelige kwesties als het verbod op godslastering en uitbreiding van koopzondagen.¹⁰⁰ Een positiever imago kreeg de SGP in ieder geval bij VVD-premier Mark Rutte die de SGP omschreef als 'een leuke partij met leuke mensen'.¹⁰¹

Nadat in 2012 de PVV haar gedoogsteun aan het eerste kabinet-Rutte had ingetrokken en het kabinet was gevallen, wenste D66 de SGP echter niet te betrekken bij het akkoord dat zij samen met ChristenUnie, GroenLinks en de regeringspartijen VVD en CDA sloot over de begroting. Toen het tweede kabinet-Rutte van VVD en PvdA (2012-2017) steun nodig had van oppositiepartijen vanwege zijn minderheid in de Eerste Kamer, werkte SGP daarbij echter samen met zowel de ChristenUnie als D66. Gedrieën werden zij als de 'constructieve oppositie' aangeduid. Na alle strubbelingen vonden de kleine christelijke partijen elkaar omdat ze op dat moment meer wonnen bij samenwerking dan concurrentie in het parlement.¹⁰² Golden VVD en D66 voorheen als seculiere bedreigingen, de SGP was nu bereid om nauw met hen samen te werken. Dat was zeker in het geval van D66 geen kwestie van liefde, aldus Van der Staaij: '... op heel veel punten is D66 natuurlijk onze tegenpool. Daarom hebben we ook absoluut geen behoefte om van dit akkoord [over de begroting van 2014] iets klefs te maken. Het is een zakelijk en pragmatisch pakket aan afspraken. Niet iets tussen partijen die elkaar juichend in de armen vallen vanwege een gedeelde visie op bepaalde onderwerpen.'¹⁰³

De SGP werkte ook met andere partijen samen. In 2006 diende Van der Vlies bijvoorbeeld een initiatiefwetsvoorstel met de Socialistische Partij in over winkelsluiting op zondag. Daarnaast wijdde de SGP ook vriendelijke woorden aan het verzet tegen de islam door de PVV. Met allerlei partijen dienden ze ook moties en amendementen in (zie grafiek 8). De SGP werkte doelbewust met alles en iedereen samen in van allerlei gelegenheidscoalities.¹⁰⁴ Van der Staaij genoot zelfs van de spanning tussen de idealen van zijn partij die ver van de huidige politiek-maatschappelijke orde staan enerzijds en het constructief meewerken anderzijds:

98 M. ten Broeke en A. de Jong, 'CU en SGP: een reconstructie', in: *Reformatorisch Dagblad*, 26 mei 2011; G. Beverdam, 'Het vertrouwen is er niet meer', in: *Nederlands Dagblad*, 25 mei 2011.

99 *Reformatorisch Dagblad*, 17 februari 2012.

100 Ibidem, 6 juli 2011.

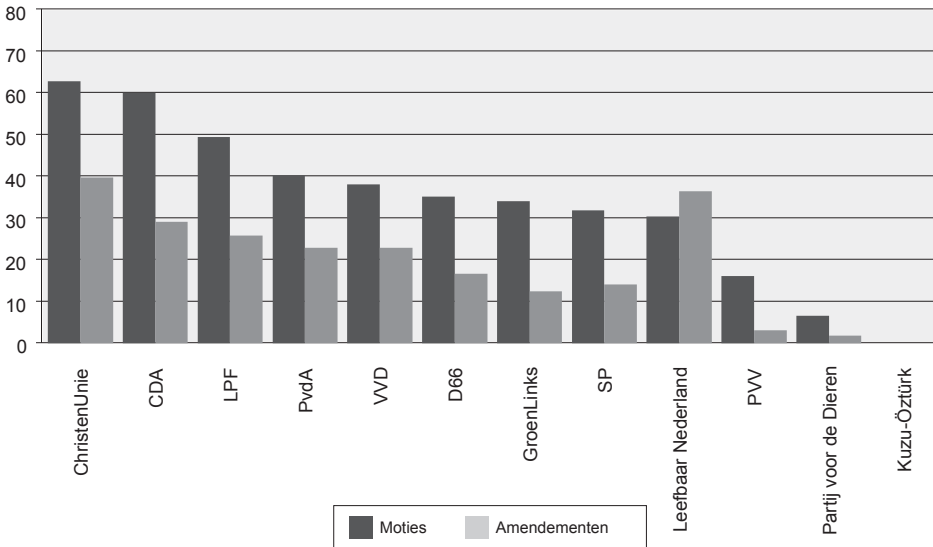
101 Ibidem, 3 maart 2011.

102 G. Vroegindewij, 'Einde aan de ijstijd', in: *Reformatorisch Dagblad*, 2 november 2013.

103 E. van Outeren, 'Ze hebben ons nu gewoon nodig', in: *NRC Handelsblad*, 19 oktober 2013.

104 B.J. van der Vlies, 'Een royale SGP', in: *Zicht*, 34 (2008), nr. 4, 44-48; 48

GRAFIEK 7 MEDE-INDIENING VAN AMENDEMENTEN EN MOTIES ONDERTEKEND DOOR DE SGP, 2002-2016 (IN %)*

* De bijlage bij deze bijdrage bevat nadere gegevens over overeenkomstig stemgedrag.
Bron: Dutch Parliamentary Behaviour Dataset.

Het is mooi om tegendraadse politieke punten naar voren te brengen, en daarnaast het profiel te hebben van een partij die constructief zaken doet. Die combinatie van tegendraads en constructief vind ik prachtig, daar bloei ik van op.¹⁰⁵

De SGP is als medespeler niet langer een getuigende partij aan de zijlijn, maar werkt actief mee in de politiek-bestuurlijke praktijk op basis van haar beginselen.¹⁰⁶ Of zoals SGP-Kamerlid Elbert Dijkgraaf het stelde: ‘Wij zijn pragmatische principiëlen.’¹⁰⁷

Op lokaal en provinciaal niveau werkt de SGP eveneens met vele partners samen. Bij verkiezingen trekt ze nog steeds vaak op met de ChristenUnie. Met het CDA verbindt ze soms haar lijsten (onder meer in Epe in 2010 en in Gouda in 2014) of staat een SGP-kandidaat op de CDA-lijst (Leiderdorp, 2014). De SGP vormt vervolgens coalities met allerlei partijen, niet alleen met christelijke partijen maar ook met D66, GroenLinks en lokale partijen. Uit een enquête onder de SGP-raadsleden blijkt dat veel wordt samengewerkt met de ChristenUnie. 77 procent van hen is echter bereid om met alle partijen samen te werken. 93 procent wil ook niet-christelijke argumenten gebruiken om andere partijen van het SGP-standpunt te overtuigen. 45 procent van de raadsleden accepteert het compromis als middel om nog iets van het SGP-standpunt te bereiken. 79 procent wil voluit meebesturen vanuit een Staatkun-

¹⁰⁵ M. van Houten, ‘“Tegendraads en constructief tegelijk, daar bloei ik van op”’, in: *Trouw*, 16 april 2016.

¹⁰⁶ K. de Groot en G. Vroegindewij, ‘SGP houdt principes vast, maar werkt pragmatischer’, in: *Reformatorisch Dagblad*, 28 juni 2014.

¹⁰⁷ E. Vrijzen, ‘Hoeksteen van de rechtse kerk’, in: *Elsevier*, 28 mei 2011, 19.

dig gereformeerde visie. Slechts 12 procent geeft prioriteit aan de ‘aloude formule om allereerst de staatkundig gereformeerde beginselen tot meerdere erkenning te brengen’.¹⁰⁸ De Liesveldse SGP-burgemeester Gert-Jan Kats taxeert dat als ‘het verschil tussen een politieke partij en een getuigenispartij. Mijns inziens heeft de SGP zich terecht ontwikkeld tot een politieke partij. (...) Aan de andere kant: ons hele leven moet van Christus getuigen, dus ook in de politiek. De SGP is dus geen beginselpartij af!’¹⁰⁹ Iets meer dan de helft van de SGP-raadsleden erkent wel dat het maar matig lukt om de identiteit van hun partij in de gemeenteraad tot uiting te brengen, als gevolg van de spanning tussen de staatkundig gereformeerde beginselen en de politiek-bestuurlijke praktijk. Er zijn maar weinig raadsleden die vasthouden aan de beginselen van hun partij boven de bestuurlijke praktijk (12 procent). Slechts 2 procent verzet zich zonder meer tegen coalitievorming, omdat dat compromissen op principiële standpunten met zich zou brengen. Die principes leveren echter nog wel eens gedoe op, bijvoorbeeld als een SGP-raads- of Statenlid tegen een vrouwelijke wethouder of Gedeputeerde stemt vanwege haar vrouw-zijn.¹¹⁰

SGP-bestuurders krijgen soms ook kritiek vanuit de achterban van de partij, bijvoorbeeld als zij bereid zijn om zondagswerk te doen.¹¹¹ Zij ervaren de spanning tussen de van oorsprong getuigende lijn van de SGP en de volledige deelname aan de politieke en bestuurlijke praktijk, zoals de Katwijkse wethouder Wim van Duijn het verwoordt: ‘Het is kiezen tussen twee kaden. Aan de zijlijn staan met je principes of meebesturen en de consequenties daarvan dragen. Wij zijn niet alleen SGP’ers, we zijn ook democraten. We doen dus wat de gemeenteraad ons opdraagt.’¹¹²

Conclusie

‘Het isolement om des beginsels wille is verlaten’, zo analyseerde voormalig SGP-wethouder Ton van der Schans in 2014 de huidige situatie van zijn partij, in de taal van de bevindelijk gereformeerden.¹¹³ Veel bevindelijk gereformeerden wachtten aanvankelijk stil totdat ze wisten of ze het hemelse vaderland zouden kunnen binnengaan. SGP-voorman Hendrik Gerrit Kersten wist hun aandacht meer te richten op hun huidige vaderland, door als profeet aan de zijlijn te laten horen welk oordeel Nederland zou wachten als het niet een gereformeerde natie werd. Geleidelijk aan legde de SGP zich er echter meer op toe om Nederland in praktische zin enigszins te verbeteren. Ze roept niet langer om haar droom van een gereformeerde natie te realiseren, maar werkt met vele partijen samen om door haar ongewenste ontwikke-

108 H. Pool, ‘Bid en werk. Methode en optreden van de SGP in de lokale politiek’, in: J.A. Schippers e.a. (red.), *Op weg naar honderd jaar SGP*, 79-90; 83.

109 Aangehaald in Pool, ‘Bid en werk’, 83.

110 *Reformatorisch Dagblad*, 20 mei 2011.

111 *Nederlands Dagblad*, 27 februari 2008.

112 G. Valk, ‘SGP-bestuurders staan er alleen voor’, in: *NRC Handelsblad*, 4 juni 2005.

113 De Groot en Vroegindewij, ‘SGP houdt principes vast’.

lingen af te remmen, zoals de directeur van haar wetenschappelijk instituut in 2008 schetste in het boek *Op weg naar honderd jaar SGP*:

Te midden van allerlei snelle ontwikkelingen is de verleiding groot om houvast te zoeken in een geïdealiseerd verleden of in een uniforme leef- en denkwijze van de gereformeerde of hervormde achterban. Traditionalisme en verstarring belemmeren het effectief reageren op nieuwe ontwikkelingen. Standpunten die vertegenwoordigers van de partij in het verleden innamen, worden van toepassing verklaard voor alle tijden. Wanneer de situatie zich grondig wijzigt, is ook een herijking van een stellingname aan de Bijbel noodzakelijk, wil de partij haar gedachtegoed vruchtbaar maken voor de samenleving waarin zij nu staat. Daarom is het van belang om met een open vizier – naar alle mensen in de samenleving toe – op de bres te staan.¹¹⁴

De SGP staat niet meer langs de zijlijn. Bovendien werkt ze met vele partijen samen, ook met katholieken en progressieve liberalen, die een vroeger of recenter verleden nog verfoeilijkt werden. Daarmee onderkent zij in feite de kritiek die CHU en ARP al in haar beginjaren uitten op de realiteitszin van de SGP-inbreng in het parlement.

Het is opvallend dat de SGP deze ontwikkeling heeft doorgemaakt, uitgerekend in een periode waarin politiek en maatschappij steeds minder beantwoorden aan haar christelijke idealen. Welke factoren hebben daartoe bijgedragen? Een belangrijke reden is allereerst de theologische fundering van christelijke politiek geweest. In de fase van de getuigende dominees lag de nadruk op het aanzeggen van Gods oordeel. Sinds het aantreden van Abma als partijleider is meer gezocht naar het praktisch dienen van de samenleving, waarvoor Gods Woord een belangrijke leidraad vormde om op de juiste wijze te leven. Daarnaast leidde de voortgaande ontkerstening in combinatie met (mogelijke) electorale marginalisering door gemeentelijke herindelingen en kiesdrempelverhogingen ertoe dat de partij meer ging samenwerken om nog iets van haar gedachtegoed te realiseren. In het huidige gefragmenteerde partijpolitieke landschap kan ze als kleine partij vaker worden gevraagd om mee te werken aan de totstandkoming van meerderheden in volksvertegenwoordigende organen – de SGP werd daardoor voor andere partijen politiek relevanter. De partij heeft die samenwerking ook geaccepteerd. Die samenwerking sloot ook aan bij haar praktischer oriëntatie, die groeide met de intrede van de ingenieurs als Tweede Kamerleden en de deelname aan het lokale bestuur.

De SGP, die ooit terugverlangde naar de republiek van de zeventiende eeuw, omarmde daarbij geleidelijk aan het parlementaire bedrijf en de democratische rechtsstaat steeds nadrukkelijker als middel om nog iets van haar idealen te verwezenlijken. Dat deed zij in de eenentwintigste eeuw ook om zich nadrukkelijker te onderscheiden van sommige moslims die desnoods met geweld hun doeleinden wilden verwezenlijken. Waar de opkomst van katholieken de SGP deed terugverlangen naar de ondemocratische republiek, bracht mede de opkomst van fundamentalistisch-islamitisch terrorisme haar tot een verdere aanvaarding van de democratische rechtsstaat.

¹¹⁴ J.A. Schippers, 'Op de bres voor waarheid en humaniteit', in: idem e.a. (red.), *Op weg naar honderd jaar SGP*, 133-141; 138-139.

Bijlage

TABEL 1 OVEREENKOMSTIG STEMGEDRAG TUSSEN DE SGP EN ANDERE PARTIJEN IN DE TWEEDE KAMER BIJ WETSVORSTELLEN, AMENDEMENTEN EN MOTIES, 1922-1967

Fractie	Zelfde stemgedrag als SGP (%)	N	Zittingsperiode Tweede Kamer
HGSP	88,9	913	1925-1937
CHU	86,7	3.497	1922-1967
ARP	86,5	3.503	1922-1967
NSB	84,3	185	1937-1940
Boerenpartij	82,3	271	1963-1967
RKSP/KVP	81,4	3.363	1922-1967
VVD	80,7	1.808	1948-1967
Vrijheidsbond	78,1	1.608	1921-1946
Plattelandersbond	71,0	693	1918-1937
PvdA	63,4	1.894	1946-1967
SDAP	45,8	1.606	1922-1946
PSP	44,8	524	1959-1967
CPH/CPN	39,9	3.089	1922-1967
Gemiddelde	70,4		

Bron: Dutch Parliamentary Behaviour Dataset, uitgebreid naar 1922-1940.

TABEL 2 OVEREENKOMSTIG STEMGEDRAG TUSSEN DE SGP EN ANDERE PARTIJEN IN DE TWEEDE KAMER BIJ WETSVORSTELLEN, AMENDEMENTEN EN MOTIES, 1968-2001

Fractie	Zelfde stemgedrag als SGP (%)	N	Zittingsperiode Tweede Kamer
ChristenUnie	89,6	1.139	2001
RPF	89,2	19.273	1981-2001
GPV	88,7	27.199	1968-2001
CHU	79,9	3.567	1968-1977
CDA	79,3	24.916	1977-2001
KVP	75,4	2.690	1968-1977
ARP	75,2	3.567	1968-1977
VVD	72,6	28.483	1968-2001
SP	60,7	7.822	1994-2001
GroenLinks	57,8	11.566	1989-2001
D66	52,1	28.447	1968-2001
PvdA	51,0	28.475	1968-2001
EVP	39,2	5.493	1982-1986
CPN	36,2	14.399	1968-1986
PPR	35,5	15.895	1968-1989
PSP	34,5	15.895	1968-1989
Gemiddelde	63,6		

Bron: Dutch Parliamentary Behaviour Dataset.

TABEL 3 OVEREENKOMSTIG STEMGEDRAG TUSSEN DE SGP EN ANDERE PARTIJEN IN DE TWEEDE KAMER BIJ WETSVORSTELLEN, AMENDEMENTEN EN MOTIES, 2002-MAART 2017

Fractie	Zelfde stemgedrag als SGP (%)	N	Zittingsperiode Tweede Kamer
CDA	81,0	34.858	2002-2017
ChristenUnie	78,7	34.857	2002-2017
VVD	71,9	34.859	2002-2017
LPF	71,4	6.885	2002-2006
Leefbaar Nederland	69,1	952	2002-2003
PvdA	67,6	34.856	2002-2017
D66	65,5	34.856	2002-2017
50PLUS	63,5	13.588	2012-2017
Kuzu-Öztürk	59,2	7.494	2014-2017
PVV	58,1	27.414	2006-2017
GroenLinks	53,7	34.856	2002-2017
SP	52,3	34.857	2002-2017
Partij voor de Dieren	51,3	27.412	2006-2017
Gemiddelde	64,9		

Bron: Dutch Parliamentary Behaviour Dataset.

TABEL 4 MEDE-INDIENING VAN MOTIES ONDERTEKEND DOOR DE SGP, 1995-2001*

Samen ingediend met	%	N	Zittingsperiode
ChristenUnie	75,6	131	2001
CDA	73,0	551	1995-2001
RPF	53,0	626	1995-2001
GroenLinks	51,3	755	1995-2001
PvdA	45,7	755	1995-2001
D66	44,8	755	1995-2001
VVD	39,1	755	1995-2001
GPV	33,4	626	1995-2001
SP	28,1	755	1995-2001
AOV	9,3	279	1995-1998
Centrumdemocraten	0,0	279	1995-1998
Unie 55+	0,0	279	1995-1998

* Leesvoorbeeld: in deze periode heeft de ChristenUnie 75,6 procent van door de SGP ondertekende moties ook ondertekend.

Bron: Dutch Parliamentary Behaviour Dataset.

TABEL 5 MEDE-INDIENING VAN AMEDEMEMENTEN ONDERTEKEND DOOR DE SGP, 1995-2001*

Samen ingediend met	%	N	Zittingsperiode
ChristenUnie	61,0	59	2001
CDA	48,5	262	1995-2001
RPF	40,7	204	1995-2001
GPV	25,5	204	1995-2001
PvdA	21,4	262	1995-2001
D66	20,6	262	1995-2001
GroenLinks	20,6	262	1995-2001
VVD	15,3	262	1995-2001
SP	8,4	262	1995-2001
AOV	3,9	129	1995-1998
Centrumdemocraten	0,0	129	1995-1998
Unie 55+	0,0	129	1995-1998

* Leesvoorbeeld: in deze periode heeft de ChristenUnie 61,0 procent van door de SGP ondertekende moties ook ondertekend.

Bron: Dutch Parliamentary Behaviour Dataset.

TABEL 6 MEDE-INDIENING VAN MOTIES ONDERTEKEND DOOR DE SGP, 2002-2016*

Samen ingediend met	%	N	Zittingsperiode
ChristenUnie	62,7	2.139	2002-2016
CDA	59,9	2.139	2002-2016
LPF	49,4	627	2002-2006
PvdA	40,2	2.139	2002-2016
VVD	38,1	2.139	2002-2016
D66	35,1	2.139	2002-2016
GroenLinks	34,0	2.139	2002-2016
SP	31,9	2.139	2002-2016
Leefbaar Nederland	30,3	142	2002-2003
PVV	16,2	1.437	2006-2016
Partij voor de Dieren	6,6	1.437	2006-2016
Kuzu-Öztürk	0,0	397	2014-2016

* Leesvoorbeeld: in deze periode heeft de ChristenUnie 62,7 procent van door de SGP ondertekende moties ook ondertekend.

Bron: Dutch Parliamentary Behaviour Dataset.

TABEL 7 MEDE-INDIENING VAN AMEDEMEMENTEN ONDERTEKEND DOOR DE SGP, 2002-2016*

Samen ingediend met	%	N	Zittingsperiode
ChristenUnie	39,6	553	2002-2016
CDA	29,1	553	2002-2016
LPF	25,8	159	2002-2006
PvdA	22,8	553	2002-2016
VVD	22,8	553	2002-2016
D66	16,6	553	2002-2016
GroenLinks	12,5	553	2002-2016
SP	14,1	553	2002-2016
Leefbaar Nederland	36,4	22	2002-2003
PVV	3,2	370	2006-2016
Partij voor de Dieren	1,9	370	2006-2016
Kuzu-Öztürk	0,0	118	2014-2016

* Leesvoorbeeld: in deze periode heeft de ChristenUnie 39,6 procent van door de SGP ondertekende amendementen ook ondertekend.

Bron: Dutch Parliamentary Behaviour Dataset.

Dankwoord

Bij de totstandkoming van dit boek heeft een aantal mensen ons geholpen. Dat betreft allereerst Jan Schippers van de Guido de Brès-Stichting, het wetenschappelijk instituut van de SGP. Hij heeft ons met raad en daad terzijde gestaan. Daarnaast hebben Anja van Leusden en Patricia Harsevoort van Uitgeverij Verloren zorg gedragen dat het boek mooi vormgegeven en tijdig gepubliceerd werd. Verder verleenden Berend de Boer, Barend van der Have, Evelien van Ingen, Wieger Krämer en Wim Orsel van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen ondersteuning bij het verzamelen van het beeldmateriaal. Daarnaast stelden diverse organisaties en personen, onder wie Jos Collignon, afbeeldingen geheel belangeloos ter beschikking. We zijn hen allen zeer erkentelijk voor hun medewerking, en willen hen daarvoor hartelijk bedanken. Dat geldt in het bijzonder voor de auteurs, zonder wiens bijdrage dit boek er sowieso niet had kunnen komen.

Hans Vollaard & Gerrit Voerman
Utrecht/Groningen, februari 2018

Bijlage

TABEL 1 UITSLAGEN TWEDE KAMERVERKIEZINGEN SGP, 1918-2017

Jaar	Aantal stemmen	%	Zetels	Jaar	Aantal stemmen	%	Zetels
1918	5.180	0,39	0	1972	163.114	2,21	3
1922	26.744	0,91	1	1977	177.010	2,13	3
1925	62.513	2,03	2	1981	171.324	1,97	3
1929	76.709	2,27	3	1982	156.636	1,90	3
1933	93.300	2,51	3	1986	159.740	1,74	3
1937	78.846	1,94	2	1989	165.918	1,87	3
1946	101.761	2,16	2	1994	155.251	1,73	2
1948	116.864	2,37	2	1998	153.583	1,78	3
1952	129.073	2,42	2	2002	163.562	1,72	2
1956	129.515	2,26	2	2003	150.305	1,56	2
1959	129.678	2,16	3	2006	153.266	1,56	2
1963	143.549	2,29	3	2010	163.581	1,74	2
1967	138.119	2,01	3	2012	196.780	2,09	3
1971	148.221	2,35	3	2017	218.950	2,10	3

Bron: www.verkiezingsuitslagen.nl/.

TABEL 2 UITSLAGEN EUROPESE VERKIEZINGEN SGP, 1918-2017*

Jaar	Partij	Aantal stemmen	%	Zetels
1979	SGP	126.412	2,23	0
1984	SGP/GPV/RPF	275.786	5,21	1
1989	SGP/GPV/RPF	309.060	5,9	1
1994	SGP/GPV/RPF	322.793	7,81	2
1999	SGP/GPV/RPF	309.612	8,74	3
2004	SGP/ChristenUnie	279.880	5,87	2
2009	SGP/ChristenUnie	310.540	6,82	2
2014	SGP/ChristenUnie	364.843	7,67	2

* In 1979 deed de SGP alleen mee aan de Europese verkiezingen; in de periode 1984-1999 met een gezamenlijke kandidatenlijst met het GPV en de RPF; en vanaf 2004 met een gezamenlijke lijst met de ChristenUnie.
Bron: www.verkiezingsuitslagen.nl/.

TABEL 3 LEDENTALLEN SGP, 1945-2018

Jaartal	Ledental	Jaartal	Ledental
1945	10.000	1982	20.800
1946	10.100	1983	21.200
1947	10.200	1984	21.400
1948	10.300	1985	21.500
1949	10.400	1986	21.936
1950	10.500	1987	22.235
1951	10.600	1988	22.467
1952	10.700	1989	23.000
1953	10.750	1990	23.062
1954	10.800	1991	23.158
1955	10.850	1992	23.665
1956	10.900	1993	23.700
1957	11.000	1994	23.728
1958	11.500	1995	23.600
1959	12.000	1996	23.865
1960	12.300	1997	23.800
1961	12.600	1998	23.800
1962	13.000	1999	23.860
1963	13.400	2000	25.491
1964	13.700	2001	25.045
1965	14.000	2002	25.630
1966	14.300	2003	25.850
1967	14.700	2004	25.700
1968	15.000	2005	25.900
1969	15.200	2006	26.400
1970	15.400	2007	27.154
1971	15.700	2008	26.906
1972	16.000	2009	26.962
1973	16.700	2010	27.196
1974	17.000	2011	27.196
1975	17.500	2012	27.687
1976	18.200	2013	28.048
1977	18.700	2014	29.648
1978	19.500	2015	29.964
1979	20.100	2016	29.974
1980	20.300	2017	29.928
1981	20.500	2018	30.122

Gebruikte afkortingen

ANP	Algemeen Nederlands Persbureau		
AOV	Algemeen Ouderen Verbond		
AOW	Algemene Ouderdomswet	NA	Nationaal Archief
ARP	Anti-Revolutionaire Partij	NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
AWGB	Algemene Wet Gelijke Behandeling	NEV	Nationaal Evangelisch Verband
BVL	Bond van Vrije Liberalen	NGB	Nederlandse Geloofsbelijdenis
BZK	(Ministerie van) Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties	NIPO	Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie en het Marktonderzoek
CCB	Christelijk Conservatief Beraad	NKO	Nationaal Kiezersonderzoek
CDA	Christen-Democratisch Appèl	NSB	Nationaal Socialistische Beweging
CHU	Christelijk-Historische Unie	OCW	(Ministerie van) Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
CNA	Christelijk-Nationale Actie	PKN	Protestantse Kerk in Nederland
CPH	Communistische Partij Holland	PPR	Politieke Partij Radicalen
CPN	Communistische Partij van Nederland	PSP	Pacifistisch-Socialistische Partij
C.S.F.R.	Civitas Studiosorum in Fundamento Reformato	PvdA	Partij van de Arbeid
D66	Democraten 66	PVV	Partij Voor de Vrijheid
DNPP	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen	RKPN	Rooms-Katholieke Partij Nederland
ECH	Europese Conservatieven en Hervormers	RKSP	Rooms-Katholieke Staatspartij
EHRM	Europese Hof voor de Rechten van de Mens	ROC	Regionaal Opleidingscentrum
EVP	Evangelische Volkspartij	RPF	Reformatische Politieke Federatie
EVRM	Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens en de fundamentele vrijheden	SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiders Partij
GPV	Gereformeerd Politiek Verbond	SGP	Staatkundig Gereformeerd Partij
HGSP	Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij	SP	Socialistische Partij
KB	Koninklijk Besluit	SVV	Stichting Voorlichtings- en Voorzorgscentrum
KPP	Katholiek Politieke Partij	VBSO	Vereniging tot Bevordering van Schoolonderwijs op Gereformeerde Grondslag
KVP	Katholieke Volkspartij	VGS	Vereeniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs
LAOS	Laikós Orthódoxos Synagermós (Orthodox-Griekse Volkspartij)	VN	Verenigde Naties
LJN	Landelijk JurisprudentieNummer	VPRO	Vrijzinnige Protestantse Radio Omroep
LPF	Lijst Pim Fortuyn	VU	Vrije Universiteit
LPO	Leids Partijleden Onderzoek	VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
LVSGS	Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studieverenigingen	WEB	Wet Educatie en Beroepsonderwijs

Personenregister

- Aalberse, Piet 30
Abma, Hette 4, 9, 11, 13, 39-41, 59, 60, 62, 63, 67, 69, 76-81, 88, 92, 101, 103, 117, 124, 125, 127, 175, 181, 194
Baan, Arend 29
Balkenende, Jan Peter 154, 188-190
Barend, Sonja 108
Berg, Koos van den 176
Bilderdijk, Willem 43
Bisschop, Roelof 43
Borst, Els 8, 183, 184
Bosma, Ewart 42, 74
Braakensiek, Johan 34
Bredero 42
Brinkhorst, Laurens Jan 183
Bruyne, Menno de 107, 131
Calvijn, Johannes 26, 74, 170
Colijn, Hendrik 7, 8, 33, 34, 150, 170, 171
Collignon, Jos 130, 199
Cort van der Linden, Pieter 30, 94
Dales, Ien 41
Dam, Peter van 51
Datheen, Petrus 26
Dijke, Leen van 187
Dijkgraaf, Elbert 192
Dis, Cornelis Nicolaas van 35, 42, 124, 174
Dölle, Alfons 88, 110
Donge-van Bezooijen, W. van 104, 105
Drees, Willem 120, 174
Duijn, Wim van 193
Dunk, Hermann von der 43
Exalto, John 91
Fieret, Wim 43, 123
Fraanje, Jozias 24
Gerbrandy, Pieter Sjoerds 47
Gijze, Pieter 27, 28
Graaf, Jan van der 48
Grabijn-van Putten, Riet 105, 106
Grieken, Maarten van 59
Groen van Prinsterer, Guillaume 23, 43, 95
Heemskerk, Theodorus 28
Heer, Jo de 59
Heij, René 86
Hippe, Joop 82, 84
Hoedemaker, Philippus Jacobus 35, 152,
Holdijk, Gerrit 8, 41, 80, 85, 183, 191
Huizinga-Heringa, Tineke 187
Janse, Chris 42, 48, 50, 64, 101, 102
Janse-van der Weele, Lilian 113, 114, 129,
Jong, Ron de 7
Karnebeek, Herman 171
Kats, Gert-Jan 193
Kersten, Gerrit Hendrik 8, 9, 13, 15, 19, 21, 22, 24-27, 29-38, 40, 42, 43, 52-57, 59, 68, 69, 71, 73-77, 79, 88, 89, 98-100, 104, 115, 123, 124, 147, 150-152, 168-171, 173-175, 193
Kinneging, Andreas 185
Kloosterman, Jan 91
Kluveld, Amanda 75, 89
Knippenberg, Hans 51
Kodde, David 174
Kolijn, Wim 109, 110, 186
Koole, Ruud 82
Kruijt, Jacob 50
Kuijt, Piet 60
Kuyper, Abraham 23, 26, 39, 43, 53, 59, 70, 73, 95, 96, 98, 104, 115, 121
Lagerwerf-Vergunst, Flora 189
Langman, Johan 168
Leemans, Barend zie Lemans, Barend
Leenmans, Hendrik Arie 39
Leeuwen, Maarten van 113
Leijenhorst, Gé van 48
Lemans, Barend 27-29, 39
Lijphart, Arend 50
Lingbeek, Casper Andries 39, 40
Mallan, Frans 59
Marchant, Henri 94, 95
Mieras, Marinus Abraham 174

- Oordt, Jan Rokus van 19, 26
 Post, Henk 42
 Quarles van Ufford, Johan Willem 21
 Reitsma, Jacob 66
 Remkes, Johan 109
 Reuver, Arie de 58
 Ritzen, Jo 65, 66
 Roessingh, Petrus Hendrik 32
 Roos, Kees 58
 Rossum, Henk van 10, 59, 79, 103, 125,
 127, 174-176
 Rouvoet, André 189
 Rozendaal, Jacques 91
 Ruijs de Beerenbrouck, Charles 30, 171
 Ruler, Arnold Albert van 40, 59, 77, 80,
 85, 92
 Rushdie, Salman 91
 Rutte, Mark 7, 10, 16, 167, 190, 191
 Savornin Lohman, Alexander Frederik de
 96
 Schakel, Maarten 181
 Schans, Ton van der 43, 91, 193
 Schaper, Jan 33, 170
 Scholten, Bert 47, 48, 56, 59, 63, 64, 80,
 Scholten, J. J. 47
 Schot, Paula 113, 130
 Schutte, Gert 66
 Severijn, Jo 59
 Smits, C. 47
 Smitskamp, H. 56
 Snel, Jan Dirk 156
 Sonke, Dirk 23
 Spruyt, Bart Jan 47, 185, 186
 Staaij, Kees van der 8, 10, 43, 44, 48, 69, 81,
 91, 127, 131, 147, 179, 191,
 Stoffels, Hijme 51
 Talma, Syb 121
 Ter Horst, Guusje 111
 Thurlings, Jan 48, 49, 52, 62, 67
 Troelstra, Pieter Jelles 30
 Twist, Lodewijk Duymaer van 59, 168
 Tydeman, Meinard 151
 Uyl, Joop den 11, 103
 Vegt, Jan van der 29, 30
 Verbrugh, Bart 181
 Verhey, Luc 112
 Verhoeks, L.M. 179
 Verschuur, Timotheus Josephus 171
 Verstand-Bogaert, Annelies 108
 Visscher, Hugo 36, 152
 Visscher, Willem 90
 Vlies, Bas van der 9, 10, 14, 41, 58, 60, 62,
 65-67, 69, 79, 107, 127, 129, 131, 176, 179,
 183, 185, 186, 188, 190, 191
 Waal, Leen van der 48, 180, 181, 189
 Weststrate, Adriaan 21, 27
 Wilders, Geert 187
 Wilhelmina, koningin der Nederlanden 31
 Willem III, koning der Nederlanden 30
 Zandt, Pieter 9, 35, 39-42, 57, 60, 69, 73, 76,
 79, 100, 101, 124, 171, 173, 175
 Zwaag, Klaas van der 43
 Zwemer, Jan 42

Over de auteurs

JOHN EXALTO is als universitair docent verbonden aan de afdeling Pedagogische Wetenschappen, Faculteit der Gedrags- en Bewegingswetenschappen, Vrije Universiteit Amsterdam. Hij is lid van de stuurgroep van het Dutch Bible Belt Network en publiceerde de afgelopen jaren regelmatig over de geschiedenis van het reformatorisch onderwijs. Onlangs publiceerde hij *Van wie is het kind? Twee eeuwen onderwijsvrijheid in Nederland* (Amsterdam, 2017).

JOOP VAN HOLSTEYN studeerde Nederlandse Taal- en Letterkunde en Politieke Wetenschap. Hij is als hoogleraar Politiek Gedrag en Methoden van Onderzoek verbonden aan het Instituut voor Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden. Zijn onderzoek richt zich op vraagstukken van (de meting van) publieke opinie en politiek gedrag, met name kiesgedrag, politieke partijen en partijlidmaatschap, extreemrechts in Nederland, het (lokale) referendum en de perceptie en impact van politieke tekeningen.

RON DE JONG is historicus en onderzoeker bij de Kiesraad. Hij houdt zich bezig met onderzoek naar heden en verleden van kiesrecht en verkiezingen. Daarnaast is hij verantwoordelijk voor de Databank Verkiezingsuitslagen van de Kiesraad. Hij publiceerde samen met andere auteurs *Tussen geschiktheid en grondrecht. De ontwikkeling van het Nederlandse kiesrecht vanaf 1795* (2018); *De Tweede Kamerverkiezingen in vijftig stappen* (2014); *Verkiezingen op de kaart 1848-2010. Tweede Kamerverkiezingen vanuit geografisch perspectief* (2011); en *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980* (2008).

RUUD KOOLE studeerde geschiedenis in Groningen en politieke wetenschappen in Parijs. Sinds 2006 is hij hoogleraar Politieke Wetenschappen, in het bijzonder Nederlandse politiek, aan de Universiteit Leiden. Zijn onderzoek richt zich voornamelijk op het functioneren en de legitimiteit van politieke partijen en andere politieke instituties in Nederland en op de Nederlandse politieke geschiedenis. Hij is tevens lid van de Referendumcommissie en van de Staatscommissie Parlementair Stelsel.

FRED VAN LIEBURG studeerde maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en is sinds 1991 verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Hij is hoogleraar religiegeschiedenis in de Faculteit der Geesteswetenschappen en coördinator van het Amsterdam Centre for Religious History. Daarnaast is hij onder meer voorzitter van het Dutch Bible Belt Network, dat zich richt op onderzoek naar de gereformeerde gezindte in samenwerking met reformatorische organisaties.

HENK POST studeerde bedrijfskunde, werkte in het bedrijfsleven en aan universiteiten. Hij promoveerde op een onderzoek naar internationalisatie van zakelijke dienstverlening (1995) en in de theologie op een onderzoek inzake de positie van de kerkelijk werker (2006). Zijn derde promotie betrof een historisch onderzoek op het gebied van het vrouwenkiesrecht, met speciale aandacht voor de SGP (2009). Zijn vierde promotieonderzoek heeft hij afgerond in 2014. Dit richtte zich op de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging. In deze dissertatie behandelde hij een aantal kwesties, waaronder die van de SGP. Hij schreef nog een aantal artikelen en boeken, zie: www.drhenkpost.nl.

JOSJE DEN RIDDER is politicoloog en als onderzoeker verbonden aan het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Daar doet zij onderzoek naar de publieke opinie over politieke en maatschappelijke kwesties en naar politieke participatie. In 2014 promoveerde ze aan de Universiteit Leiden op een proefschrift over Nederlandse politieke partijen en hun leden, getiteld *Schakels of obstakels?*

GERRIT VOERMAN is hoogleraar Ontwikkeling en functioneren van het Nederlandse en Europese partijstelsel en directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij publiceert veelvuldig over politieke partijen (geschiedenis, organisatie, kandidaatstelling, partijcultuur) en voert de redactie over een publicatiereeks over de Nederlandse partijen. Hierin zijn sinds 2008 onder meer bundels verschenen over de VVD, de ChristenUnie, GroenLinks, het CDA en de PvdA, alsmede een monografie over het Nederlandse populisme.

HANS VOLLAARD is universitair docent Nederlandse en Europese politiek bij het Departement Bestuurs- en Organisatiewetenschap van de Universiteit Utrecht. Hij promoveerde in 2009 aan de Universiteit Leiden op een politicologisch onderzoek naar het belang van grenzen in de Europese Unie. Zijn huidige onderzoeksterreinen betreffen Europese desintegratie, eurosceptis in Nederland, lokale democratie en christelijke politieke partijen. Op dat laatste terrein publiceerde hij onder meer over de reformatorische zuil, de relatie van de christelijke partijen tot het conservatisme en de impact van secularisatie op het huidige politiek christendom in Nederland.

RICK VAN WELL is verbonden aan de Research Master Political Science and Public Administration van de Universiteit Leiden. Zijn onderzoeksbelangstelling gaat uit naar parlementair gedrag, de relatie tussen regering en parlement, alsmede lokale

politiek. Zijn thesis ‘Radicaal, met mate. De electorale calculus in een consensudemocratie’ was genomineerd voor de Prof. dr. J.Th.J. van den Berg-prijs. Hij heeft als onderzoeksassistent meegewerkt aan het Parlementsonderzoek 2017. Daarnaast werkt hij als begeleider van verschillende educatieve programma’s voor ProDemos – Huis voor democratie en rechtsstaat.

KLAAS VAN DER ZWAAG studeerde filosofie en theologie in Amsterdam. Hij is kerkjournalist bij het *Reformatorisch Dagblad*; redactievoorzitter van *Zicht*, orgaan van het Wetenschappelijk Instituut van de SGP; en redactielid van *Sophie*, van de Stichting voor Christelijke Filosofie. Van der Zwaag publiceerde onder meer *Onverkort of gekortwiekt? Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de spanning tussen overheid en religie* (1999), *Afwachten of verwachten? De toe-eigening des heils in theologisch en historisch perspectief* (2003), *Augustinus, de kerkvader van het Westen* (2008) en *Reformatie vandaag. 500 jaar Hervorming in debat met Rome en nieuwe vormen van doperse radicaliteit* (2017).

De **Staatkundig Gereformeerde Partij**, die in 2018 honderd jaar bestaat, is de oudste partij van Nederland. Deze orthodox-protestantse partij is ook een opvallende partij. Lange tijd wilden haar Kamerleden niet op tv optreden en tot 2006 konden vrouwen geen lid worden. De SGP is bovendien theocratisch: ze wil een regering op 'de grondslag van de in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening Gods'. Past zo'n religieuze partij wel in de Nederlandse democratie?

Ook al is de SGP een markante partij, ze kreeg nooit veel aandacht totdat de partij nodig was als steun aan minderheidskabinetten van Mark Rutte. In dit boek laten kenners van de SGP zien wat voor partij zij was en is. Ze beschrijven de veranderingen en de constanten en laten zien hoe binnen de partij wordt omgegaan met tegenstellingen. Het biedt een interessant beeld van deze oude, opvallende maar tamelijk onbekende partij.

9 789087 047177

